

Dhamma.Digital

उमङ्गजातक

The Story of Tunnel

अनुवादक

मिनि धर्मगुप्त महास्वीवार

Translated by

Mini Dharmagupta Mahasvivar

सह अनुवादक

लक्ष्मण मगर

Co-Translated by

Laxman Magar

For more information from <http://www.dhammadownload.com>

उमङ्गजातक

The Story of Tunnel

अनुवादक
भिक्षु धर्मगुप्त महास्थविर

सहअनुवादक
लक्ष्मण मगर

Translated by:
Bhiksu Dharmagupta Mahasthavira

Co-Translated by:
Laxman Magar

प्रकाशकः

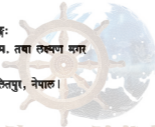
भिक्षु धर्मगुप्त महास्वविर
बौद्धजन विहार
सुनाकोठी, ललितपुर, नेपाल।

Published by

Bhiksu Dharmagupta Mahasthavira
Bauddha Jana Vihara
Sunakothi, Lalitpur.

कम्प्यूटर सेटिङ्गः

भिक्षु धर्मगुप्त म. तथा लक्ष्मण मगर
बौद्धजन विहार
सुनाकोठी, ललितपुर, नेपाल।

मूल्यः २००/-

प्रथम संस्करणः २०७३ (१००० प्रति)

First Edition: 2016 (B.E. 2560)

Dhamma.Digital

© सर्वाधिकार : अनुवादकमा

बुद्ध संवत्: २५६०

नेपाल संवत्: ११३६

विक्रम संवत्: २०७३

ईस्वी संवत्: २०१६

मुद्रकः आइडियल प्रिंटिङ्ग प्रेस, म्बार्को, ललितपुर, नेपाल।

फोन : २१२०२३५, E-mail: printingideal@gmail.com

विषयसूची

प्रकाशकीय.....	III
दुई शब्द.....	IV
भूमिका	VI
उपह्ज्जातक.....	१
क. वर्तमान कथा.....	१
ख. अतीत कथा.....	२
सप्तबाल-प्रश्न.....	७
मासुको टुक्रा.....	७
गोरु.....	८
कण्ठमाला.....	९
सूत.....	१०
छोरो.....	११
गोतकाल.....	१२
रथ.....	१४
गद्वभ-प्रश्न.....	१६
दण्डा.....	१६
शिर.....	१७
सर्प.....	१७
भालेकुसुरो.....	१७
मणि गौंस्ने.....	१८
साँढे बियाउने.....	१८
भात.....	१९
बालुवा.....	१९
तलाउ.....	२०
उद्यान.....	२१
गधा.....	२१
उन्नाइस-प्रश्न.....	२५
मणि.....	२५

ककण्टक-प्रश्न.....	२७
श्रीकालकण्ठी-प्रश्न.....	२९
मेण्डक-प्रश्न.....	३२
सिरिमन्त-प्रश्न.....	३९
छन्नपथ-प्रश्न.....	४७
अमरादेवीको खोज.....	५०
सर्वरत्न चोर.....	५४
खयोपनक प्रश्न.....	५८
धूरि-प्रश्न.....	६१
देवता-प्रश्न.....	६५
पञ्च पण्डित-प्रश्न.....	६८
युद्धपराजय काण्ड.....	८०
सुव काण्ड.....	१००
महाउमङ्ग काण्ड.....	११६
जलराक्षस-प्रश्न.....	१६५
सन्दर्भ-ग्रन्थ.....	१७९

प्रकाशकीय

उमङ्ग-जातकलाई विभिन्न शीर्षक र नामबाट अनुवाद तथा प्रकाशन भएको पाइन्छ। चिनियाँ भाषामा यस जातकलाई 'याउ सु भनसन' भनी अनुवाद भएको छ। अङ्ग्रेजीमा ई. सं. १८९५-१९०७ मा इ. वि. काउवेलद्वारा ६ भागमा अनूदित गरिएको छ भने ई. सं. १८९८ मा टि. बी. यातावाराद्वारा 'द स्टोरी अफ टनेल' भनी अनुवाद भएको पाइन्छ। साथै भदन्त आनन्द कौसल्यायनद्वारा अनूदित हिन्दी-भाषामा जातक ६ भागमा साहित्य सम्मेलन, प्रयागबाट प्रकाशित भएको छ। नेपाल-भाषामा वि. सं. २०२४ मा भिक्षु अनिरुद्धद्वारा 'महोसध-महाजातक' को नामबाट अनुवाद भएको पाइन्छ भने वि. सं. २०६८ सालमा दुण्डबहादुर वज्राचार्यबाट अनूदित जातक भाग ६ मा पनि नेपाल-भाषामा उपलब्ध छ। हालसम्म पनि नेपाली भाषामा अनुवाद नभएको हुनाले यसको महत्त्व र यसद्वारा दिन खोजिएको प्रज्ञाको ज्ञान जनमानसमा फैलियोस् भन्ने हेतुले यो तपाईं समक्ष अनुवाद गरी प्रकाशन गरेको छु। जसले पनि यो किताव आद्योपान्त पढेका हुन्छन्, उनीहरूको जीवनमा केही न केही परिवर्तन भएको हामी देख्न पाउँछौं। यस जातक पढेर नै धेरैले आफ्नो जीवनशैली र विचारधारालाई नयाँ मोडमा ढालेर उन्नति र विकास मार्गमा लागेका हामी पाउँछौं। यस उमङ्ग-जातक पढेर हाम्रो नेपालमा पनि सुधार र विकास होस् भन्ने कामना छ, तथापि कसलाई के बाहा यो जातक पढेर के हुने हो?

पाठि भाषाका साहित्यका ग्रन्थहरू अपभ्याख्या र अपअनुवाद भइरहेको सन्दर्भमा यो उमङ्ग-जातक नेपाली भाषामा अनुवाद गरी प्रकाशन गर्न पाउँदा हर्षको अनुभूति भएको छ। पाठक वर्गले पढेर लाभ लिनुहोस्।

बु. सं. २५६० श्रावण २० गते

भिक्षु धर्मगुप्त महास्थविर
बौद्धजन विहार
सुनाकोठी, ललितपुर, नेपाल।

दुई शब्द

एक दशकभन्दा अगाडि नेपाल भाषामा जातक ६ भाग अनूदित गरी केही वर्षअगाडि लोकार्पण भइसकेपछि जातक सारै लोकप्रिय भयो। नेपालीभाषीले हामीले पनि जातक पढ्न पाएहुन्थ्यो, यसमा हामी बञ्चित भयौं। नेपाली भाषामा पनि चाहियो भनी चारैतिरबाट अनुरोध आयो। यसैलाई मध्यनजर राखी झण्डै ५०% जति अनुवाद तयारी भैसकेको छ।

केही दिन अगाडि मात्रै आदरणीय भन्ने धर्मगुप्त महास्थविर भेरो घरमा आउनुभएर उमङ्ग-जातक नेपालीमा देखाउनुभयो। पाठि भाषाको जातकमा जस्तो छ त्यस्तै स्वरूप, वाक्य संरचना, वाक्य विन्यास, अभिव्यक्ति सबै, अझ एउटा अल्पविरामसम्म पनि यताउता फरक नपारी भाषान्तर गर्नुभएको देखेर म छक्क पर्छेँ। साहित्यिक शब्दालङ्कार आदि केही नथपी विशुद्ध पाठि भाषामा जस्तो छ त्यस्तै त्रिपिटक पाठि अनुवाद गर्दा यस्तै हुनुपर्छ भनी विचार गरिरहेको बेलामा उहाँले उमङ्ग-जातक, नेपाली देखाउनु न्याउनु हुँदा मलाई त दुइ खोन्दा देउता पाएको जस्तो भयो।

पाठि भाषासित घनिष्ट सम्बन्ध भएको भाषामध्ये नेपाली पनि हो। पाठि भाषा र साहित्य वाङ्मयको जति विकास गर्न सकिन्छ, त्यति नै बुद्धको ज्ञानसित नजिक हुन सकिन्छ। त्यसपछि त धर्मको नाममा यहाँ भइरहेको विकृति, अन्धविश्वास र गलत धारणा समेत हटाउन सकिन्छ। परियत्ति, पटिपत्ति र पटिवेध बुद्धशासन प्रत्यक्ष आफैले स्वअनुभव गर्न सके, उहाँले देखाउनुभएको मार्गमा लाग्न सुगम हुन्छ। पाठि भाषाको सर्वसाधारण पाठक र परियत्तिका विद्यार्थीहरूलाई प्रस्तुत जातक एक बेजोड साधनको रूपमा उपलब्ध हुने भयो भनी सम्झन्छु। नेपाली भाषा समृद्ध पार्नको लागि पाठि भाषाको मूल स्रोत सम्बन्धित ज्ञानको आवश्यक छ। यसको लागि पाठि-नेपाली वृहत् शब्दकोशको अत्यावश्यक छ। नेपाली भाषाको उत्पत्तिको आधार संस्कृत भाषा नभई पाठि भाषा नै हो भन्ने कुरा स्वयं भाषाविज्ञ र अन्वेषककर्ताहरूले नै प्रमाणित गर्नेछन् भन्ने विश्वास गर्दछु।

यदि हामीले उहाँ जस्ता विद्वानहरूलाई उचित प्रेरणा दिन सक्यौं भने उहाँहरूबाट कम समयमावधिमा एकैसाथ सम्पूर्ण जातक नेपाली पाठक समाज ल्याउन सम्भव देखेको छु। यसका साथै भविष्यमा पाठि त्रिपिटक नेपालीमा गर्न सक्ने सम्भावना देखें।

वास्तवमा जातक कथा पौराणिक दान्य कथा नभई भगवान् बुद्धको पूर्व जन्म सम्बन्धी जीवन्त कथा हो। अनन्तकालदेखि ज्ञानको खोजमा लागेका बोधिसत्त्वको जीवन्त दस्तावेज पनि हो। मानवीय ज्ञानको विकासक्रम हामी जातक कथामा पाउँछौं। आज ज्ञानविज्ञानको विकासको कारण विश्वमा अनेक आध्यात्मिक र भौतिक विकास भइरहेका छन्। आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक, ऐतिहासिक ज्ञान भण्डार झन्झन् विकसित हुँदै गइरहेको छ। अहिलेको वैज्ञानिक युगमा विभिन्न वस्तुहरूको आयात-निर्यात गरे जस्तै ज्ञान निर्यात गरी मानव समाजको भलाइको लागि मानवीय संसाधन प्रयोग गरी समृद्ध पार्न सकिन्छ भन्ने कुरा बुद्धज्ञानमा आधारित शिक्षा आज विश्वका ठूलूला विश्वविद्यालयहरूमा अनुसन्धान गरी पठनपाठन भइरहेकोबाट प्रमाणित हुन्छ। यो बुद्ध-ज्ञानको आधारमा नै सम्भव भएको कुरा विश्वले स्वीकारी सकेको छ। नेपाल बुद्ध जन्मभूमि भएतापनि हामीले बुद्ध शिक्षाबाट लाभ उठाउन सकिरहेका छैनौं। गरिबी सोचको कारण, बुद्धलाई हेर्ने गलत धारणा तथा उहाँ र उहाँका ज्ञानलाई बेवास्ता गरेको कारण हाम्रो देश गरिबीको कुचक्रबाट उम्किन सकिरहेको छैन। यसका लागि प्रबुद्ध वर्ग समयमै जागृत हुनु अत्यावश्यक भइसकेको छ। अस्तु।

दुण्डवहादुर वज्राचार्य

२०७३/०५/१०

भूमिका

पाणि त्रिपिटकको खुद्दकनिकाय अन्तर्गत जातक एक प्रसिद्ध ग्रन्थ हो। पाणि बौद्ध साहित्यमा जातकको कुल सङ्ख्या ५५० भएतापनि वर्तमान प्रचलित उपलब्ध सङ्ख्या ५४७ छन्।

‘जातक’ शब्दको शाब्दिक अर्थ जात + क वाट बनेको हो, जहाँ ‘जात’ मात्र हुँदा जन्म, उत्पन्न, अनुभूत अथवा अस्तित्वमा आएको भन्ने हुन्छ भने ‘जातक’ भन्ने हुँदा जन्माइएको वा उत्पन्न गराइएको वा अनुभव गरिएको, अनुभूतिका रूपमा ग्रहण गरिएको वा अस्तित्वमा ल्याइएको भन्ने हुन्छ। उदाहरणको लागि – बाल र बालक। ‘जातक’ भगवान् बुद्धका पूर्वजन्म सम्बन्धी कथा हुन्। यो बुद्धत्व प्राप्त गर्नुभन्दा अगाडि बोधिसत्त्व वा महासत्त्वको अवस्थामा दस पारमिता गुणधर्मको अभ्यास गर्दाका समयमा घटित घटनाक्रमको सङ्ग्रह हो। प्रत्येक जातकमा यी दस – दान, शील, नैष्कर्म्य, प्रज्ञा, वीर्य, क्षान्ति, सत्य, अधिष्ठान, मैत्री र उपेक्षा पारमिताको वर्णन गरिएको हुन्छ, यसै अनुरूप मानव जगतमा आदर्श नमुना चरित्रको शिक्षा दिन खोजिएको हुन्छ। जातकले ब्यवहारिक, पारिवारिक, सामाजिक र राजनीतिक ब्यवस्थालाई सुच्यवस्थित पार्न प्रयास गरिरहेको छ। प्रत्येक जातकले कथानक, चरित्र, दृष्टिविन्दु, प्रतीक र विम्ब, पर्यावरण, सारतत्त्व, लय र भाषाको माध्यमबाट समाज र मानिसमा भएका संस्कार, जीवनशैली र अप्ठ्यारा समस्या र परिस्थिति आदिलाई बदलेर सुधार, वृद्धि र विकासतिर लग्न खोजिएको हुन्छ। समाज र मानिसमा गाढा भएर रहेका परिवर्तन गर्नुपर्ने परम्परा, दृष्टिकोण, मान्यता, विचारधारा, धारणा र मनस्थिति आदिलाई प्रत्यक्ष रूपमा नभनेर अप्रत्यक्ष रूपमा पशुपन्थीको क्रियाकलाप मार्फत सुधार र विकासतिर लग्ने प्रयास गरिएको छ। यस उमङ्ग-जातकमा पनि समाजमा विद्यमान रहेका परम्परा, संस्कार, जीवनशैली, दृष्टिकोण, मान्यता, विचारधारा, धारणा आदिलाई मानव पात्रका साथै पशुपन्थी मार्फत सुधारको लागि उत्प्रेरणा गरिएको छ।

प्रस्तुत उमङ्ग जातक पाणि त्रिपिटकको खुद्दकनिकाय अन्तर्गतको ५४२ औं नम्बरको जातक हो। नेपाली भाषामा उमङ्ग भन्नाले ‘कुनै प्रबल इच्छा लागेको काम

गर्नलाई भनमा उब्जेको उत्साह, उल्लास, मनको उद्वेग, फुर्ती, तत्परता भन्ने बुझिन्छ तथापि पाठि भाषामा उमङ्ग भन्नाले सुरुङ्ग भन्ने बुझिन्छ। सुरुङ्ग खन्नको लागि नेपाली भाषामा भनिएझैं उमङ्ग-उत्साह गर्नुपर्छ। उमङ्ग-जातकको शाब्दिक अर्थ सुरुङ्ग-जातक हो। भविष्य अनिश्चित छ, 'कसलाई के थाहा! के हुने हो?' त्यसैका लागि योजना गरेर अनागत भयबाट बच्नको लागि दृश्य जगतभन्दा तल जमिनभित्र गोप्य रूपमा सुरक्षित हुनको लागि सुरुङ्ग खनिन्छ। जुन, सुरुङ्ग, सुरक्षित गन्तव्यको गोप्य मार्ग हो।

यस उमङ्ग-जातकका पात्रहरूमध्ये मुख्य पात्रलाई महोषधकुमार, गृहपतिपुत्र, महासत्त्व र बोधिसत्त्व भनिएको छ। बोधिसत्त्वको बाल्यकालको नाम महोषधकुमार हो, यौवन अवस्थामा पुग्दा गृहपतिपुत्र कहलाइन्छन् र समाजकल्याणतिर लाग्दा महासत्त्व कहलाइन्छन् भने बोधिज्ञानतिर उन्मुख हुँदा बोधिसत्त्व कहलाइन्छन्। महोषधको अर्थ महान् औषधी हो; गृहपतिपुत्रको अर्थ घरको मूलीको छोरो हो; महासत्त्वको अर्थ महान् प्राणी हो भने बोधिसत्त्वको अर्थ बोधिज्ञान प्राप्तिको लागि उमङ्ग-उत्साह भएको भावी बुद्ध हुन्।

यस उमङ्ग-जातकको वर्तमान कथामा भिक्षुहरूले बुद्धको महान् प्रज्ञाको बारेमा वर्णन गरिरहेँदा उहाँ आउनुभएर 'बोधिसत्त्वको अवस्थामा पनि महान् प्रज्ञावान् नै हुनुहुन्थ्यो' भनी प्रज्ञाको बारेमा अतीतका कुरा भन्नुभयो। अतीतको कथा विदेहराजाको सपनाबाट सुरु हुन्छ। बोधिसत्त्व पूर्व यवमज्जक गाउँको श्रीवर्धन सेटको कुलमा जन्मिन्छन्। शक्र देवराजले उनी जन्मिएको बेलामा उनको हातमा दिव्यौषधी राखिदिन्छन्। त्यो औषधीले धेरै मानिसहरूको रोग निको पारिदिएको हुनाले उनको नामकरण 'महोषधकुमार' गरिन्छ। बाल्यकालमा क्रीडा-मण्डलमा साथीहरूसित खेल्दा हावा, पानी र घामबाट बच्न क्रीडाभवन बनाउन लगाए। त्यसै भवनमा आगन्तुक, श्रमण-ब्राह्मण र व्यापारीहरू बस्ने ठाउँका साथसाथै प्रसुतीगृह पनि अलग-अलग बनाउन लगाए, त्यहीं नै क्रीडामण्डल, छिनोफानो र धर्मसभा पनि बनाउन लगाए। यसका साथै पोखरी खनेर फलफूलादि र रुखहरूले ढकमक्क भएको उद्यान बनाउन लगाए। विदेहराजाको सपनाको पण्डित खोज्ने क्रममा उपरोक्त भवनादि बनाउन लगाएको कुराबाट प्रभावित भएर यही नै राजाको सपनाको पण्डित हुनुपर्दछ भनी उनलाई ल्याउने प्रयास गर्दा विदेहराजाका पण्डित सेनकले आफ्नो लाभ र ईर्ष्याले

गर्दा महोषधकुमारलाई परीक्षा गरेर रोक्न खोज्छन्। अनि बच्चाहरूले सोच्ने खालका सात-प्रश्न र उटपटचाड तालले सोधिने खालका आठ गधा-प्रश्नद्वारा महोषधकुमारको परीक्षा गरिन्छ। यसलाई आधुनिक युगमा बुद्धिचालको रूपमा लिइन्छ। यसरी सप्तबाल-प्रश्न, गद्गध-प्रश्न र मणि गरी जम्मा उन्नाइस-प्रश्न पार्फत उनको परीक्षा गरिन्छ। ककण्टक-प्रश्नमा पैसा हुँदा कस्तो अधिमान हुन्छ भन्ने देखाइएको छ। श्रीकालकण्ठी-प्रश्नमा लक्षणसित अलक्षणको योग नहुने देखाइएको छ। मेण्डक-प्रश्नमा लोकमा देख्न दुर्लभ घटना तथापि अदृश्यरूपमा एकअर्काको फाइदाको लागि कसरी मिलेर गरिन्छ भन्ने देखाइएको छ, भेडा र कुकुरको मित्रताबाट र आफ्नो दिमागमा कस्तो छाप छ त्यहि अनुसार नै हामीले कुरालाई बुझ्ने गर्दछौं भन्ने कुरा राजाले सेनकादिको जवाफ सहि हो भनी बुझेकाबाट देखाइएको छ। श्रीमन्त-प्रश्नमा श्रीसम्पत्ति र प्रजाको बिचमा वादविवाद प्रस्तुत गरी प्रजा नै लोकमा श्रोतोत्तम हुन्छ भनी प्रमाणित गरिएको छ। छत्रपथ-प्रश्नमा रहस्यमय कुरा र लुकेको अर्थ खोलिएको छ। अमरादेवीको खोजमा योग्य श्रीमती कस्तो हुनुपर्छ भन्ने दशाइएको छ। सर्वरत्न चोरमा परिस्थिति प्रतिकूल छ भने कसरी आफूलाई बचाउने र चोर पत्ता लगाउने विधि सिकाइएको छ। खद्योपनक-प्रश्नमा जुनकिरीलाई आगो भानी फुक्दा हुने परिणाम देखाइएको छ। भूरि-प्रश्नमा वैभव सम्पत्तिभन्दा प्रज्ञावान् व्यक्ति नै अत्यावश्यक हुन्छ, लोकमा! भनी प्रज्ञाबलको बारेमा खुलस्त पारिएको छ। देवता-प्रश्नमा मातापिताको प्रेम आफ्नो बच्चाप्रति कस्तो हुन्छ, प्रेमिप्रेमिकाको स्नेहभाव कस्तो हुन्छ र श्रमण-ब्राह्मणप्रतिको स्नेहभाव जनमानसमा कस्तो हुन्छ भनी देखाइएको छ। पञ्चपण्डित-प्रश्नमा समाजमा अगाडि पर्दा राम्रो-राम्रो कुरा गर्दछन् तर पछि पछाडि नराम्रो पार्ने पनि प्रवृत्ति हुन्छ अर्थात् अमित्रले कसरी पिठिउँ हेर्दछन् भन्ने कुरा पनि यहाँ जान्न सक्नुहुन्छ र आफूलाई खतम पार्न तमिस्रकालाई पनि क्षमा दिनलगाएर बचाइदिएको घटनाबाट बोधिसत्त्वको मैत्री-करुणाभाव कस्तो हुन्छ भन्ने देखाउन खोजिएको छ। साथै गोप्य कुरा कसैलाई भन्नु उचित छ कि छैन भन्ने बारेमा घटनाक्रम नै प्रस्तुत गरेर गोप्य कुरा गोप्य नै राख्नुपर्ने भन्ने शिक्षा दिन खोजिएको छ। युद्धपराजय-काण्डमा केवट्टको मन्त्रणा अनुसार चूडनिराजालाई जम्बुद्वीपमा अग्रराजा र आफू अग्र पुरोहित बन्ने अभिलाषाद्वारा सारा जम्बुद्वीपका राज्य लिएर सबै राज्यका

राजालाई जयपानमा विष मिलाएर मार्ने मन्त्रणा गर्दछन्, जुन मन्त्रणा बोधिसत्त्वको पण्डित माधर सुगाले सुनेर बोधिसत्त्वलाई जानकारी दिन्छ। चूढनिब्रह्मदत्तले सात वर्ष, सात महिना, सात दिन बिताएर मिथिलाको विदेहराज्य बाहेक सबै राज्य मन्त्रणा अनुसार लिन्छन्, विदेहराज्य चाहिँ केवट्टको उपायकुशलताले गर्दा पछि जयपान गरिसकेपछि लिने योजना हुन्छ। बोधिसत्त्वले 'म जस्तो छँदाछँदै यतिका राजाहरू मर्नु उचित छैन, तिनीहरूको आधार हुनेछु' भनी जयपानलाई विगारिदिएर सबै माछा-मातु फालिदिएर र खसीका घडा फुटालिदिएर चूढनिराजाको र केवट्टको विष योगको मन्त्रणालाई भङ्ग गरिदिन्छन्। यसकारण चूढनिब्रह्मदत्त 'यस्तो भेरो विषको योगलाई हानि गरिदिए' भनी रिसाउँछन्, राजाहरू पनि 'हामीहरूलाई जयपान पिउन दिएनन्' भनी रिसाउँछन्, सेना सभूह पनि 'हामीहरूले अभूत्य खसी पिउँन पाएनौं' भनी रिसाउँछन्। यसरी रिसाएका चूढनिब्रह्मदत्तराजाले विदेहराजाको मिथिला राज्यलाई कब्जा गर्न एक सय राजासहित आउँदा बोधिसत्त्वले के कस्तो उपायद्वारा चूढनिका पण्डित केवट्टको मन्त्रणालाई पुरा हुन नदिएर चूढनिसहित एक सय राजासितका अठार असौहिणी सेनाहरूलाई भगाएर पराजित गरिएको युद्धको वर्णन छ। यसै काण्डमा धर्मयुद्ध र चतुर्थाङ्कद्वारा कसरी छक्काइन्छ भन्ने कुरा पनि देखाइएको छ। साथै बोधिसत्त्वले केवट्टको नाकाबन्दी गरेर अभाव सिर्जनाद्वारा कब्जामा लिने योजनालाई के कस्तो कुशल उपायद्वारा असफल पारेका थिए भन्ने कुराको वर्णन छ। यसरी सभग्रूपमा भन्दा, चूढनिब्रह्मदत्त र केवट्टलाई सयौंको ज्यान लिने महापाप गर्नबाट, एक सय राजाहरू र सेना सभूहलाई विषपानद्वारा परिनुबाट बचाएतापनि बोधिसत्त्वले बचाएको अज्ञानताको कारणले नजानेर उनीलाई नै मार्न आउँदा यो युद्धपराजय काण्ड हुन्छ। बोधिसत्त्वको बोधिज्ञानको हेराइ एकतिर छ भने अर्कोतिर चूढनिब्रह्मदत्त र एक सय राजासहितका सेनाको आफ्नै स्वार्थ र भोगको कामनाको हेराइ एकतिर छ, जसको फलस्वरूप आफ्नो ज्यानलाई बचाउनेलाई नै किन र कसरी ज्यानै लिन तस्मिन्छन्, 'अज्ञानी जन' भनी यो काण्डमा जान्न सकिन्छ। फेरि पराजय कसको हुनेछ? यदि युद्ध जितेतापनि जयपानमा त मारिने नै छन्, ती विजयीका अनुयायी! भन्ने कुरालाई घटनाक्रमद्वारा देखाइएको छ। जसले राम्रो गरेका छन्, अदृश्यरूपमा, त्यसैलाई कसैको लहैलहैमा लागेर सिद्धाउने खोज्ने परम्परा विरुद्धमा यो युद्धपराजय काण्ड उभिएको छ। सुव-काण्डमा पण्डित, माधर, सुगाले गोप्य कुरा कसरी, साढिका, पन्थीबाट जान्यो भन्ने कुराको वर्णन छ। साथै, कसरी माछाझैं मानिसले मासुभिन्नको बल्लिलाई

नदेखेर कामरागमा आसक्त भएर आफ्नो मरणलाई पनि देख्दैनन् भन्ने कुरा यस काण्डमा पढ्न सक्नुहुन्छ। महाउमङ्ग-काण्डमा हिँड्ने सुरङ्ग र महासुरुङ्ग कसरी खनियो र त्यहाँबाट कसरी विदेहराजालाई मृत्युवाट जोगाएर ल्याए भन्ने कुराको विस्तृत वर्णन छ। तृष्णा र कामनाले मृत्युको मुखमा पुगिसकेकालाई बोधिसत्त्वले नै बचाउने रहेछन् भन्ने जान्दा कसरी विदेहराजसहित सेनक र ब्रह्मदत्तसहित एक सय राजा र लोकले स्वभाविक रूपमा उनलाई पुज्दछन् भन्ने कुराको झलक यस काण्डमा देख्न सकिन्छ। जलराक्षस-प्रश्नमा जहाँ गएपनि द्वेषभाव मानिसमा हुन्छ नै भन्ने कुरा यस अध्यायमा बुझ्न सकिन्छ। त्यस्तै, महोषध पण्डितले किन प्रवर्जित जीवन अङ्गाल्न सक्दैनन् भन्ने कारण जान्न सक्नुहुन्छ। चूढनि ब्रह्मदत्तले सम्पूर्ण आफ्ना प्रियजनसहित आफ्नो दुष्प्याज्य प्राणलाई समेत त्यागेर किन निर्दोष प्रज्ञावान् बोधिसत्त्वलाई बचाउँन चाहन्छन् भन्ने कुराको प्रमाण दिइएको छ। समप्ररूपमा भन्दा, बिना दोषको मान्छे भेटाउन गाह्रो छ तर महोषध एक मात्र यहाँ निर्दोष भेटिन्छन्। सप्ताजमा बस्दा केही न केही कतै न कतै दोष देखिएको हुन्छ। तर महोषध पण्डितको कुनै दोष र दुष्कर्म यहाँ भेटिँदैन। यसरी यो उमङ्ग-जातक सन्दर्भ मिलाएर समाप्त हुन्छ। यस जातकमा जीवन उपयोगी गूढ रहस्यमय कुशल उपाय र प्रज्ञाको बारेमा वर्णन छ। हामीले अध्याय अनुसार यस भूमिकामा अति संक्षिप्त रूपमा मूल कुरालाई मात्र उल्लेख गरेका छौं, अन्य अति नै जीवनउपयोगी प्रज्ञाका कुराले यो जातकको प्रत्येक अध्याय व्यक्ति पिच्छे आफ्ना लागि उपयोगी ढोका खोल्ने नै छ। त्यसैले यस जातकलाई पढ्नुभएर मनन गर्नुभएर विस्तृतरूपमा बुझ्नुहोस्।

अन्तमा हामी दुई शब्द लेखिदिनु भएकोमा दुण्डबहादुर वज्राचार्यलाई तथा समयमा नै यो पुस्तक छापिदिनुभएकोमा आइडियल प्रिन्टिङ्ग प्रेसलाई साधुवादसहित धन्यवाद दिन्छौं।

सद्दर्भ विरस्थायी होस्।

वि. सं. २०७३ श्रावण २० गते

बु. सं. २५६०

- अनुवादक

उमङ्गजातक

“पञ्चालका सबै तेनासित...” भन्ने गाथा यो शास्ताले जेतवनमा रहनुभएको बेलामा प्रज्ञापारमिताको बारेमा बताउनुभयो।

क. वर्तमान कथा

एकदिन भिक्षुहरू धर्मसभामा एकत्रित भएर तथागतको प्रज्ञापारमिताको बारेमा वर्णन गर्दै बसिरहेका थिए - “आयुष्यानहरू, तथागत महा-प्रज्ञावान्, विस्तृत-प्रज्ञावान्, गम्भीर-प्रज्ञावान्, प्रमुदित-प्रज्ञावान्, शीघ्र-प्रज्ञावान्, तिष्ठण-प्रज्ञावान् र निर्वेदिक^१-प्रज्ञावान्, परअपवादमर्दन^२-प्रज्ञावान् हुनुहुन्छ। उहाँले आफ्नो प्रज्ञाबलद्वारा नै कूटदन्त^३ आदि ब्राह्मणहरूलाई; सभिय^४ आदि परित्राजकहरूलाई; अङ्गुलिमाल^५ आदि चोरहरूलाई; आलवक^६ आदि यक्षहरूलाई; शक्रादि देवताहरूलाई, बक^७ आदि ब्रह्माहरूलाई दमन गरेर उनीहरूलाई विनीत पार्नुभयो। उहाँले धेरै व्यक्तिलाई प्रव्रज्या दिएर मार्गफलमा^८ प्रतिष्ठित गर्नुभयो। आयुष्यानहरू, शास्ता यस्ता महाप्रज्ञावान् हुनुहुन्छ।” शास्ताले, आउनुभएर - “भिक्षुहरू, यहाँ तिमीहरू के कुरा गरिबसिरहेका छौ” भनी सोच्नुभएर ‘फलानो विषयमा’ भन्ने जवाफ दिँदा “भिक्षुहरू, तथागत अहिले मात्र प्रज्ञावान् हुनुहुन्नथ्यो, पहिले पनि परिपक्व ज्ञान नभएको अवस्थामा बोधिज्ञानको लागि प्रयत्नशील रहँदाको अवस्थामा पनि प्रज्ञावान् नै हुनुहुन्थ्यो” भन्दा भिक्षुहरूले याचना गरेकाले, अतीतको कुरा खोल्नुभयो।

^१ वैराग्य, विरक्ति

^२ अरूको मतको खण्डन गर्ने खालको

^३ दीपनिकायको सूत्र नं. ५ मा कूटदन्त-सूत्रमा उल्लेख छ।

^४ सुत्तनिपातको महावग्गको छैटौँ सूत्र र संयुक्तनिकायको चार भागमा उल्लेख छ।

^५ पञ्चिपनिकायको अङ्गुलीमाल-सूत्र; शेरमाथा; धम्मपद अर्थकथामा उल्लेख छ।

^६ संयुक्तनिकायको आलवक-सूत्रमा र अर्थकथामा उल्लेख छ।

^७ पञ्चिपनिकायको बकवग्ग-सूत्र र संयुक्तनिकायको बकवग्ग-सूत्रमा उल्लेख छ।

^८ खोतापत्ति, सकृदागमि, अनागमि, अर्हतु मार्ग र फल गरी ८ छन्।

ख. अतीत कथा

अतीत समयमा विदेहराष्ट्रको मिथिलामा विदेह नामक राजाले राज्य गरिरहेका थिए। उनका अर्धधर्मानुशासक चार पण्डित थिए - सेनक, पुक्कुस, कामिन्द तथा देविन्द। त्यतिबेला राजाले बोधिसत्त्वको प्रतिसन्धि^१ ग्रहण दिनमा, विहान सबै यस्तो सपना देखे - राजाङ्गणको चारैकोणमा ठूला पर्खाल जतिको चार अग्निस्कन्ध उठेर बलिरहेका छन्। त्यसको विचमा जुनकिरीको समान अग्निस्कन्ध उठेर तत्क्षण चारैवटा अग्निस्कन्धलाई नाघेर ब्रह्मलोकसम्म उठेर सारा चक्रवाललाई प्रकाशित पारेर बत्सैकाले जमिनमा खसेको तोरीको दानासम्म पनि छर्लङ्ग देखिन्छन्। उनलाई देवतासहित लोक, मारसहित, ब्रह्मासहित सबैले गन्धमालादिले पुज्दछन्, धेरै मानिस अग्निज्वालाको भित्रै घुम्दछन्, शरीरका रौं मात्र पनि ताता हुँदैनन्। यो सपना देखेर भयले त्रसित भएका राजा उठेर - 'मलाई के हुने होला' भनी चिन्ता गर्दै बस्दा नै सूर्यलाई उठाइदिए।

चार पण्डित विहान सबै आएर - "के, देव, सुखपूर्वक सुत्नुभयो" भनी सुखसयनबारे सोधे। उनले - "कहाँ मेरो सुखसयन छ" भनी, 'यस्तो मैले सपना देखें' भनी सबै कुरा बताए। त्यसपछि उनलाई सेनक पण्डितले - "उराउनु पर्दैन, महाराज, भङ्गलसपना हो यो, हजुरको उन्नति नै हुनेछ" भन्दा - "आचार्य, के कारणले" भनी सोध्दा "महाराज, हामी चार पण्डितलाई उछिनेर अर्का तपाईंलाई पाँचौं पण्डित उत्पन्न हुनेछन्, हामी चार जना पण्डित भनेका चार अग्निस्कन्ध जस्तै हौं, त्यसको विचमा उत्पन्न भएको अग्निस्कन्ध जस्तै अर्का पाँचौं पण्डित उत्पन्न हुनेछन्, उनी देवताहरूसहित लोकमा सबैभन्दा अतुलनीय हुनेछन्" भन्दा - "अहिले उनी कहाँ छन्" भनी सोधिंदा - "महाराज, आज उनले प्रतिसन्धि ग्रहण गरेका वा आमाको गर्भबाट निस्केका हुनुपर्छ" भनी आफ्नो शिल्पबलद्वारा दिव्यचक्षुले देखेको जस्तै भविष्यवाणी गरे। राजाले पनि त्यसबेलादेखि त्यो वचनलाई अनुस्मरण गरिराखे।

^१ अपिपम्पत्तसङ्गहोको प्रतिसन्धि वतुक्कमा उल्लेख छ।

मिथिलाको चारैद्वारमा पूर्व यवमज्जक^{१०}, दक्षिण यवमज्जक, पश्चिम यवमज्जक र उत्तर यवमज्जक गरी चार गाउँ थिए। त्यसमध्ये पूर्व यवमज्जकमा श्रीवर्धन नामका सेठ बस्ये। उनकी सुमनादेवी नामकी श्रीमती थिइन्। बोधिसत्त्वले त्यो दिन राजाले सपना देखेका बेलापा त्रयस्त्रिंशभुवन^{११} बाट च्युत भएर उनीका गर्भमा प्रतिसन्धि ग्रहण गरे। त्यसबेला नै अन्य पनि एक हजार देवपुत्र त्रयस्त्रिंशभुवनबाट च्युत भएर त्यही गाउँमा नै सेठ-अनुसेठहरूका कुलहरूमा प्रतिसन्धि ग्रहण गरे। सुमनादेवीले दस महिना बितेपछि सुवर्णवर्णको पुत्रलाई जन्माइन्। त्यस क्षणमा शक्रले मनुष्यलोकमा अवलोकन गर्दै महासत्त्वलाई आमाको गर्भबाट निस्केको भाव जानेर 'यी बुद्धाङ्कुर^{१२} हुन्, यिनलाई देवताहरूसहित लोकमा प्रकट गर्नु उचित छ' भनी महासत्त्वलाई आमाको गर्भबाट निस्केको क्षणमा अदृश्य रूपमा आएर उनको हातमा एउटा औषधीको घडा राखेर आफ्नो स्थानतिर नै गए। महासत्त्वले त्यसलाई मुट्टीमा पारेर समाते। उनी आमाको गर्भबाट निस्किएका आमालाई अलिकति पनि दुःख भएन, करुवाबाट आएको पानीसँगै सुखपूर्वक नै बाहिर निस्किए।

आमाले उनको हातमा औषधी-घडा देखेर "छोरा, तिमीले के पायौ" भनी सोधिन्। "औषधी, आमा" भनी दिव्यौषधी आमाको हातमा राखिदिए। राखेर - "आमा, यो औषधीले जुनसुकै रोगले रोगी भएका व्यक्तिहरूलाई दिनुहोस्" भनी भने। तिनी प्रसन्न भएर श्रीवर्धन सेठलाई बताइन्। उनको सात वर्षदेखिको शीर्षाबाध^{१३} रहेछ। उनी प्रसन्न भएर 'यो आमाको गर्भबाट जन्मिदा नै औषधी लिएर आयो, जन्मिदा नै आमासँग कुरा गयो, यस्तो पुण्यवानुद्वारा दिइएको औषधी धेरै प्रभावशाली हुनेछ' भनी विचार गरेर उक्त औषधी लिएर सिलौटोमा घोटेर बाँरे निधारमा लगाए। तत्क्षणमा नै उनको सात वर्षदेखिको शीर्षाबाध कमलको पातबाट पानी तर्किएझैं गयो। उनी "यो औषधी धेरै प्रभावशाली छ" भन्ने प्रसन्न व्यक्ति थिए। महासत्त्वले औषधी लिएर आएको कुरा सबै ठाउँमा प्रचार भयो। जति पनि रोगले रोगी भएका छन्, ती सबै सेठको घरमा गएर औषधी माग्छन्। सबैलाई सिलौटोमा घोटेर बाँरे लिएर पानीसित घोलेर दिन्छन्।

^{१०} गहुँ र चक्रे उत्पादन हुने केन्द्रिय ठाउँ

^{११} अधिपम्यात्वसङ्गहोको भूमिवतुष्कमा उल्लेख छ।

^{१२} बुट्ट हुने अङ्कुर, बोधिसत्त्व

^{१३} टाउको दुक्ने रोग

दिव्य-औषधीले शरीरमा लेपन गर्ने वित्तिकै सबै रोग शान्त हुन्छन्। सुखी भएका मानिसहरू “श्रीवर्धन सेटको घरको औषधी महाप्रभावशाली छ” भनी प्रशंसा गर्दै फर्कन्छन्। महासत्त्वलाई नामाकरणको दिनमा महासेठले - “मेरो छोरालाई पूखौली^{१*}” को नामबाट केही अर्थ छैन, जन्मिदा नै औषधी लिएर आएकोले औषधी-नामको नै हुनुपर्छ” भनेर “महोषधकुमार” भनी उनको नामाकरण गरे।

उनलाई यस्तो भयो - ‘मेरो छोरा महापुण्यवान् छ, ऊ एकलै नै जन्मिएको होइन होला, ऊ सँगसँगै पनि जन्मिएका बच्चाहरू होलान्।’ उनले खोज्न लगाउँदा हजार बच्चा जन्मिएको कुरा सुनेर सबै बच्चाहरू नै पुन्दा दिएर सुत्तारे दिनलगाए “मेरो छोराको लागि सेवा गर्ने हुनेछन्।” बोधिसत्त्व सँगै नै तिनीहरूको पनि मङ्गल-स्नानमा मङ्गलकृत्य गर्न लगाए। बच्चाहरूलाई अलङ्कृत गरेर महासत्त्वको सेवामा लगाइन्छन्। बोधिसत्त्व तिनीहरू सँगसँगै खेलै बढेर सात वर्षको उमेरमा सुवर्ण-प्रतिमासँगै सुन्दर भए। त्यसपछि उनको गाउँको बिचमा उनीहरू सँगै खेलै रहँदा हात्ती घोडा आदि आउँदा क्रीडामण्डल विग्रिन्छन्। हावा र घाम लागेको बेलामा बच्चाहरू धाक्छन्। एक दिन तिनीहरू खेलिरहेको बेलामा अकाल मेघ उठेर आयो। यो देखेर हात्तीको समान बलवान् बोधिसत्त्व दौडेर एउटा भवनमा पसे। अन्य बच्चाहरू पछिपछि दौडिँदा आपसमा खुट्टाहरू अल्झिएर चिप्लेर लडेर घुँडा आदि भाँच्ने अवस्थामा पुगे। बोधिसत्त्वले पनि - ‘यो ठाउँमा क्रीडामवन बनाउन उचित छ, यसरी हावा, पानी र घाम आउँदा धाक्नेछैनौं’ भनी विचार गरेर ती बच्चाहरूलाई भने - “साथीहरू, यो ठाउँमा हावा, पानी र घाम आउँदा उठ्ने, बस्ने र सुत्ने सुरक्षित एउटा भवन बनाउनेछौं, एक-एक कार्षापण^{१*} त्याओ।” तिनीहरूले त्यस्तै गरे।

महासत्त्वले ठूलो सिकर्मीलाई बोलाउन लगाएर “यो ठाउँमा एउटा भवन बनाइदिनुहोस्” भनी हजार दिए। उसले “हुन्छ” भनी स्वीकार गरेर हजार लिएर झारपातहरूलाई पिलाएर जमिनलाई सम्म बनाएर धागो तान्यो। महासत्त्वले उसले धागो बिछ्याएको मन नपरेर “आचार्य, यसरी नतानिकन राम्रोसँग तान्नुहोस्” भनी भने। “स्वामी, मैले आफ्नो शिल्प अनुसार तानें, योभन्दा अर्को म

^{१*} वाजेवने

^{१*} पुरानो तापाको पुत्र

जान्दैन।” “यति पनि नजान्ने! तपाईंले हाप्रो पैसा लिएर भवन कतरी बनाउनुहुनेछ? ल्याउनुहोस्, धागो तानेर तपाईंलाई देखाइदिनेछु” भनी धागो ल्याउन अहाएर आफैले धागो ताने। त्यो विश्वकर्मा देवपुत्रले तानेकोझैं भयो। त्यसपछि सिकर्मीलाई भने - “यसरी धागो तान्न सक्नुहुनेछ?” “य सक्नेछैन।” “मेरो योजनाको अनुसार बनाउन सक्नुहुनेछ?” “सक्नेछु, स्वामी।” महासत्त्वले त्यो भवनको एक भागमा अनाथहरूका लागि रहने ठाउँ हुन्छ, एकातिर अनाथ स्त्रीहरूले जन्माउने ठाउँ, एकातिर आगन्तुक श्रमण-ब्राह्मणहरूका लागि बस्ने ठाउँ, एकातिर आगन्तुक मानिसहरूका लागि बस्ने ठाउँ, एकातिर आगन्तुक व्यापारीहरूका सामान राख्ने ठाउँ जसरी हुन्छ, त्यसरी सबै ठाउँमा बाहिर मुख पारेर भवन बनाउन योजना बनाए। त्यहीँ नै क्रीडामण्डल, त्यहीँ नै छिनोफानो गर्ने ठाउँ, त्यहीँ नै धर्मसभा बनाउन लगाए। केही दिनमा नै बनाउन सिद्ध्याएर चित्रकारहरूलाई बोलाउन लगाएर स्वयं विचार गरेर रमणीय चित्र बनाउन लगाए। भवन सुधमदिवसभार्झैं भयो।

त्यसपछि “यतिले मात्र भवन शोभायमान हुँदैन, पोखरी पनि बनाउन उचित छ” भनी पोखरी खन्न लगाएर मनपर्ने सिकर्मीलाई बोलाउन लगाएर स्वयं विचार गरेर हजार कुना भएको एक सय तीर्थको पोखरी बनाउन लगाए। त्यो पाँच प्रकारका कमलले ढाकिएको नन्दापोखरीझैं भयो। त्यसको किनारमा फलफूलहरूले ढकभक्क भएको विभिन्न रुख रोप्न लगाएर नन्दनवनझैं उद्यान बनाउन लगाए। त्यो भवनको नै आधार लिएर धार्मिक श्रमण-ब्राह्मणहरूलाई र आगन्तुक यात्रीहरू आदिलाई दानको व्यवस्था राखे। उनको त्यो कार्य सर्वत्र फैलिन गयो। धेरै मानिस आउन लागे। बोधिसत्त्वले भवनमा बसेर आएका-आएकाहरूलाई कारण र अकारण, योग्य र अयोग्य बताउँथे, छिनोफानो गरी पनि राख्थे, बुद्ध उत्पन्न भएको समयझैं भयो।

विदेहराजाले पनि सात वर्ष बितिसकेपछि - ‘चार पण्डितले ‘हामीलाई नाघेर पाँचौ पण्डित उत्पन्न हुनेछन्’ भनी मलाई भनेका थिए, ‘अहिले उनी कहाँ होलान्’ भनी स्मरण गरेर “उनको बस्ने ठाउँ जान” भनी चारद्वारबाट चार मन्त्रीलाई पठाए। शेषद्वारबाट बाहिरिएका मन्त्रीहरूले महासत्त्वलाई देखेनन्। पूर्वद्वारबाट बाहिरिएको मन्त्रीले भवनादि देखेर ‘पण्डित भनिनेले नै यो भवन

बनाएको वा बनाउन लगाएको हुनुपर्नेछ' भनी विचार गरेर मानिसहरूलाई सोधे - "यो भवन कुन सिकर्मीले बनाएको?" मानिसहरूले "होइन यो सिकर्मीले बनाएको; श्रीवर्धन सेठपुत्र महोषध पण्डितले आफ्नो प्रज्ञाबलले योजना गरेर बनाएको हो" भनी भने। "कति वर्षका पण्डित छन्?" "पुरा सात वर्षका छन्।" मन्त्रीले राजाले देखेको सपनाको दिनदेखि गणना गर्दा 'राजाले देखेको सपनासँग मिल्छ, यही नै त्यो पण्डित हो' भनी राजालाई दूत पठाए। "देव, पूर्व यवमज्झक गाउँमा श्रीवर्धन सेठपुत्र महोषध पण्डित भनिनेले नै सात वर्षमा यस्तो भवन योजना गरे, पोखरी र उद्यान बनाए, यी पण्डितलाई ल्याऊँ?" राजाले यो कुरा सुनेर प्रसन्न भएर सेनकलाई बोलाउन पठाएर उक्त कुरा बताए - "के, आचार्य, पण्डितलाई ल्याऊँ कि" भनी सोधे। उनले लाभको ईर्ष्या हुँदा - "महाराज, भवनादि बनाउन दिँदिमा मात्र पण्डित नामको हुँदैन, जो कोहीले पनि यी बनाउँछन्, यो सानोतिनो हो" भनी भने। उनले उनको कुरा सुनेर 'यसमा केही कारण होला' भनी मौन भएर "त्यहीँ नै बस्दै पण्डितलाई परीक्षा गर्दै जाऊँ" भनी मन्त्रीलाई दूत पठाए। त्यो कुरा सुनेर मन्त्रीले त्यहीँ नै बस्दै पण्डितलाई परीक्षा गरे।

Dhamma.Digital

सप्तबाल-प्रश्न

त्यहाँ यो परीक्षा गरिएको उद्गार -

“मंसं गांणो गन्थि सुत्तं. पुत्तो गांतो रथेन च।
दण्डो सीसं अही चंच. कुक्कुटो मणि विजायनं।
आंदनं यानुकञ्चापि. तत्ताकुप्यानं गद्रभो मणी नि॥

मासु, गोरु, कण्ठमाला, तूत, छोरो, गोत।
रथ, दण्डा, शिर, सर्प, भालेकुच्चो, मणि गाँस्ने र विजाउने।
भात, बालुवा, तलाउ, उथान, गघा र मणि ॥

(सबै गरी जम्मा उन्नाइस प्रश्न हुन्छन्।)

मासुको टुक्रा

एकदिन बोधिसत्त्व त्रीडामण्डलमा गइरहेका बेलामा एउटा बाजले कसाईको तखताबाट मासुको टुक्रा लिएर आकाशमा उड्यो। यो देखेर बच्चाहरू “मासुको टुक्रा छुटाउनेछु” भनी त्यो बाजलाई लखेटे। बाज पनि यताउता भाग्यो। तिनीहरूले माथि हेरेर त्यसको पछिपछि लखेट्दा दुग्गादिमा टोकेर कष्ट पाइरहेका हुन्छन्। त्यसपछि पण्डितले तिनीहरूलाई भने - “म त्यसलाई छुटाउनेछु?” “स्वामी, छुटाउनुस्।” “त्यसो भए हेर” भनी उनले माथि नहेरिकन नै बायुको वेग समान दौडेर बाजको छायामा टेकेर हातले ताली पिटेर टूलो स्वरले कराए। त्यसको प्रतापबाट त्यो आवाज बाजको पेटलाई छेडेर बाहिर निस्किएकोझैं भयो। त्यसले तर्सिएर मासुलाई छोडिदियो। बोधिसत्त्वले छोडेको भाव जानेर छायालाई हेदहिँदै भुइँमा खस्न नदिई आकाशमा नै समाते। यो आश्चर्य देखेर धेरै भानिसले खुसी हुँदै समूह-समूह बिलेर ताली पिट्दै टूलो उल्लास गरे। यो समाचार थाहा पाएर राजालाई दूत पठाए - “पण्डितले यो उपायद्वारा मासुको टुक्रालाई छुटाए, देव, यो कुरा जान्नुहोस्।” राजाले यो कुरा सुनेर सेनकसँग सोधे - “के, सेनक, पण्डितलाई ल्याऊँ?” उनले सोचे - “उनी यहाँ आएको समयदेखि हामी निष्प्रम हुनेछौं, राजाले ‘हामी छौं’ भन्ने भाव पनि थाहा पाउनुहुनेछैनन्, उनलाई

यहाँ ल्याउनु उपयुक्त छैन।” उनले प्रबल लाभको ईर्ष्याले - “महाराज, यतिले पण्डित नामको हुँदैन, यो सानोतिनो हो” भनी भने। राजाले मध्यस्थ नै भएर “त्यहीं नै उनलाई परीक्षा गरिरहनू” भनी फेरि पठाए।

गोरु

पूर्व यवमज्झक गाउँवासी एक पुरुषले ‘वर्षा भएमा खेती गर्नेछु’ भनी अर्को गाउँबाट गोरु किनेर ल्याएर घरमा राखेर अर्को दिन चराउनको लागि घाँसे मैदानमा ल्याएर गोरुको पीठमा वस्दै थाक्दा झरेर रुखमुनि पल्टिँदा निदायो। तत्क्षणमा एउटा चोरले गोरुहरूलाई लिएर भाग्यो। ऊ विउँझिँदा गोरुहरूलाई नदेख्दा यता-उता हेर्दा गोरुहरूलाई लिएर भाग्दै गरेको चोर देखेर वेगले लखेटेर “मेरो गोरुहरूलाई कहाँ लग्दै छस्” भनी भन्यो। “मेरो गोरुलाई मेरो इच्छा भएको ठाउँमा लग्छु।” तिनीहरूको विवाद सुनेर मानिसहरू एकत्रित भए। पण्डितले भवनद्वारबाट गइरहेका तिनीहरूका शब्द सुनेर दुवै जनालाई बोलाउन लगाएर तिनीहरूका हाउभाउ देखेर नै “यो चोर हो, यो गोरुको स्वामी हो” भनी जान्दछन्। जानेतापनि - “किन विवाद गर्छौ” भनी सोधे। गोरुको मालिकले भन्यो - “स्वामी, यिनीहरूलाई फलानो गाउँबाट फलानो नामको हातबाट किनेर ल्याएर घरमा राखेर चराउनको लागि घाँसे मैदानमा लगेँ, त्यहाँ मेरो प्रमाद देखेर यसले गोरुहरूलाई लिएर भाग्यो। मैले यताउति खोज्दै हेर्दा यसलाई देखेर लखेटेर पक्रें, फलानो गाउँवासीबाट मैले यिनीहरूलाई किनेर लिएको जान्दछन्।” चोरले पनि - “यिनीहरू मेरो घरमा जन्मिएका हुन्, यो झुटो बोल्दै छ” भनी भन्यो।

त्यसपछि तिनीहरूलाई पण्डितले “म तिमीहरूको झगडा धर्मपूर्वक^{११} छिनोफानो गर्नेछु, तिमीहरू मेरो फैसलामा अडिनेछौ” भनी सोध्दा “हुन्छ, स्वामी, हामी अडिनेछौ” भनी भन्दा ‘धैरि मानिसको मनासयलाई लिनु उचित छ’ भनी पहिला चोरलाई सोधे - “तिमीले यी गोरुहरूलाई के खान दियो, के पिउन दियो?” “जाउलो पिलाएँ, तिलको पिना र मास पनि खुवाएँ।” त्यसपछि गोरुको मालिकसँग सोधे। उसले भन्यो - “स्वामी, म गरीबसँग जाउलो आदि कहाँ हुन्छ? घाँस मात्र खुवाएको छु।” पण्डितले तिनीहरूको कुरा परिषद्लाई थाहा

^{११} न्यायपूर्वक

दिएर पियङ्गुका पातहरू ल्याउन अहाएर त्यसलाई कुटेर पानी सँगै घोलेर गोरुहरूलाई पिउन लगाए। गोरुहरूले घाँस नै गोब्याए। पण्डितले “यो हेर” भनी बैँर घानिसलाई देखाएर चोरलाई सोधे - “तिमी चोर हो कि होइनौ?” उसले “म चोर हुँ” भनी भन्यो। “त्यसो भए तिमीले अहिलेदेखि यस्तो काम नगर” भनी उपदेश दिए। बोधिसत्त्वको परिषद्दले उसलाई हातखुट्टाले कुटेर दुर्बल बनाए। त्यसपछि उसलाई पण्डितले “यो जन्ममा नै यो दुःख तिमीलाई प्राप्त भयो, पछिल्लो जन्ममा नरकादि महादुःख अनुभव गर्नेछौ, साथी, तिमीले अहिलेदेखि यस्तो काम छोड” भनेर उसलाई पञ्चशील^{१०} दिए। मन्त्रीले यो समाचार यथाभूत रूपमा नै राजालाई जानकारी गराए। राजाले सेनकसँग सोधे - “के, सनेक, पण्डितलाई ल्याऊँ कि?” “गोरुको झगडा भनेको, महाराज, जसले पनि छिनोफानो गर्न सक्छ, अहिले पखर्नुहोस्” भनी भन्दा राजा मध्यस्थ भएर फेरि त्यस्तै नै विद्दी पठाए। सबै विषयमा यसरी नै जान्नुपर्दछ। अबदेखि विषयवस्तुको मात्र विभाजन गरेर देखाउनेछौं।

कण्टमाला

एक जना गरीब स्त्री विभिन्न रङ्गका धागाहरूको गाँठो पारेर बुनिएको धागोको कण्टमालालाई घाँटीबाट फुकालेर वस्त्रको माथि राखेर नुहाउनको लागि पण्डितद्वारा बनाइएको पोखरीमा ओर्लिई। अर्की तरुणी स्त्रीले यो देखेर लोभ उत्पन्न गरी लिएर - “आमा, यो अति सुन्दर छ। यो तपाईंले कतिमा बनाएको? म पनि आफ्नो लागि यस्तो बनाउनेछु। यसलाई घाँटीमा लगाएर यसको नाप लिऊँ” भनी सोध्दा त्यस सरल स्त्रीले - “लिऊँ” भनी भन्दा उसले त्यसलाई घाँटीमा लगाएर हिँडी। अर्कीले उसलाई देखेर छिट्टै निस्केर वस्त्र लगाएर पछाडि दौडेर “मेरो कण्टमाला लिएर कता भाग्दैछेसु” भनी उसको कपडा समाती। अर्कीले “धैले तेरो लिएकी छैन, मेरो घाँटीको नै यो माला हो” भनी। त्यो सुनेर

^{१०} बौद्ध धर्मानुसार गृहस्थीमा रहेका बौद्ध उपासकहरूले पालना गर्नुपर्ने पाँच नियम। जस्तै -

- १) म धागालाई बत्तन गर्नेदेखि अलग्ग हुने शिशा राख्नी समादान गर्दछु।
- २) म नदिइकन लिनेबाट अलग्ग हुने शिशा राख्नी समादान गर्दछु।
- ३) म कामपिष्वाचरणमा अलग्ग हुने शिशा राख्नी समादान गर्दछु।
- ४) म झुटो कुरा गर्नेबाट अलग्ग हुने शिशा राख्नी समादान गर्दछु।
- ५) म रक्ती-जोड-प्रयाद बनाउने अवस्थाबाट अलग्ग हुने शिशा राख्नी समादान गर्दछु।

धैर मानिस एकत्रित भए। पण्डितले बच्चाहरूसँग खेतै गर्दा भवनद्वारबाट गइरहेका तिनीहरूका झगडाका शब्द सुनेर - “यो के शब्द हो” भनी सोधेर दुबैको कलहको कारण सुनी बोलाउन लगाए हाउभाउबाट नै चोर्नी र अचोर्नी जानेतापनि त्यसबारे सोधेर “म तिमीहरूको झगडा धर्मपूर्वक छिनोफानो गर्नेछु। तिमीहरू मेरो फैसलामा अडिनेछौ” भनी सोध्दा “हुन्छ, स्वामी, हामी अडिनेछौं” भनी भन्दा पहिले चोर्नीलाई सोधे - “तिमीले यो माला लगाइरहेकोमा कुन अत्तरले लेप्टछौ?” “म सँधै सर्वसंहारक लेप्टछु।” त्यो सर्वसंहारक भनेको - सबै सुगन्ध मिलाएर बनाएको अत्तर हो। त्यसपछि अर्कीलाई सोधे। उसले भनी - “कहाँ स्वामी मजस्तो गरीबलाई सर्वसंहारक पाउनु, म सँधै पियङ्गु-फूलको सुगन्ध मात्र लेप्टछु।” पण्डितले पानीको पात्र ल्याउन अहाएर त्यो मालालाई त्यसमा राख्न लगाएर अत्तरविशेषज्ञलाई बोलाउन लगाएर “यो सुगन्ध सुँघेर ‘फलानो सुगन्ध’ भनी जानुहोस्” भनी भने। उसले सुँघ्दै पियङ्गु-फूलको भाव जानेर यो एककनिपातको गाथा भयो -

*“गव्यसंहारको नन्धि, शुद्ध कङ्गु पवार्यानि।
आलिके भासनिचं धुनी, गव्यमाहु मन्त्तिका नि ॥*

*सर्वसंहारक छैन, शुद्ध रूपमा पियङ्गुको बास्ना आइरहेको छ।
बुटो बोलिरहेकी छे, धूर्तीनी; तत्त्व बोल्दै छे, बूढी ॥*

यसरी महासत्त्वले त्यो कारण धैर मानिसलाई धाहा दिएर “तिमी चोर्नी हो कि होइनौ” भनी सोधेर चोरीको भाव जान्न लगाए। त्यसबेलादेखि महासत्त्वको पण्डितभाव प्रकट भयो।

सूत

कपासको खेतको रेखदेख गरिरहेकी एक स्त्रीले कपासको खेतको रक्षा गर्दै त्यहीं नै शुद्ध कपास लिएर मसिनो धागो बनाएर डल्लो पारेर आफ्नो काखमा राखेर गाउँमा आइरहेकी बेलामा ‘पण्डितको पोखरीमा नुहाउँछु’ भनी किनारमा गएर वस्त्र फुकालेर वस्त्रको माथि धागोको डल्लोलाई राखेर ओर्लिएर पोखरीमा नुहाउँछे। अर्कीले त्यसलाई देखेर लोभ चित्तले त्यसलाई लिएर - “ओहो!

मनलोभ्याउँदो धागो, आमा, तपाईंले बनाउनुभएको” भनी चुटकी बजाएर हेर्दै गरेकी जस्तो गरेर काखमा राखेर गई। बाँकी पूर्वोक्त जस्तै वर्णन गर्नुपर्दछ। पण्डितले पहिला चोर्नीलाई सोधे - “तिमीले डल्लो बनाउँदा भित्र के राखेर बनाएको?” “कपासको फल नै राखेर बनाएको, स्वामी।” त्यसपछि अर्कीलाई सोधे। “स्वामी, तिम्बरु फलको अस्थि^{११} राखेर” भनेर भनी। उनले दुवै जनाको कुरा परिषद्लाई थाहा दिएर धागोको डल्लोलाई फुकाल्न लगाएर तिम्बरुको बोक्रा देखेर उसलाई चोरीको भाव स्वीकार गर्न लगाए। खुसी भएका धेरै मानिसले - “राप्ररी नै छिनोफानो गरियो, झगडा” भनी हजारौं साधुकार दिए।

छोरो

एकदिन एक स्त्रीले छोरालाई लिएर मुख धुनको लागि पण्डितको पोखरीमा गएर छोरालाई जुहाएर आफ्नो बस्त्रमा बसाएर आफू मुख धुनको लागि ओर्लिई। तत्क्षणमा एउटा यक्षणी त्यस बच्चालाई देखेर छाने इच्छा भएर स्त्रीको भेष लिएर - “साथी, तिप्रो यो छोरा साँच्चै राम्रो छ, यो तिप्रो छोरो हो” भनी सोधेर “हो” भन्दा “म उसलाई खुवाउँछु” भनेर “खुवाऊ” भनी भन्दा त्यसलाई लिएर एकछिन खेलाएर लिएर भागी। अर्कीले त्यसलाई देखेर दौडेर - “मेरो छोरालाई कहाँ लग्न लौंछेस्” भनी समाती। यक्षणीले - “कहाँबाट तेरो छोरा भयो? यो मेरो छोरा हो” भनी। ती दुवै झगडा गर्दै भवनद्वारबाट गइरहेका छन्। पण्डितले त्यो झगडाको शब्द सुनेर बोलाउन लगाएर - “यो के हो” भनी सोधे। उनीहरूले उनलाई त्यो कुरा भने। त्यो सुनेर महासत्त्वले आँखा नझिम्किएको, रातो भएको, आशंकारहित भएको र छाया पनि नभएकोले ‘यो यक्षणी हो’ भनी जानेतापनि “मेरो छिनोफानोमा अडिनेछौं” भनी सोध्दा “अडिनेछौं” भन्दा जमिनमा धर्को तानेर त्यो धर्कोको विचमा सुताएर यक्षणीलाई हातहरू र आमालाई छुट्टाहरू समाउन लगाएर “दुवै जनाले सप्तातेर तान्नु, तान्न सक्नेको नै यो छोरा हुनेछ” भनी भने।

ती दुवै जनाले ताने। बच्चा तान्दाखेरि दुखेर रोयो। आपाको हृदय चिरेकोझैं भएर छोरालाई छोडेर सँदै बसी। पण्डितले धेरै मानिसलाई सोधे - “भो! बच्चाप्रति

^{११} बोक्रा

माताको हृदय कोमल हुन्छ कि अमाताको?" "माताको हृदय कोमल हुन्छ।" "अहिले बच्चालाई लिएर उभिरहेकी आमा हो कि छोडेर उभिरहेकी?" "पण्डित, छोडेर उभिरहेकी।" "यो बच्चा चोर्नी तिमीहरू जान्दछौ?" "पण्डित, जान्दैनौं।" तिनीहरूलाई पण्डितले भने - "यक्षणी हो यो, यसलाई खानको लागि लिएकी हो।" "कसरी जान्नुभयो, पण्डित?" "आँखा नझिक्निएकी, रातो भएकी, आशंकारहित भएकी र छाया पनि नभएकीले यो यक्षणी हो, करुणा पनि नभएकी।" उसलाई सोधे - "तिमी को हो?" "स्वामी, म यक्षणी हुँ।" "किन, तिमीले यो बच्चालाई लिएकी?" "स्वामी, खानको लागि?" "अन्धबाली! तिमीले पहिले पनि पापकर्म गरेर यक्षणी भयो, अहिले फेरि पाप गछ्यौं? ओहो! अन्धबाली छ्यौं" भनी उसलाई पञ्चशीलमा प्रतिस्थापित गरेर "अहिलेदेखि यस्तो पापकर्म नगर्नु" भनी उसलाई छोडे। बच्चाको आमा पनि बच्चालाई पाएर "स्वामी, दीर्घायु हुनुहोस्" भनी पण्डितलाई स्तुति गर्दै छोरालाई लिएर गई।

गोतकाल

एक जना पुङ्के भएकोले गोत र कालो वर्ण भएकोले काल भनी गोतकाल^{११} नाम भएको व्यक्तिले सात वर्षसम्म काय गरेर स्वामी पायो। तिनी दीर्घताला^{१२} नामकी थिई। उसले एक दिन उसलाई बोलाएर "भद्रे, खाने रोटी पकाऊँ, आमाबुबालाई हेर्नजानेछौं" भनी भन्दा "के तपाईंको आमाबुवासित" भनी उसले प्रतिषेध गरेतापनि तीनचोटी भनेपछि खाने रोटी पकाउन दिएर बाटो खर्च र उपहार लिएर ऊसितै बाटोमा गइरहँदा बिच बाटोमा नगहिरो बगिरहेको नदी देखियो। ती दुवै जना पानीसित डराउने छालका थिए। त्यसैले त्यसमा ओर्लिन साहस नभएर नदी किनारामा बसे। त्यसैवेला 'दीर्घपिठि'^{१३} भन्ने एक जना गरिव पुरुष घुम्दै जाँदा त्यो टाउँमा पुग्यो। त्यसपछि तिनीहरूले उसलाई देखेर सोधे - "मित्र, यो नदी गहिरो छ कि नगहिरो?" उसले उनीहरूको कुरा सुनेर पानीदेखि डराएको भाव जानेर "मित्र, यो नदी धेरै गहिरो छ र धेरै भयानक माछाले भरिभराउ छ।" "मित्र, तिमी कसरी जानेछौ?" उसले भन्यो -

^{११} पुङ्केकाले

^{१२} अग्नी

^{१३} लम्बु

“हामीलाई यहाँका गोही-माछाले चिनेका छन्। त्यसैले तिनीहरूले हामीहरूलाई कष्ट दिँदैनन्।” “त्यसो भए, मित्र, हामीलाई पनि लगिदेऊ।” उसले “हुन्छ” भनी स्वीकार्यो। त्यसपछि उसलाई उनीहरूले खानेकुरा दिए। उसले खाना खाइसकेपछि “मित्र, कसलाई पहिला लगूँ” भनी सोच्यो। उसले भन्यो - “तिमीले साहिकालाई पहिला लग, पछि मलाई लग।” उसले “हुन्छ” भनी स्वीकारेर उसलाई काँधमा राखेर बाटो खर्च र उपहार लिएर नदीमा ओर्लिएर जलपार गएर बस्दै घुँडाले टेक्दै गयो।

गोतकाल नदी किनारमा उभिँदै नै ‘साँच्चै यो गहिरो नदी हो, यस्तो लम्बुलाई पनि यस्तो छ! मलाई त दुवाउने नै छ’ भनी विचार गर्‍यो। अर्कोले उसलाई नदीको विचमा लगेर “भद्रे, म तिमीलाई पालनपोषण गर्नेछु। बस्त्रालक्ष्मणले पूर्ण गरिदिनेछु, दासदासीहरूले धेरैर तिमी विचरण गर्नेछौ, तिमीलाई यो बामपुङ्गुकेले के नै गर्नेछ! मेरो कुरालाई मान” भनी भन्यो। उसले उसको कुरा सुनेर आफ्नो स्वामीसितको स्नेहलाई टोडेर तत्क्षणमा नै उससित प्रतिबद्धचित्त^{११} भएर “स्वामी, यदि मलाई नछोड्ने हो भने तिम्रो कुरा मान्नेछु” भनी स्वीकारी। “भद्रे, तिमीले के भनेकी? म तिमीलाई पालनपोषण गर्नेछु।” तिनीहरू पारि पुगेर दुवै जना मिलेर खुसी भएर गोतकाललाई त्यागेर “तिमी त्यहीं बस्” भनेर उसले देखेगरी नै खानेकुरा खाँदै गए। उसले देखेर ‘यिनीहरू मिलेर मलाई छोडेर भागे’ भन्ने विचार गरी तल-माथि दगुर्दै अलि ओर्लिएर भय-त्रासले फर्केर फेरि तिनीहरूप्रति क्रोधले “म बाँचू या मरूँ” भनी उर्फिएर नदीमा हामफाल्दा नदी गहिरो नभएको जानेर नदी बेगले तरेर त्यहाँ पुगेर “हे! दुष्ट चोर, कहाँ मेरो स्वास्नीलाई लग्दै छस्” भनी भन्यो। अर्कोले पनि उसलाई “ए! दुष्ट बामपुङ्गुके, कहाँबाट तेरो स्वास्नी! मेरो यो स्वास्नी हो” भनी घाँटी सघातेर फालिदियो। उसले दीर्घतालालाई हात समातेर “पख! तिमी कहाँ जान्छौ? सातवर्षसम्म काम गरेर पाएकी स्वास्नी तिमी भेरी हो” भनी भन्दा उससित झगडा गर्दै भवनको नजिक पुगे। धेरै जना एकत्रित भए।

पण्डितले “यो के शब्द हो” भनी सोधेर ती दुवैलाई बोलाउन लगाएर दुवैतर्फका कुरा सुनेर “मेरो छिनोफानोमा अडिनेछौ” भनी सोध्दा “अडिनेछौँ”

^{११} ग्रासक्त चित्त, पोहनी लागेको, मन परेको, मन मिलेको अवस्था

भन्दा पहिला दीर्घपिटिलाई बोलाउन लगाएर “तिम्रो नाम के हो” भनी सोधे। “मेरो नाम दीर्घपिटि हो, स्वामी।” “तिम्रो स्वास्नीको नाम के हो?” उसले उसको नाम थाहा नभएर अर्कै भन्यो। “तिम्रो आमाबुबाको नाम के हो? “फलानो।” “तिम्रो स्वास्नीको आमाबुबाको नाम के हो?” उसले थाहा नभएर अर्कै भन्यो। उसको कुरा परिषद्लाई थाहा दिएर उसलाई अलग्गै राखेर अर्कोलाई बोलाउन लगाएर पहिलेझैं सबैका नाम सोधे। उसले यथाभूत रूपमा जानेकोले नअकपकिकन भन्यो। उसलाई पनि अलग्गै राखेर दीर्घतालालाई बोलाउन लगाएर “तिम्रो नाम के हो” भनी सोधे। “दीर्घताला मेरो नाम हो, स्वामी।” “तिम्रो स्वास्नीको नाम के हो?” उसले थाहा नभएकोले अर्कै भनी। “तिम्रो आमाबुबाको नाम के हो?” “फलानो नामको, स्वामी।” “तिम्रो स्वास्नीको आमाबुबाको नाम के हो?” उसले अलग्गै लिएर अर्कै भनी। ती दुवै जनालाई बोलाउन लगाएर धेरै मानिससित सोधे - “के यसको दीर्घपिटिसित कुरा मिल्छ कि गोटकालसित?” “पण्डित, गोटकालसित।” “यो उसको स्वामी हो। अर्को चोर हो।” त्यसपछि उसलाई “तिमी चोर हो कि चोर होइनौ” भनी सोधे। “हो, स्वामी, म चोर हुँ” भनी चोरभाव स्वीकार गर्‍यो। पण्डितको छिनोफानोले गोटकालले आफ्नो स्वास्नी पाएर महासत्त्वलाई स्तुति गरेर उसलाई लिएर गयो। पण्डितले दीर्घपिटिलाई भने - “फेरि यस्तो नगर्नु।”

Dhamma.Digital

रथ

एकदिन एउटा पुरुष रथमा बसेर मुख धुनको लागि निस्कियो। तत्क्षणमा शक्रले आवर्जन गर्दै पण्डितलाई देखेर ‘महोषध बुद्धाङ्कुरको प्रज्ञाको प्रभाव प्रकट गर्नेछु’ भनी विचार गरेर मनुष्य शेषबाट आएर रथको पछिल्लो भाग समातेर गए। रथमा बसेको पुरुषले “साथी, किन तगाँसँगै आएको” भनी सोधेर “तिमीलाई सेवा गर्नको लागि” भन्दा “हुन्छ” भनी स्वीकार गरेर रथबाट ओर्लिएर शरीरकृत्य^{११} गर्नको लागि गयो। तत्क्षणमा शक्र रथमा चढेर वेगले हाके। रथको स्वामी शरीरकृत्य गरेर वाहिरिदा शक्रले रथ लिएर भागिरहेको देखेर वेगले गएर “पखु! पखु! मेरो रथ कहाँ लग्दै छस्” भनी सोध्दा “तिम्रो रथ अर्को हुनुपर्छ, यो मेरो रथ हो” भनी भन्दा उससित झगडा गर्दै भवनद्वारमा पुगे। पण्डितले “यो के

^{११} दिसापित्तव

हो?" सोधेर तिनीहरूलाई बोलाउन लगाएर आइरहेको देखेर निर्भयता र आँखा नझिम्किनाले 'यो शक्र हो, यो रथको स्वामी हो' भनी जाने। यस्तो भएतापनि विवादको कारण सोधेर "भैरो छिनोफानोमा अडिनेछौ" भनी सोध्दा "अडिनेछौं" भनी भन्दा "म रथ हाक्न लगाउँछु। तिमीहरू दुवै रथको पछाडि समातेर जाऊ, रथको स्वामीले छोड्नेछैन, अर्कोले छोड्नेछ" भनी पुरुषलाई "रथलाई हाँक" भनी अहाए। उसले त्यस्तै गयो।

ती दुवै पछाडि समातेर गए। रथको स्वामी अलिकति गएर छोडेर उभियो, शक्र रथ सँगसँगै गएर रथ सँगसँगै नै फर्किए। पण्डितले मानिसहरूलाई भने - "यो पुरुष अलिकति गएर रथलाई छोडेर बस्यो, यो रथ सँगसँगै दौडेर फर्कियो, उसको शरीरमा पसिनाको धोषा पनि छैन, स्वाँस्वाँ गरी सास फेरेको पनि छैन, नडराएका, नझिम्किने आँखा भएकाले यी शक्र देवराज हुन्।" त्यसपछि उनलाई "शक्र देवराज हो" भनी सोधेर "हो, पण्डित" भन्दा "किन? आउनुभएको" सोध्दा "तपाईंको प्रज्ञा प्रकाश गर्नको लागि, पण्डित" भनी भन्दा "त्यसो भए फेरि यस्तो नगर्नुहोस्" भनी उपदेश दिए। शक्रले पनि शक्रको प्रभाव देखाउँदै आकाशमा उभिएर "पण्डितले राम्ररी झगडा छिनोफानो गरे" भनी पण्डितलाई स्तुति गर्दै आफ्नो टाउँमा नै गए। त्यसबेला त्यो मन्त्री स्वयं नै राजाको सामु गएर "महाराज, पण्डितद्वारा यसरी रथको झगडा छिनोफानो गरियो। शक्र पनि उनीद्वारा पराजित भए। किन पुरुषको विशेषता बुझ्नुभएन, देव" भनी भन्यो। राजाले सेनकसित सोधे - "के सेनक पण्डितलाई ल्याऊ?" उनले लाभको ईर्ष्याले "महाराज, यतिले पण्डित नामको हुँदैन। अहिले पर्खनुहोस्, परीक्षा गरेर हामी जान्नेछौं।"

सप्तबाल-प्रश्न समाप्त।

गद्रभ-प्रश्न

दण्डा

एकदिन राजाले “पण्डितलाई परीक्षा गर्नेछु” भनी खयरको लड्डी ल्याउन लगाएर त्यसबाट एकबिता लिएर काष्ठशिल्पीलाई बोलाउन लगाएर राप्ररी लेख्न लगाएर पूर्व यवमज्जक गाउँमा पठाए - “पूर्व यवमज्जक गाउँवासीहरूका पण्डितहरूले, ‘यो खयरको लड्डीको ‘यो टुप्पो हो, यो फेद हो’ भनी जानू’ नजान्दामा हजार दण्ड हुनेछ।” गाउँवासीहरू एकत्रित भएर जान्न नसक्दामा सेटलाई भने - “सायद महोषध पण्डितले जान्न सक्लान्, उनलाई बोलाउन लगाएर त्यो सोध्नुहोस्।” सेटले पण्डितलाई क्रीडामण्डलबाट बोलाउन लगाएर त्यो कुरा बताएर - “छोरा, हामीले पत्ता लगाउन सकेनौं, के तिमीले सक्नेछौं” भनी सोधे। यो सुनेर पण्डितले विचार गरे - ‘राजालाई यसको टुप्पो र फेदले केही प्रयोजन छैन, मलाई परीक्षा गर्नको लागि पठाएको हुनुपर्छ’ भनी विचार गरेर - “ल्याउनुहोस्, बुवा, म जान्नेछु” भनी ल्याउन अहाएर हातमा लिँदा नै ‘यो टुप्पो हो, यो फेद हो’ भनी बाहा पाएतापनि धेरै मानिसको मन जित्नको लागि पानीको भाँडो ल्याउन अहाएर खयरको लड्डीको बिचमा धागोले बाँधेर धागोको टुप्पो समातेर खयरको लड्डीलाई पानीमाथि राखे। फेद गहाँ भएकोले पहिला पानीभित्र डुब्यो, त्यसपछि धेरै मानिसलाई सोधे - “रुखको फेद गहाँ हुन्छ कि टुप्पो?” “फेद पण्डित।” “त्यसो भए पहिला डुबेकोलाई हेर, यो फेद हो” भनी यसको सङ्केतबाट नै टुप्पो र फेद बताइदिए। गाउँवासीहरूले “यो टुप्पो हो र यो फेद हो” भनी राजा सामु पठाइदिए। राजाले “यो कसले जानेको हो” भनी सोध्दा “श्रीवर्धन सेटको पुत्र महोषध पण्डितले” भनी सुनेर “के, सेनक, पण्डितलाई ल्याऊँ” भनी सोधे। “पर्खनुहोस्, देव, अरू पनि उपायद्वारा उसको परीक्षा गर्नेछौं।”

शिर

एकदिन स्त्रीको र पुरुषको गरी दुईवटा टाउको ल्याउन अहाएर “यो स्त्रीको टाउको र यो पुरुषको टाउको हो’ भनी जानू, नजान्दामा हजार दण्ड हुनेछ” भनी पठाए। गाउँवासीहरूले नजानेर पण्डितलाई सोधे। उनले हेर्दा नै जाने। कसरी जाने? पुरुषको शिरमा खप्परको जोडाइ सिधा हुन्छ, स्त्रीको टाउकोमा खप्परको जोडाइ बाँड्गो हुन्छ, फर्केर गएको हुन्छ। उनले यो विशेष ज्ञानले “यो स्त्रीको शिर हो, यो पुरुषको शिर हो” भनी भने। गाउँवासीहरूले पनि राजाको सामु पठाए। बाँकी पहिलेझैं नै हो।

सर्प

एकदिन सर्प र सर्पीनी ल्याउन अहाएर “यो सर्प हो, यो सर्पीनी हो’ भनी जानू, नजान्दामा हजार दण्ड हुनेछ” भनी गाउँवासीहरूलाई पठाए। गाउँवासीले नजानेर पण्डितसित सोधे। उनले हेर्दा नै थाहा पाए। सर्पको पुच्छर टूलो हुन्छ, सर्पीनीको सानो हुन्छ। सर्पको शिर भोटो हुन्छ, सर्पीनीको पातलो। सर्पको आँखा टूला-टूला हुन्छन्, सर्पीनीको साना-साना हुन्छन् र सर्पको स्वस्तिक बाँधिएको हुन्छ, सर्पीनीको छरिएको हुन्छ। उनले यस ज्ञानले “यो सर्प हो र यो सर्पीनी हो” भनी बताइदिए। शेष पूर्वोक्त प्रकारले नै।

भालेकुखुरो

एकदिन “पूर्व यवयज्जक गाउँवासीहरूले हामीलाई सर्वश्वेत, खुट्टामा सिङ, टाउकोमा मुकुट र तीन काल नबित्दा नै कराउने गोरुलाई पठानू, यदि पठाएनौ भने हजार दण्ड हुनेछ” भनी पठाए। तिनीहरूले नजानेर पण्डितलाई सोधे। उनले भने - “राजाले तिमीहरूलाई सर्वश्वेत भालेकुखुरोलाई ल्याउन अहाएका छन्, त्यसको खुट्टामा चुच्चो नङ्ग्रा भएकोले खुट्टामा सिङ भएको भयो; टाउकोमा सिङ भएकोले टाउकोमा मुकुट भएको भयो, तीनवटो बास्ने भएकोले तीन काल नबित्दा कराउने भयो। त्यसैले यस्तो भालेकुखुरोलाई पठाउनु” भनी भने। तिनीहरूले पठाए।

मणि गाँस्ने

शक्रद्वारा कुश नरेशलाई दिइएको मणिस्कन्ध आठ ठाउँमा टेढो थियो। त्यसको पुरानो धागो छिनियो। कसैले पनि पुरानो धागोलाई निकालेर नयाँ धागो छिराउन सकेनन्। त्यसकारण एक दिन - “यो मणिस्कन्धबाट पुरानो धागो निकालेर नयाँ धागो छिराओ” भनी पठाए। गाउँवासीले पुरानो धागोलाई निकाल्न र नयाँ धागो छिराउन नसक्दा पण्डितलाई भने। उनले “चिन्ता नमान्नुहोस्। मह त्याउनुहोस्” भनी त्याउन लगाएर मणिको दुवै छेउका प्वालमा मह लगाइदिए, कम्बलको धागोलाई बाँधेर दुम्पोमा मह लगाएर थोरै मात्र प्वालमा छिराएर कमिलाहरू बाहिरिने ठाउँमा राखिदिए। कमिलाहरू महको गन्धले बाहिरिएर मणिभिन्न पुरानो धागो खाएर गएर कम्बलको धागोको दुम्पोमा काटेर तानेर एकातिरबाट बाहिर निकाले। पण्डितले छिरेको भाव जानेर “राजालाई देऊ” भनी गाउँवासीहरूलाई दिए। तिनीहरूले राजा सामु पठाए। उनी छिराएको उपाय सुनेर खुसी भए।

साँढे बियाउने

एकदिन राजाले मङ्गलसाँढेलाई धेरै महिनासम्म खुवाएर पेट टड्याएर सिङहरू धुवाएर तेल लेपी बेसारले नुहाइदिएर गाउँवासीहरू सामु पठाए - “तिमीहरू पण्डित हो, यो राजाको मङ्गलसाँढेको गर्भ रह्यो। यसलाई जन्माउन लगाएर बाछोसहित पठाओ, नपठाएमा हजारको दण्ड हुनेछ।” गाउँवासीहरूले यो गर्न नसकेर “के गर्न छौं” भनी पण्डितसँग सोधे। उनले ‘यो एउटा प्रतिप्रश्नले दिनुपर्छ’ भनी विचार गरेर “एक जना राजासित कुरा गर्न सामर्थ्यवान् चतुर पुरुषलाई पाउन सक्छौं” भनी सोधे। “यो गाह्रो कुरा होइन, पण्डित।” “त्यसो भए उसलाई बोलाऊ।” तिनीहरूले बोलाए। त्यसपछि उसलाई महासत्त्वले “भो पुरुष, आज, तिमीले कपाललाई पिठिउँमा छरेर अनेक प्रकारले ठूलो स्वरले विलाप गर्दै राजाको द्वारमा जाऊ। अरूले सोधे तापनि केही नभनिकन रोऊ, राजाले बोलाउन लगाउँदा विलाप गरेको कारण सोधेको बेलामा नै ‘देव, मेरा पिताले जन्माउन सकिरहनुभएको छैन। आज सातौं दिन हो। मलाई शरण दिनुहोस्, उहाँलाई जन्माउने उपाय गरिदिनुहोस्’ भनी भन्दा राजाले ‘के विलाप

गर्दछस्, यो असम्भव हो, पुरुषहरूले 'जन्माउने' भन्ने हुँदैन' भन्ने वित्तिकै 'यदि देव, यस्तो हुँदैन भने फेरि किन पूर्व यवमज्जक गाउँवासीहरूद्वारा मङ्गलसँढिलाई जन्माउन लगाउनुभएको' भनी भनिदिनू" भनी भने। उसले "हुन्छ" भनी स्वीकार गरेर त्यसरी नै गन्यो। राजाले "कसले यो प्रतिप्रश्न विचार गरेको" भनी सोध्दा "महोषध पण्डितले" भनी सुन्दा खुसी भए।

भात

अर्को एकदिन "पण्डितलाई परीक्षा गर्नेछु" भनी "पूर्व यवमज्जक गाउँवासीहरूले हामीलाई आठ अङ्गले युक्त अमिलो भात पकाएर पठाओ। यहाँ आठ अङ्गहरू - न चामलले, न पानीले, न ओखलले, न चुल्होले, न आगोले, न दाउराले, न स्त्रीले न पुरुषले, न मार्गबाट; नपठाएमा हजार दण्ड" भनी पठाए। गाउँवासीहरूले त्यो कारण नजान्दा पण्डितलाई सोधे। उनले "यिन्ता नमानुहोस्" भनी "न चामलले भनेको कणिकालाई लिन लगाएर; न पानीले भनेको हिँउलाई लिन लगाएर; न ओखलले भनेको अर्कै नयाँ माटोको भाँडोलाई लिन लगाएर; न चुल्होले भनेको टूटो छोपेर; न आगोले भनेको प्रचलित आगोलाई त्यागेर जरणीबाट आगो लिन लगाएर; न दाउराले भनेको पातहरू लिन लगाएर; अमिलो भात पकाएर नयाँ भाँडोमा राखेर छोपेर; न स्त्री न पुरुषले भनेको नपुंसकलाई बोक्न लगाएर; न मार्गबाट भनेको मूल बाटोलाई छोडेर गोरेटो बाटोबाट राजा सामु पठाऊ" भनी भने। तिनीहरूले त्यस्तै गरे। राजाले "यो प्रश्न कसले जान्यो" भनी सोध्दा "महोषध पण्डितले" भनी सुन्दा खुसी भए।

बालुवा

अर्को दिन पण्डितलाई परीक्षा गर्नको लागि गाउँवासीहरूलाई पठाए - "राजालाई पिड खेल्ने इच्छा भयो, राजकुलमा पुरानो डोरी छिन्यो, एउटा बालुवाको डोरी बाटेर पठाओ; नपठाउँदामा हजार दण्ड हुनेछ।" तिनीहरूले पण्डितसँग सोधे। पण्डितले 'यो पनि प्रतिप्रश्नले नै दिनुपर्छ' भनी गाउँवासीहरूलाई आश्वासन दिएर बोल्न सिपालु दुई-तीन जना पुरुषलाई बोलाउन लगाएर "जाऊ, तिमीहरू, राजालाई भन - 'देव, गाउँवासीहरूले त्यो डोरीको टूलो

वा सानोको मापन जानेनन्। पुरानो बालुवाको डोरीको एक वित्त पात्र वा चार अङ्गुल पात्रको भाग पठाउनुहोस्, त्यो हेरे त्यसको मापन अनुसार बाट्नेछन्।’ यदि राजाले तिमीहरूलाई ‘हाप्रो घरमा ‘बालुवाको डोरी’ भन्ने कहिले पनि सुनेको छैन’ भनी भन्दछन्। त्यसपछि उनलाई ‘यदि, महाराज, तपाईंले यस्तो गर्न सक्नुहुन्न भने पूर्व यवमज्जक गाउँवासीहरूले कसरी गर्नेछन्?’ भनी भन्नु” भनी पठाए। तिनीहरूले त्यस्तै गरे। राजाले “कसले यो प्रतिप्रश्न विचार गरेको” भनी सोध्दा “महोषध पण्डितले” भनी सुन्दा खुसी भए।

तलाउ

अर्को एकदिन पण्डितलाई परीक्षा गर्नको लागि “राजालाई जलक्रीडा गर्ने इच्छा भयो, पाँच प्रकारका पदले टाकेको पोखरी पठाओ; नपटाएमा हजार दण्ड हुनेछ” भनी गाउँवासीहरूलाई पठाए। तिनीहरूले पण्डितलाई भने। उनले ‘यो पनि प्रतिप्रश्नले नै दिनुपर्छ’ भनी विचार गरेर बोल्न सिपालु केही मानिसलाई बोलाउन लगाएर “आऊ तिमीहरू पानीमा खेलेर आँखा राता पारेर कपाल भिजाएर बस्व भिजाएर हिलो लागेको जिउ लिएर हातमा डोरी, डण्डा तथा दुव्हाका टुक्रा लिएर राजद्वारमा गएर द्वारमा उभिएको कुरा राजालाई भन्न लगाएर अनुज्ञा हुँदामा पसेर ‘महाराज, तपाईंले पूर्व यवमज्जक गाउँवासीहरूलाई पोखरी पठाऊ’ भनी पठाउनुभएकोमा हामीहरूले तपाईंलाई सुहाउँदो महान् पोखरी लिएर आएका थियौं। त्यो अरण्यवासी भएकीले नगर, द्वार, पर्खाल, किल्ला अटाली आदि देखेर भयले त्रसित भई डोरी छिनाएर भागेर अरण्यमा नै पसी। हामीले दुव्हाका टुक्रा, डण्डा आदिले पिटेतापनि फर्काउन सकेनौं। तपाईंले अरण्यबाट ल्याउनुभएको पुरानो पोखरीलाई पठाउनुहोस्। त्यससित थिलाएर ल्याउनेछौं’ भनी भन्दा राजाले ‘कहिले पनि मेरो ‘अरण्यबाट ल्याएको पोखरी’ भन्ने देखेको छैन, न त मैले पहिला कसैलाई पोखरीलाई बाँधेर ल्याउनको लागि पठाएको धिएँ’ भनी भन्दा ‘यदि देव, तपाईंले त्यस्तो गर्नसक्नुभएन भने पूर्व यवमज्जक गाउँवासीहरूले कसरी पोखरीलाई पठाउनेछन्’ भनी भन्नु” भनी पठाइदिए। तिनीहरूले त्यस्तै गरे। राजाले पण्डितद्वारा ज्ञात भएको भाव सुन्दा सुखी भए।

उद्यान

फेरि एकदिन “हामीलाई उद्यानक्रीडा खेल्ने इच्छा भयो, हाम्रो पुरानो उद्यान जीर्ण, भत्ताभुङ्ग भइसक्यो, पूर्व यवमज्जक गाउँवासीहरूले राम्ररी फूलहरू फुलेका तरुण रुखहरूले ढाकिएको नयाँ उद्यान पठाऊ” भनी पठाए। गाउँवासीहरूले पण्डितलाई भने। पण्डितले “यो पनि प्रतिप्रश्नले नै दिनुपर्छ” भनी तिनीहरूलाई आश्वासन दिएर मानिसहरूलाई पठाएर पहिला जस्तै नै भन्न लगाए।

त्यसबेला पनि राजा खुसी भएर सेनकसित सोधे - “के, सेनक, पण्डितलाई ल्याऊँ?” उनले लाभको ईर्ष्याले “यतिले मात्र पण्डित नामको हुँदैन, पर्खनुहोस्, देव” भनी भने। उनको यो कुरा सुनेर राजाले विचार गरे - ‘महोषध पण्डितले सप्तबाल-प्रश्नद्वारा नै मेरो मनलाई जितिसके, यस्तो गुह्य प्रश्नका उत्तरहरू र प्रतिप्रश्नहरू बुझलेझैं भने। सेनकले यस्तो पण्डितलाई ल्याउन दिएन, मलाई सेनकसित के मतलब, म उसलाई ल्याउनेछु।’ उनले धेरै परिवारका साथ त्यो गाउँमा गए। उनले मङ्गलअश्व चढेर गइरहेको बेला घोडाको खुट्टा फुटेको जपिनको विचमा पसेर भाँचियो। राजा त्यहाँबाट नै फर्किएर नगरमा पसे। त्यसपछि सेनकले उनको सामु गएर सोधे - “महाराज, के पण्डितलाई ल्याउन पूर्व यवमज्जक गाउँमा जानुभएको थियो?” “हो, पण्डित।” “महाराज, तपाईंले मलाई काम नलान्ने गरी हेर्नुभयो, मैले ‘अहिले पर्खनुहोस्’ भनी भन्दापनि अति हतारले बाहिरिनुभयो। पहिलो पटक जाँदा नै मङ्गलअश्वको खुट्टा भाँचियो।”

गधा

उनले उनको कुरा सुनेर मौन भएर फेरि एकदिन उनीसित मन्त्रणा गरे - “के, सेनक, पण्डितलाई ल्याऊँ?” “देव, आफू स्वयं नगइकन दूतलाई पठाउनुहोस्। ‘पण्डित, म तिमी नजिक आउँदै गर्दा घोडाको खुट्टा भाँच्यो। हामीलाई छच्चर वा श्रेष्ठतर पठाऊ।’ यदि छच्चर पठाइदिएमा स्वयं आउनेछन्, श्रेष्ठतर पठाइदिएमा बुबालाई पठाउनेछन्। यो हामीहरूको एउटा प्रश्न हुनेछ।” राजाले “हुन्छ” भनी स्वीकार गरेर त्यसैगरी दूत पठाए। पण्डितले दूतको कुरा सुनेर ‘राजाको म र मेरो पितालाई हेर्ने कामना छ’ भनी विचार गरेर बुवा नजिक

गएर वन्दना गरी “बुबा, राजाले तपाईं र मलाई हेर्ने इच्छा गरेका छन्। तपाईं पहिला हजार सेठद्वारा घेरिएर जानुहोस्, जाँदामा खाली हात नगएर नयाँ घ्यूले भरिएको चन्दनपात्र लिएर जानुहोस्। राजाले तपाईंहरूसित कुशलक्षेम गरी ‘गृहपति, उचित आसन जानेर वस्नुहोस्’ भनी भन्दा त्यसपछि तपाईंहरूले उचित आसन थाहा पाएर वस्नुहोस्। तपाईंहरू बसिरहनुभएको बेलामा म आउनेछु। राजाले पनि मसित कुशलक्षेम गरी ‘पण्डित, तिमीलाई सुहाउँदो आसन जानेर बस’ भनी भन्दा त्यसपछि म तपाईंहरूलाई हेर्नेछु, तपाईंहरूले त्यो सङ्केतबाट आसनबाट उठेर ‘तात, महोषध, यो आसनमा बस’ भनी भन्नुहोस्, आज हामी एउटा प्रश्नको लक्ष्यमा पुग्नेछौं” भनी भने। उनले “हुन्छ” भनी स्वीकार गरेर भने अनुसार नै गएर आफू द्वारमा उभिएको भाव राजालाई भनेर “पस्नुहोस्” भन्दा भित्र पसेर राजालाई वन्दना गरेर एकातिर उभिए।

राजाले तिनीहरूसित कुशलक्षेम गरी “गृहपति, तिमी छोरा, महोषध पण्डित कहाँ” भनी सोधे। “पछाडि आउँदैछ, देव।” राजाले ‘पछाडि आउँदैछ’ भनी सुन्दा खुसी भएर “महासेठ आफ्नो उचित आसन जानेर बस” भनी भने। उनले आफ्नो उचित आसन जानेर एकातिर बसे। महासत्त्वले पनि अलङ्कारले युक्त भई हजार बच्चाद्वारा घेरिएर अलङ्कृत रथमा बसेर नगरमा प्रवेश गर्दै पछालको माथि जाँदै गरेको एउटा गधालाई देखेर बलवान् मानिसहरूलाई पठाए “भो! यो गधालाई लखेटेर जसरी आवाज निकाल्दैन, त्यसरी नै मुखमा बाँधेर गुन्डीले बेरेर कपडाले छोपेर काखमा ल्याओ।” तिनीहरूले त्यस्तै गरे। बोधिसत्त्व पनि महान् परिवारसहित नगरमा प्रवेश गरे। धेरै मानिसले – “यी श्रीवर्धन सेठका छोरा महोषध पण्डित हुन्, यी जन्मिदा नै औषधीको घडा हातमा लिएर जन्मेका थिए। उनले यतिका परीक्षाका प्रश्न र प्रतिप्रश्न जाने” भनी महासत्त्वलाई विशेषरूपले स्तुति गर्दै हेरेतापनि तृप्त भएनन्। उनी राजद्वारमा गएर भन्न लगाए। राजाले सुनेर नै खुसी हुँदै “मेरो पुत्र, महोषध पण्डित, शिघ्र आउनु” भनी भने। उनी हजार बच्चाद्वारा घेरिएर प्रासादमा उक्लिएर राजालाई वन्दना गरेर एकातिर उभिए। राजाले उनलाई देखेर खुसी भएर मधुरस्वरले कुशलक्षेम गरी “पण्डित, उचित आसन जानेर बस” भनी भने। त्यसपछि उनले पितालाई हेरे, त्यसपछि उनका पिताले हेरेको सङ्केतद्वारा उठेर “पण्डित, यो आसनमा बस” भनी भने। उनी त्यो आसनमा बसे।

उनी त्यहाँ बसेको देखेर सेनक, पुक्कुस, कामिन्द, देविन्द र अन्य अन्धबाल ताली बजाएर ठूलो स्वरले हाँसेर - “यो अन्धबाललाई ‘पण्डित’ भनी भन्दछन्! यसले पितालाई उठाएर आफू बस्यो, यसलाई ‘पण्डित’ भनी भन्नु अयोग्य छ” भनी परिहास गरे। राजाले पनि अँध्यारो मुख पारेर प्रसन्न भएनन्। त्यसपछि उनलाई महासत्त्वले सोधे - “किन, महाराज, अँध्यारो मुख पार्नुभएको?” “हो, पण्डित, मेरो मुख अँध्यारो छ, सुन्दामा तिमी मनपऱ्यो, दर्शन हुँदामा मन परेन।” “के, कारणले महाराज?” “पितालाई आसनबाट उठाएर बसेकोले?” “के, तपाईं, महाराज, ‘सबै ठाउँमा पुत्रभन्दा पिता उत्तम छ’ भनी विचार गर्नुहुन्छ?” “हो, पण्डित।” त्यसपछि महासत्त्वले “होइन, महाराज, तपाईंले हामीहरूलाई ‘खच्चर वा श्रेष्ठतर पठाऊ’ भनी चिठ्ठी पठाउनुभएको” भनी सोधेर आसनबाट उठेर ती मानिसहरूलाई हेरेर “तिमीहरूले ल्याएको गधा ल्याऊ” भनी आदेश दिएर राजाको पादमूलमा सुताएर “महाराज, यो गधा के मूल्यको छ” भनी सोधे। “पण्डित, यदि उपकारी छ भने आठ कार्षाषणको मूल्य हुन्छ।” “यसको कारणले जन्म भएको आजानीय घोडाको पेटमा जन्मिएको बुद्ध घोडा कति मूल्यको हुन्छ?” “अमूल्यको छ, पण्डित।” “देव, किन यस्तो भन्नुहुन्छ? होइन र? तपाईंले भर्खरी भन्नुभएको ‘सबै ठाउँमा पुत्रभन्दा पिता नै उत्तम छ।’ यदि त्यो सत्य हो भने तपाईंको कुरा खच्चरभन्दा गधा नै श्रेष्ठतर हुन्छ। के, महाराज, तपाईंका पण्डितहरू यति पनि जान्न नसकेर ताली बजाएर हाँसेछन्? ओहो! तपाईंका पण्डितहरूको प्रज्ञा सम्पत्ति, तपाईंलाई यिनीहरू कहाँबाट प्राप्त भए” भनी चारै जना पण्डितलाई गिज्जाएर राजालाई यो एककनिपातको गाथाद्वारा अगाडि भने -

*‘किंच नुवं एयमञ्जसि संज्यां, पुनेन पिता नि राजसेठ।
हन्दस्सतरस्स ने अयं, अस्सतरस्स हि गद्धभो पिता नि॥*

*यदि तपाईंले यसरी विचार गर्नुभयो - ‘श्रेष्ठतम छ, पुत्रभन्दा पिता’ भने राजसेठ।
नर्क खच्चरभन्दा तपाईंलाई यो, गधा श्रेष्ठतम छ भने खच्चर नै गधाको पिता हुन्छ॥*

यसरी भनेर महासत्त्वले भने - “महाराज, पुत्रभन्दा पिता श्रेष्ठतर छ भने मेरो पितालाई लिनुहोस्, यदि पिताभन्दा पुत्र श्रेष्ठतर छ भने मलाई लिनुहोस्, तपाईंको लागि।” राजा खुसी भए। सबै राजपरिषद्ले पनि “पण्डितले प्रश्नको

उत्तर रात्ररी दिए” भनी ठूलो स्वरले हजारौं साधुकार दिए। ताली बजाएर बस्त्र हुर्राए। चार पण्डित पनि अँध्यारो मुख पारेर निहुरिएर नै बसे। आमाबुबाको गुण जान्ने बोधिसत्त्व समानका अन्य छैनन्, होइन? तब उनले किन यस्तो गरे? उनले पिताको अपमानको लागि गरेका होइनन्, राजाले ‘खच्चर पठाऊ वा श्रेष्ठतर पठाऊ’ भनी पठाएकाले, त्यसैले उनको प्रश्नको कारण छोल्ल, आफ्नो पाण्डित्य प्रकाश गर्न र चारै जना पण्डितलाई निष्क्रम गर्नको लागि यस्तो गरेका थिए।

गदम-प्रश्न समाप्त।

उन्नाइस-प्रश्न

राजा खुसी भएर सुगन्धित पानीले पूर्ण भएको सुवर्ण कलश लिएर “पूर्व यवमज्जक गाउँ राजदाइजोको रूपमा परिभोग गर्नु” भनी सेटको हातमा पानी खनाएर “शेष सेटहरू यिनकै नै सेवक होऊ” भनी बोधिसत्त्वको मातालाई सर्वालङ्कार पठाएर गद्दभ-प्रश्नद्वारा प्रसन्न भएर बोधिसत्त्वलाई पुत्रको रूपमा लिनको लागि सेटलाई भने - “गृहपति, महोषध पण्डितलाई मेरो छोरो गराइदिनु।” “देव, यो निकै सानो छ, अहिले यसको मुखबाट दुधको गन्ध आइरहेको छ। ठूलो भएपछि तपाईं सामु हुनेछ।” “गृहपति, तिमी अबदेखि यसको बारेमा आसक्तरहित होऊ। यो आजदेखि मेरो छोरो, य मेरो छोरोलाई पोषण गर्न सक्नेछु, तिमी जाऊ” भनी उनलाई आदेश दिए। उनले राजालाई वन्दना गरी पण्डितलाई आह्वान गरी छातीमा टाँसेर टाउकोमा फाँँडि खाएर “छोरा, अप्रमाद हुनु” भनी उनलाई उपदेश दिए। उनले पनि पितालाई वन्दना गरेर “पिता, चिन्ता नमान्नुहोस्” भनी आश्वासन दिएर पितालाई विदा दिए। राजाले पण्डितलाई सोधे - “छोरा, भित्र छानेछौ कि बाहिर?” उनले ‘मेरा परिवार’^{११} धेरै छन्, त्यसैले बाहिरै बसेर छान उचित छ’ भनी सोचेर “म बाहिरै बसेर छानेछु, देव” भनी भने। त्यसपछि उनलाई राजाले अनुकूल गृह दिनलगाएर एक हजार बच्चासहितलाई स्वर्घ दिनलगाएर सबै परिभोग गर्ने वस्तुहरू दिनलगाए। उनले त्यसबेलादेखि राजाको उपस्थान^{१२} गरे ।

मणि

राजाको पनि उनलाई परीक्षा गर्ने इच्छा थियो। त्यसबेला नगरको दक्षिणद्वारबाट नजिकै पोखरीको किनारमा एउटा ताडको रुखको माथि कौवाको गुँडमा मणिरत्न थियो। त्यसको छाया पोखरीमा देखिन्थ्यो। धेरै मानिसले

^{११} सामी

^{१२} सेका

“पोखरीमा मणि छ” भनी राजा सामु विन्ती गरे। उनले सेनकलाई बोलाएर “पोखरीमा मणिरत्न देखिन्छ, कसरी त्यो लिऊँ” भनी सोध्दा “महाराज, पानीलाई निकालेर लिनु उचित छ” भनी भन्दा “त्यसो भए आचार्य, त्यस्तै गर” भनी उनलाई नै भार दिए। उनले धेरै मानिस एकत्रित पारेर पानी र हिलो निकाल्न लगाएर जमिन खन्दा पनि मणि देखिएन। फेरि पोखरी भरिएपछि मणिको छाया देखियो। उनले फेरि पनि त्यस्तै गर्दा देखेनन्। त्यसपछि राजाले पण्डितलाई बोलाएर “पुत्र, पोखरीमा एउटा मणि देखिन्छ, सेनकले पानी र हिलो निकाल्न लगाएर जमिनलाई खनेतापनि देखिएन, फेरि पोखरी भरिदाया देखिन्छ, त्यो मणि लिन सक्नेछौ” भनी सोधे। उनले “महाराज, यो गाह्रो छैन, आउनुस्, देखाइदिनेछु” भनी भने। राजाले उनको कुराले खुसी भएर ‘आज पण्डितको ज्ञानबल हेर्नेछु’ भनी धेरै मानिसद्वारा घेरिएर पोखरीको किनारमा गए।

महासत्त्व किनारमा उभिएर मणिलाई हेर्दै ‘यो मणि पोखरीमा छैन, ताडको रुखको कौवाको गुँडमा मणि हुनुपर्छ’ भनी जानेर “देव, पोखरीमा मणि छैन” भन्दा “पानीमा देखिएको होइन र” भनी सोधिँदा “त्यसो भए पानीको पात्र ल्याउनुहोस्” भनी पानीको पात्रलाई ल्याउन लगाएर “हेर्नुहोस्, देव, यो मणि पोखरीमा मात्रै देखिएको छैन, पानीको पात्रमा पनि देखिन्छ” भन्दा “पण्डित, मणि कहाँ हुनुपर्छ” भनी सोधिँदा “देव, पोखरीमा र पात्रमा छाया मात्र देखिन्छ, मणि होइन, मणि ताड रुखको कौवाको गुँडमा छ, पुरुषलाई अहाएर लिन लगाउनुहोस्” भनी भने। राजाले त्यस्तै गरेर मणिलाई लिन लगाए। उसले ल्याएर पण्डितलाई दियो। पण्डितले त्यो लिएर राजाको हातमा राखिदिए। त्यो देखेर धेरै मानिसले पण्डितलाई साधुकार दिएर सेनकलाई निन्दा गर्दै “मणिरत्न ताड रुखको कौवाको गुँडमा छ, मूर्ख सेनकले धेरै मानिसद्वारा पोखरी नै फुटाउ लगाए, पण्डित भनेका महोषध समान हुनुपर्छ” भनी महासत्त्वलाई स्तुति गरे। राजा पनि उनीमाथि खुसी भएर आफ्नो घाँटीमा लगाएको मुक्ताहार दिएर हजार बच्चालाई पनि मोतिको माला दिनलगाए। बोधिसत्त्व र परिवारलाई पनि यत्प्रकारले उपस्थानको लागि अनुमति दिए।

उत्राइत-प्रश्न समाप्त

ककण्टक-प्रश्न

फेरि एकदिन राजा पण्डितसित उद्यानमा गए। त्यसवेला एउटा छेपारो तोरणको टुप्पोमा बस्छ। उसले राजा आइरहेका देखी ओर्लिएर जमिनमा लम्पसार पच्यो। राजाले उसको त्यो क्रियालाई हेरेर “पण्डित, यो छेपारो के गर्दै छ” भनी सोधे। महासत्त्वले “महाराज, तपाईंलाई सम्मान गर्दै छ” भनी भने। “यदि यतरी हापीलाई सम्मान गर्छ भने यसलाई निष्फल नहोस्, यसलाई भोग्य-वस्तु दिन लगाऊ।” “देव, उसलाई भोग्य-वस्तुले काम छैन, खाद्यपदार्थले यसलाई पुग्छ।” “यसले के खान्छ?” “मासु, देव।” “कति प्राप्त हुनु उचित छ?” “कौडीको मूल्य बराबरको, देव” राजाले एउटा पुरुषलाई आदेश दिए। “राजाले कौडी मात्रको दिएको भनिनु उचित हुने छैन, यसलाई दिनैपिच्छे आधा-वैसाको मूल्यको मासु ल्याएर दिनु।” उसले “हुन्छ” भनी स्वीकार गरेर त्यसवेलादेखि त्यस्तै गच्यो। एकदिन उसले उपोसथ हुनाले नपारिंदा मासु प्राप्त नभएर त्यस आधा-वैसालाई छेडेर धागो हालेर त्यसको गर्दनमा लगाइदियो। त्यसपछि उसलाई त्यो कारणले अभिमान उत्पन्न भयो। त्यो दिनमा नै राजा फेरि महोषधसित उद्यानमा गए। उसले राजा आउँदै गरेका देखेतापनि धनको कारणले उत्पन्न भएको अभिमानले गर्दा ‘हे! विदेह, तपाईं मात्र अधिक धन भएको होइन, म पनि हुँ’ भनी राजासित आफूलाई समानस्तरमा राखेर नओर्लिकन तोरणको टुप्पोमा नै टाउको हल्लाउँदै लम्पसारियो। राजाले त्यो क्रिया देखेर “पण्डित, यो पहिलेझैं आज ओर्लिएन, के कारणले होला” भनी सोध्दै यो गाथा भने -

‘नायं पुरं उन्नमनि. नांगणामे ककण्टको।
महोसथ विजानाहि. केन थःशो ककण्टको नि ॥

न यो पहिले जस्तै नभ्र छ, तोरणको टुप्पोमा छेपारो।
महोषध जान, के कारणले रुखो भएको छेपारो।।

पण्डितले उनको कुरा सुनेर “महाराज, उपोसथको दिनमा नमारेकाले भासु नपाएर राजपुरुषले त्यसको गर्दनमा लगाइदिएको आघा-पैसाको कारणको अभिमानले हुनुपर्छ” भनी जानेर यो गाथा भने -

*“अन्तद्रुपुष्यं नन्दान्. अङ्गमासं ककण्टको।
अनिमञ्जनि राजानं. वेदेहं मिथिलागगह निः॥*

*पहिला लाभ नभएको लाभ भएर आघा-पैसा छेपारोलाई।
अवहेलना गयो राजा, विवेक मिथिलागगहीलाई॥*

राजाले उनको कुरा सुनेर त्यो पुरुषलाई बोलाएर सोधे। उसले यथाभूत रूपमा राजालाई बिन्ती गर्‍यो। राजाले त्यो कुरा सुनेर ‘कसैसित नसोधिकन सर्वज्ञ बुद्धलेझैं पण्डितले छेपारोको आध्यात्म्य^{११} थाहा पाए।’ धेरै नै प्रसन्न भएर पण्डितलाई चारैवटा द्वारबाट पाइने शुल्क दिनलगाए। छेपारोसित रिसाएर दिने व्रत^{१२} रोक्न सुरु गरे। पण्डितले “नरोक्नुहोस्, महाराज” भनी त्यो रोके।

ककण्टक-प्रश्न समाप्त ।

Dhamma.Digital

^{११} मनको कुरा

^{१२} नियम

श्रीकालकण्ठी-प्रश्न

त्यसपछि एक जना मिथिलावासी 'पिङ्गतर' भन्ने माणव^{१४} तक्षशीलामा गएर दिशाप्रामोस आचार्यसित शिल्प सिक्दा चाँडै नै सिक्थ्यो। उसले परीक्षा दिएर "जान्छु" भनी आचार्यसित सोप्यो। त्यो कुलमा 'यदि उमेर पुगेकी छोरी छे भने जेष्ठ शिष्यलाई दिइने' चलन थियो। त्यसैले त्यस आचार्यकी उमेर पुगेकी छोरी रहिछे। ऊ सुन्दर देव-अप्सरा समान रहिछे। त्यसपछि उसलाई आचार्यले "शिष्य, छोरी तिमीलाई दिन्छु, उसलाई लिएर जानेछौ" भनी सोधे। त्यो माणव दुर्भाग्यी कालकण्ठी^{१५} छ, कुमारी महापुण्यवान् छे। उसलाई ऊ देखेर मनमा अङ्घ्रिएन। उसले उसलाई रुचि नभएतापनि 'आचार्यको वचन टोड्नेछैन' भनी स्वीकार गयो। आचार्यले छोरी उसलाई दिए। ऊ राति आलङ्कृत खाटमा पल्टिरहेको बेलामा ऊ आएर खाटमा चढ्ने बित्तिकै लजाउँदै सर्भाउँदै जुगुप्सा गर्दै काप्टे ओर्लिएर जभिनमा पल्टियो। ऊ पनि ओर्लिएर ऊसितै गएर पल्टिई, ऊ उठेर खाटमा चढ्यो। ऊ फेरि खाटमा चढी, ऊ फेरि खाटबाट ओर्लिएर जभिनमा पल्टियो। कालकण्ठी भन्ने श्री^{१६}सित भिल्दैन। कुमारी खाटमा नै पल्टिई, ऊ जभिनमा नै सुत्थ्यो।

यसरी हप्ता बिताएर उसलाई लिएर आचार्यलाई वन्दना गरेर निस्कियो। बिच बाटोमा कुराकानी मात्र पनि गरेन। रुचि नभइकन नै दुबै जना मिथिलामा पुगे। त्यसपछि पिङ्गतरले नगरबाट नजिकैको फलले भरिभराउ भएको उदुम्बर रुखलाई

^{१४} माणवक, तरुण, टिटो

^{१५} जलक्षण

^{१६} लक्षण

देखेर भोकले पिडित भएकोले त्यसमा चढेर फलहरू खायो। ऊ पनि भोकाएकीले रुखको मुनि गएर “स्वामी, मलाई पनि फलहरू खसालिदिनुस्” भनेर भनी। “के तिमी हात-खुट्टा छैनन्? आफै चढेर खाऊ।” उसले चढेर खाई। उसले ऊ चढेको भाव जानी छिट्टै ओर्लिएर रुखलाई काँडाहरूले घेरेर “म भुक्त भएँ, कालकण्ठीवाट” भनी भाग्यो। ऊ पनि ओर्लिन नसकेर त्यहीं बसी। त्यसपछि राजा उद्यानमा क्रीडा गरेर हात्तीमा बस्दै सन्ध्या समयमा नगरमा प्रवेश गरिरहेका बेलामा उसलाई देखेर उससित मन बाँधिएर^{११} “अरुको अधीनमा छिन् कि छैनिन्” भनी सोचन लगाए। उसले पनि “छ मेरो, स्वामी, कुलले दिएको पति, उसले मलाई यहाँ बसाएर छोडेर भाग्यो” भनेर भनी। मन्त्रीले त्यो कारण राजालाई भने। राजाले “स्वामी नभएको भनिएको वस्तु राजाको हुनेछ” भनी उसलाई ओर्लाएर हात्तीमा राखी दरवारमा लगी अभिषेक गरी अग्रपहिषी स्थानमा राखे। उनलाई उनी मनपर्ने र प्यारी भइन्। उदुम्बर रुखमा पाइएकीले ‘उदुम्बरदेवी’ उनीको नाम हुनगयो।

त्यसपछि एकदिन राजाले उद्यानमा जानको लागि द्वारगाउँवासीहरूद्वारा मार्ग मर्मत गर्न लगाए। पिडितर पनि ज्यामी काम गर्दै काष्ठे बाँधेर कोदालोले बाटो सम्प्याइरहेको थियो। बाटो नसिद्धिदा नै राजा उदुम्बरदेवीसित रथमा बसेर निस्किए। उदुम्बरदेवी कालकण्ठीले बाटो सम्प्याउँदै गरेको देख्दा “यस्तो श्री धारण गर्न सकेन, यो कालकण्ठीले” भनी उसलाई हेरेर हाँसिन्। राजाले हाँसेको देखेर रिसाएर “किन हाँसेकी” भनी सोधे। “देव, यो बाटो सम्प्याउने पुरुष मेरो पहिलेको स्वामी हो, उसले मलाई उदुम्बर रुखमा राखेर काँडाले बेरेर गएको थियो। मैले उसलाई हेरेर ‘यस्तो श्री धारण गर्न सकेन यो कालकण्ठी हो’ भनी विचार गरी हाँसेँ।” राजाले “तँ झुटो बोल्छेस्? अन्य कुनै पुरुषलाई देखेर तँ हाँसेकी हुनुपर्छ। तँलाई मान्नेछु” भनी तलवार समाते। उनी भयले त्रसित भएर “देव, पहिला पण्डितहरूलाई सोध्नुहोस्” भनी भनिन्। राजाले सेनकलाई सोधे। “सेनक यसको कुरामा तिमीलाई विश्वास छ?” “मलाई विश्वास छैन, देव, को यस्तो स्त्रीरत्नलाई त्यागेर जाला?” उनीले उनको कुरा सुनेर अश्रुझन् त्रसित भइन्। त्यसपछि राजाले ‘सेनकले के जान्दछ? पण्डितलाई सोध्नेछु’ भनी विचार गरेर उनलाई सोध्दै यो गाथा भने -

^{११} आसक्त भएर

‘इत्थी सिया रूपवती, सा च सीलवती सिया।
पुरिसो तं न इच्छेय्य, सहवासि महोसथा ति ॥

स्त्री रूपवती छे, र ऊ शीलवती पनि छे।
पुरुषले उसलाई चाहँदैन, विश्वास गर्छौं महोषध ॥

यो सुनेर पण्डितले गाथा भने -

‘सहसामि महाराज, पुरिसो दुवभागो सिया।
तिरो च कालकर्णी च, न समोन्नि कुदाचन न्नि ॥

विश्वास गर्छु, महाराज, पुरुष दुर्भाग्यको छ।
श्री र कालकर्णी, न मेल कहिले खान्छ ॥

राजाले उनको वचनद्वारा त्यो कारण सुनेर उनीसित रिसाएनन्, हृदय पनि शान्त भयो। राजा उनीसित खुसी भएर - “यदि पण्डित नभएको भए, आज मैले बाल! सेनकको कुराले यस्ती स्त्रीरत्नलाई गुमाउँथें। उसको कारणले उनी मलाई प्राप्त भयो” भनी एक लाखले पूजा गर्न लगाए। देवीले पनि राजालाई वन्दना गरेर “देव, पण्डितको कारणले मेरो ज्यान बचेको छ। उसलाई म भाइको स्थानमा राख्नको लागि वर माग्दछु” भनिन्। “साधु¹², देवी, लिऊ। तिमीलाई वर दिन्छु” भने। “देव, आजदेखि मेरो भाइ बिना कुनै मधुरस खानेछैन, आइन्दादेखि बेलामा वा अवेलामा द्वारलाई खोलाएर उसलाई मधुरस पठाउन पाउने वर लिन चाहन्छु।” “साधु, भद्रे, यो वर पनि लिऊ।”

श्रीकालकर्णी-प्रश्न समाप्त।

¹² अति उत्तम, रात्रो

मेण्डक-प्रश्न

अर्को दिन राजा जलपान गरिसकेपछि प्रासादको फराकिलो ठाउँमा टहल्यै गरेर झ्यालबाट हेर्दै गर्दा एउटा भेडा र एउटा कुकुरको बिच भिन्नता भइरहेको देखे। त्यो भेडाले हस्तिशालामा गएर हातीहरूको अगाडी हालिएको बाँकी घाँस खायो, त्यसपछि उसलाई माउतेहरूले पिटेर बाहिर निकालिदिए। त्यो कराउँदै भाग्यो। त्यसपछि उसलाई एक जना पुरुषले दौडेर त्यसको पिटिउँको बिचमा एक उण्डाले हिकाइदियो। त्यो लुत्रेको कमर लिएर वेदनाले पीडित भई गएर राजभवनको टूलो पर्खालको सहारा लिएर पिटिउँद्वारा नै आइलिएर बस्यो। त्यो दिनमा नै राजाले भन्जामा हड्डी र छाला आदि खाएर टूलो भएको कुकुरले भान्से भोजन तयार गरेर बाहिर उभिएर शरीरको पतिनालाई सुकाइरहँदामा माछा-मासुको गन्ध सुँघेर तृष्णालाई सहन नसकी भान्साभित्र पसेर भाँडाको ढकनीलाई खसाएर मासु खायो। त्यसपछि भान्सेले भाँडाको आवाज सुनेर भिन्न पस्टा उसलाई देखेर टोका बन्द गरी उसलाई ढुङ्गा र लट्टी आदिले कुट्यो। उसले मुखमा खाइरहेको मासुलाई छोडेर कराउँदै बाहिरियो। भान्से पनि त्यो बाहिर गएको जानेर लखेट्दै पिटिउँको बिचमा नै उण्डाले हिकाइदियो। ऊ वेदनाले पीडित भएर पिटिउँलाई लुत्राएर एउटा खुट्टा उचाल्यै भेडा आइलिएर बसेको ठाउँमा पस्यो। त्यसपछि कुकुरलाई भेडाले “साथी के पिटिउँलाई लुत्रुक्क पारेर आउँदै छौ? के तिमीलाई वातरोग छ” भनी सोच्यो। कुकुरले पनि “तिमी पनि पिटिउँलाई लुत्रुक्क पारेर बस्दै छौ। के तिमीलाई पनि वातरोग छ” भनी सोच्यो। तिनीहरूले एकआपसमा आफ्ना कुराहरू बताए।

त्यसपछि त्यसलाई भेडाले सोच्यो - “के साथी तिमी फेरि भान्छामा जान सक्नेछौ?” “सक्नेछैन, साथी, गएँ भने मेरो ज्यान नै बच्नेछैन। तिमी पनि फेरि के हस्तिशालामा जान सक्नेछौ?” “म पनि त्यहाँ जान सक्नेछैन। गएँ भने मेरो ज्यान नै बच्नेछैन।” तिनीहरूले ‘अब हामी कसरी बाच्नेछौं’ भनी उपाय सोचे। त्यसपछि उसलाई भेडाले भन्यो - “यदि हामी मिलेर बस्न सक्यौं भने त्यहाँ एउटा उपाय छ।” “त्यसो भए भन।” “साथी, तिमी आजदेखि हस्तिशालामा जाऊ। ‘यसले घाँस खाँदैन’ भनी तिमीलाई माउत्तेहरूले आशंका गर्नेछैनन्। तिमीले मलाई घाँस ल्याइदिनू। म पनि भान्छाघरमा पस्नेछु। ‘यसले मासु खाँदैन’ भनी त्यो भान्छेले मलाई आशंका गर्ने छैन। म तिमीलाई मासु ल्याइदिनेछु।” ती दुवैले “राश्रो उपाय हो” भनी स्वीकार गरे। कुकुर हस्तिशालामा गएर घाँसको मुटा मुखले च्यापेर आएर ठूलो पर्खालको छेउमा राख्यो, अर्को पनि भान्छाघरमा गएर मुखभरि मासुको डल्लो च्यापेर ल्याएर त्यहीं नै राख्यो। कुकुरले मासु खायो, भेडाले घाँस खायो। तिनीहरू यही उपायले नै मिलेर ठूलो पर्खालको तल बसे। राजाले तिनीहरूको भिन्नता देखेर विचार गरे - ‘साँच्चै, पहिले नदेखेको कारण’¹¹ धेरै देखें। यिनीहरू अमित्र हुँदा पनि मिलेर बसिरहे। यो कारण लिएर प्रश्न बनाएर पाँचै पण्डितलाई सोध्नेछु। यो प्रश्नको उत्तर नजान्नेलाई देशनिकाला गर्नेछु, त्यो जान्नेलाई ‘यस्तो पण्डित छैन’ भनी महान् सत्कार गर्नेछु। अहिले अबेला भयो, भोलि उपस्थानमा आउँदाखेरि सोध्नेछु।’ उनले अर्को दिन पण्डितहरू आएर बसेको वेलापमा प्रश्न सोध्दै यो गाथा भने -

*‘येसं न कदाचि भूतपूर्वम्। सख्यं सत्तपदम्पिममि लोके।
जाना अमित्रा दुवे सहाया। पटिसन्धाय वरन्ति किस्स हंनु’ति॥*

*यिनीहरूको न कहिले पहिले भएको छ, साथी तात पाइलासम्म यो लोकमा।
भए अमित्र दुवै सहायक, मिलेर हिँडिरहेका छन्, के कारण हो।।*

यो भनेर फेरि यस्तो भने -

*‘यदि मे अज्ज पानरासकान्ते, पञ्चं न सक्कुणेष्याथ वनुमेतं।
ग्हा पव्वाजयिस्सामि यो सच्चं. न हि मत्थो दुप्पञ्जजानिकेही ति॥*

¹¹ वास्तविक तथ्य, घटना

यदि मेरो आज जलपानको समयमा, प्रश्न न सकेमा भन्न त्यसलाई।
देशनिकाला गर्नेछु तिमीहरू सबैलाई, चाहिँदिन मलाई दुःखज्जा भएकाहरू ॥

त्यसबेला सेनक सबैभन्दा अग्रजासनमा बसेका थिए, पण्डित सबैभन्दा अन्तिमको जासनमा बसेका थिए। उनले त्यस प्रश्नलाई विचार गर्दै त्यसको अर्थ नदेखेर विचार गरे - 'यी राजा जडबुद्धिका छन्। यो प्रश्नलाई विचार गरेर शंका निवारण गर्न असमर्थ भएँ। उनले केही देखेका हुनुपर्छ, एकदिनको मौका मिल्यो भने यो प्रश्नलाई बाहिर निकाल्नेछु। सेनकद्वारा कुनै उपायले आज एकदिन मात्र पर्खन लगाउनेछु।' अन्य चार जना पण्डितले अन्यकार कोठामा पसेकाझैं केही देखेनन्। सेनकले 'बोधिसत्त्वको के सुझाव छ' भनी हेरे। उनले पनि उनलाई हेरे। सेनकले बोधिसत्त्वले हरेका हाउभाउले नै उनको अभिप्राय जानेर 'पण्डितलाई पनि आएनछ। त्यसकारणले एकदिनको मौका इच्छा गर्छन्। उनको मनोरथ पुरा गर्नेछु' भनी विचार गरेर राजासित विश्वास भएर ठूलो स्वरले हाँसेर - "के, महाराज, हामीहरू सबैले प्रश्नको जवाफ दिन सकेौं भने देशनिकाला गरिदिनुहुनेछ? यसलाई पनि 'एउटा अल्लिएको प्रश्न हो' भनी तपाईंले विचार गर्नुहोस्। न हामीहरूले यसलाई जवाफ दिन नसकेका हौं तर यसलाई अलि सहनुहोस्। यो अल्लिएको प्रश्न हो, धेरै मानिसको माझमा हामी भन्न सक्दौं। एक ठाउँमा विचार गरेर पछि तपाईंलाई भन्नेछौं। हामीहरूलाई मौका दिनुहोस्" भनी महासत्त्वलाई हेर्दै यी दुई गाथा भने -

*"महाजनसमागममि धांरे, जनकांवाहन्सङ्गममि जाने।
विक्रियन्मना अनेकचित्ता, पञ्च न सककुणाम वतुमेनं॥*

धेरै मानिस समागम भएको हुलमा, धेरै जनाको कोलाहलको विषमा भयो भने।
विविध मन भएर अनेक विचार हुन्छ, प्रश्न सबैजना भन्न यो॥

*"एकगचित्ताव एकमेका, ग्हसि गता अथं निचिन्तायन्वा।
पवित्रेकं सम्पसित्वा न धोग, अथ वक्खन्नि जनिन्द एनमथ नि॥*

एकाग्रचित्त नै एउटै हो, रहस्यमय भएको अर्थ चिन्तन गरेर एकान्तमा।
विवेक लगाएर धीरहरूले, पछि जवाफ दिनेछन् जनिन्द यसको अर्थको॥

राजा उनको कुरा सुनेर अप्रसन्न भएतापनि “हुन्छ, विचार गरेर भन्नु। जवाफ दिएनौ भने तिमीहरूलाई निकाला गर्नेछु” भनी तर्साए। चारै पण्डित प्रासादबाट ओर्लिए। सेनकले अन्यसित भने - “साथीहरू, राजाले सूक्ष्म प्रश्न सोच्नुभयो। जवाफ दिन सकेनौं भने महान् भय हुनेछ। राम्रो भोजन खाएर राप्ररी विचार गर।” तिनीहरू आ-आफ्ना घर गए। पण्डित पनि उठेर उदुम्बरदेवी सामु गएर - “देवी, आज वा हिजो राजा कहाँ धेरै बसेका थिए” भनी सोधे। “तात, फराकिलो ठाउँको विचमा टहल्यै झ्यालबाट हेर्दथे।” त्यसपछि पण्डितले विचार गरे - ‘राजाले यहींबाट केही देखेका हुनुपर्छ।’ उनी त्यहाँ गएर बाहिर हेरेका बेला भेडा र कुकुरको क्रिया देखेर ‘यिनीहरूलाई देखेर राजाले प्रश्न बनाएका रहेछन्’ भनी निश्चय गरेर घर गए। अन्य तीन जना विचार गर्दा पनि केही नदेखेर सेनक सामु गए। उनले तिनीहरूसित सोधे - “तिमीहरूले प्रश्नको जवाफ देख्यौं?” “देखेनौं, आचार्य।” “यदि यस्तो भएमा राजाले हामीहरूलाई निकाल्नेछन्। हामी के गर्नेछौं?” “तपाईंले चाहिँ देख्नुभयो?” “मैले पनि देखेको छैन।” “तपाईंले देख्न नसक्नुभएको हामीहरूले कसरी देख्यौं?” “राजा सामु विचार गरेर भन्नेछु” भनी सिंहनाद गरेर आएका हौं। जवाफ दिएनौं भने राजा हामीमाथि रिसाउनुहुनेछन्, हामी के गरौं? यो प्रश्नको जवाफ हामीले देखेनौं। पण्डितले सयगुणा, हजारगुणा, लाखगुणा विचार गरेका हुनुपर्छ, आज उनको सामु जाऔं” भनी ती चार जना पण्डित बोधिसत्त्वको घरद्वारमा आएको भाव थाहा पाउन दिएर “पण्डितहरूभित्र पत्नुस्” भनी भन्दा घरमा प्रवेश गरेर कुशलक्षेम गरी एकातिर उभिएर महासत्त्वलाई सोधे - “के, पण्डित, प्रश्नको जवाफ विचार गर्नु?” “हो विचार गरौं। मैले विचार गरिनभने अरू कसले गर्लान्?” “त्यस्तो भए पण्डित हामीलाई पनि भन्नुहोस्।”

पण्डितले ‘यदि मैले यिनीहरूलाई भनिन भने राजाले यिनीहरूलाई देशनिकाला गरिदिनेछन्, मलाई सप्तरत्नले पूजा गर्नेछन्। यी अन्यबाल! नाश नहुन, भन्नेछु यिनीहरूलाई’ भनी विचार गरेर ती चार जनालाई तल्लो आसनमा बसाएर हात जोड्न लगाएर राजाले देखेको थाहा पाउन नदिएर राजाले सोच्ने बेला ‘यसरी भन’ भनी चारै जनालाई चारवटा गाथा बनाएर पङ्क्ति नै कण्ठस्थ गर्न लगाएर पढाए। तिनीहरू अर्को दिन राजाको उपस्थानमा गएर विछ्याएको

आसनमा बसे। राजाले सेनकलाई सोधे - “घाहा पायी, तिमीले, सेनक, प्रश्नको जवाफ?” “महाराज, भैले घाहा नपाए अरु कसले घाहा पाउनेछन्?” “त्यसो भए भन।” “देव, सुन्नुहोस्” भनी उनले सिकेको अनुसार नै गाथा भने -

*“उगपुत्रगजपुत्रियानं, उव्वमस्स मंसं पियं मनापं।
न सुनखस्स ते अदेन्नि मंसं, अथ मण्डस्स सुणेन सख्यमस्सा णि ॥*

*उगपुत्र राजपुत्रीहरूलाई भेडाको मासु प्रिय र मिठो लाग्छ।
तिनीहरूले कुकुरलाई दिदैनन् मासु, त्यसैले भेडाको कुकुरसित मित्रता भयो ॥*

गाथा भनेतापनि सेनकले अर्थ जानेनन्। राजाले आफूले देखेका भावले जाने। त्यसैले “सेनकले अहिले जान्यो” भनी पुक्कुसलाई सोधे। उनले उनलाई “के भ मात्र अपण्डित हुँ” भनी सिकेको अनुसार नै गाथा भने -

*“चम्पं विहनन्नि एत्थकस्स, अस्सापिद्वन्त्याग्गसुखस्स हेतु।
न च ते सुनखस्स अत्थग्गि, अथ मण्डस्स सुणेन सख्यमस्सा णि ॥*

*छाला ताड्छन्, भेडाको घोडाको पिठिउँमा जोड्याउँछन्, सुखको कारणले।
न त्यो कुकुरलाई जोड्याइन्छ, त्यसैले भेडाको कुकुरसित मित्रता भयो ॥*

उनलाई पनि अर्थ स्पष्ट थिएन। राजा आफूलाई स्पष्ट भएकोले “यो पुक्कुसले पनि जान्यो” भनी कामिन्दलाई सोधे। उनले पनि सिकेको अनुसार नै गाथा भने -

*“आवेल्हिनिसिङ्गिको हि मण्डो, न च सुनखस्स विसाणकानि अत्थि।
तिणभक्खो मंसभोजनो च, अथ मण्डस्स सुणेन सख्यमस्सा णि ॥*

*भेडाको सिङ्ग पुत्रेको हुन्छ, न कुकुरको सिङ्ग हुन्छ।
तृणभक्षी र मांसभक्षी, त्यसैले भेडाको कुकुरसित मित्रता भयो ॥*

राजाले “यसले पनि जान्यो” भनी देविन्दलाई सोधे। उनले पनि सिकेको अनुसार नै गाथा भने -

*‘तिणमासि पलासमासि मेण्डो, न च सुनखो तिणमासि नो पलासं।
गण्हेय्य सुणो ससं विळारं, अथ मेण्डस्स सुणेन सख्यमस्सा’ति ॥*

*घाँस छाने पात छाने भेडा, न कुकुर ले घाँस छान्छ न पात।
कुकुरले खारयो र बिरालो समात्छ, त्यसैले भेडाको कुकुरसित भिन्नता भयो ॥*

त्यसपछि राजाले पण्डितलाई सोधे - “तात, तिमीलाई पनि यो प्रश्नको जवाफ बाहा छ?” “महाराज, अवीचि!” देखि भवाग्रसम्प म बाहेक अरु कसले यसलाई जान्छे?” “त्यसो भए भने।” “सुन्नुहोस्, महाराज” भनी त्यो प्रश्नको जवाफ आफूलाई स्पष्ट भएको भाव प्रकाश गर्दै दुई गाथा भने -

*‘अट्टपदो चतुप्पदस्स, मेण्डो अट्टनखो अदिस्समानो।
छादियमाहरती अयं इमस्स, मंसं आहगती अयं अमुस्स ॥*

*जाठजोटा पाठ भएको चार बुट्टाको भेडा, जाठजोटा नंग्रा देखिँदैन।
घाँस न्याउँछ, यसले उसलाई, मासु न्याउँछ, उसले त्यसलाई ॥*

*‘पासादवारगतो विदेहसेट्ठो, वीतिहारं अञ्जमञ्जभोजनानं।
अट्ठक्खि किर सक्खिकं जनिन्दो, बुभुक्कस्स पुण्णंमुखस्स वेत न्ति ॥*

*पासादको श्यालबाट विदेहको सेठ, एकआपसमा भोजन खाइरहेको व्यवहार।
देखेर साँच्चै सावी जनिन्द्र, बुक्नेको पूर्णमुखीको यो हो ॥*

राजाले ‘अन्यले बोधिसत्त्वसितको आधारले बाहा पाएको’ भनी नजानेर ‘पाँचै पण्डितले आफ्नो ज्ञानबलले जानेछन्’ भनी विचार गरेर सुखी भएर यो गाथा भने -

“लाभा वत मे अनप्परूपा, यस्स मेदिता पण्डिता कुलम्हि ।
पञ्चस्स गम्भीरगतं निपुणमत्थं, पटिविज्झन्ति सुभासितेन धीरा नि ॥

लाभ सौंज्वै मेरो लागि अनुपमरूपी, जसका यस्ता पण्डितहरू छन् कुल्या ।
प्रश्नको गम्भीरता निपुण अर्थ, जान्छन् सुभावितले धीरहरू ।

त्यसपछि उनीहरूलाई “सन्तोष हुनेले सन्तोष गर्नुपर्छ” भनी त्यो गर्दै यो
गाथा भने -

“अस्सतरिरयञ्च एकमेकं, फीतं गामवरञ्च एकमेकं ।
सख्येसं वो दम्मि पण्डितानं, परमप्पतीतमनो सुभासितेना ति ॥

खच्चरको रथ एउटाएउटा, फराकिलो सगृह गाउँ एउटाएउटा ।
सबै नै तिमीहरूलाई विन्धु पण्डितहरू, धेरै प्रसन्न मन भएँ सुभावितले ॥

यति भनेर तिनीहरूलाई त्यो सबै दिनलगाए ।

द्वादश निपातमा षेण्डक-प्रश्न समाप्त

Dhamma.Digital

सिरिमन्त^{१५}-प्रश्न

उदुम्बरदेवीले अन्यले पण्डितको आधारबाट प्रश्नको उत्तर ज्ञात भएको जानेर 'राजाले मुगीलाई मासको हिसाब गरेर विशेषता नदिएझैं पाँचे जनालाई समान सत्कार गरे। 'मेरो भाइको विशेष सत्कार गर्नु उचित छ' भनी विचार गरेर राजा सामु गएर सोधिनु - "देव, तपाईंलाई तिनीहरूले जवाफ दिए?" "पाँचे पण्डितले, भद्रे।" "देव, चार जनाले त्यो प्रश्न कसको आधारमा जाने?" "भद्रे, थाहा छैन।" "महाराज, के तपाईं जान्नुहुन्छ, पण्डितले 'यी मूर्खहरू नाश नहनु' भनी प्रश्नको जवाफ सिकाएका थिए। तपाईंले सबैलाई समान सत्कार गर्नुभयो। यो अनुचित काम हो। पण्डितलाई विशेषरूपले सत्कार गर्नु उचित छ।" राजाले 'आफ्नो आधारबाट ज्ञात भएको भनेर' भनी पण्डितसित सुखी भएर अधिक सत्कार गर्ने इच्छा भएर विचार गरे। "धैरो! मेरो पुत्रसित एउटा प्रश्न सोधी, जवाफ दिने बेलामा महान् सत्कार गर्नेछु।" उनले प्रश्नलाई विचार गर्दै श्रीमन्त-प्रश्नलाई विचार गरेर एकदिन पाँचे पण्डित उपस्थानको लागि आएर सुखसित बसेका बेलामा सेनकलाई भने - "सेनक, प्रश्न सोच्नु।" "देव, सोच्नुहोस्।" राजाले श्रीमन्त-प्रश्नको प्रथम गाथा भने -

Dhamma.Digital
*"पञ्जायुपेनं सिगिया विहीनं. वसम्मिसं यापि अपेतपञ्जं।
 पुच्छामि नं सेनक एनमन्थं. कमन्थ संय्यो कुसला वदन्ती ति॥*

*प्रज्ञाले युक्त श्रीसम्पत्तिले विहित, यथास्वी भएतापनि प्रज्ञाबाट अलगिएको।
 सेनक त्यसको तात्पर्य सोच्नु, यहाँ को श्रेष्ठोत्तर कुशल भनिन्छ॥*

यो प्रश्न सेनकको वंशानुगतको हो, त्यसैले उनलाई तुरुन्तै भने -

*"धीग च वात्ता च ह्वे जनिन्द. सिप्पुपपन्ना य असिप्पिनो य।
 सुजानिमन्नापि अजानिमन्स. यसम्मिनो पेसकरा भवन्ति।
 एतम्मि दिम्बान अहं वदामि. पञ्जो निहीनो सिगिमाव संय्यो ति॥*

^{१५} संकृतमा श्रीमन्त पनिन्ध - जसको जर्ब सर्वश्री घानि विद्या, बुद्धि, भाग्य, सम्पन्नता, रूप, गुण आदिले परिपूर्ण भएर शोभा, कान्ति र शीतिले युक्त

पण्डित र मूर्ख निश्चय जनिन्त्र, शिष्यी र अशिष्यी।
 तुजातिको परतापनि अजातिसित, यशवान्को काषवार भएका हुन्छन्।
 यसलाई देखेर म भन्छु, प्रज्ञावान् हीन हो श्रीवान् श्रेष्ठोत्तम हो।।

राजाले उनको कुरा सुनरे अन्य तीन जनालाई नसोधी सबैभन्दा कान्छा भएर
 बसिरहेका महोषधलाई भने -

“नुवमि पृच्छामि अनोमपञ्ज, महोसध केवलधम्मदस्सि।
 वानं यसस्मि पण्डितं अप्पभोगं, कमेत्थ संय्यो कुसला वदन्ती ति॥

तिमीलाई पनि सोध्नु अनुपम प्रज्ञा भएको, महोषध केवल धम्ममात्र देखे।
 मूर्ख-यशवान् पण्डित-अल्पभोगसम्पत्ति भएको, यहाँ को श्रेष्ठतम कुशल छन्, भनिन्छन्।।

त्यसपछि महासत्त्वले - “सुन्नुहोस्, महाराज” भनी भने -

“पापानि कम्म्यानि करोति वानो, इधमेव संय्यो इति मञ्जमानो।
 इधलोकदस्सी परलोकमदस्सी, उभयन्थ वानो कलिभग्गहेस्सि।
 एतमि दिम्बान अहं वदामि, पञ्जोव संय्यो न यसस्मि वानो ति॥

शापकर्महरू गर्दछन् मूर्ख यहाँ पात्रे श्रेष्ठतम भनी विचार गरी।
 यो संसारमा मात्र देखे परलोकमा नदेखे दुवै ठाउँमा मूर्ख भूत्वहीन छ।
 यो देखे म भन्छु, प्रज्ञावान् नै श्रेष्ठोत्तम हो न यशवान् मूर्ख।।

यसरी भन्दा राजाले सेनकलाई हेरेर - “महोषधले ‘प्रज्ञावान् नै उत्तम छ’
 भनी भन्दछन्, होइन” भनी भने। सेनकले - “महाराज, महोषध बच्चा छ,
 अहिले पनि उनको भूखबाट आमाको दुधको गन्ध आइरहेको छ, उनी के
 जान्छन्” भनी यो गाथा भने -

“निसिप्पमेनं विदधानि भोगं, न बन्धुवा न सरीगवण्णो यो।
 पस्सेळमृगं मुखमेधमानं, सिरी हि नं भजने गोरविन्दं।
 एतमि दिम्बान अहं वदामि, पञ्जो निहीनो सिरीमाव संय्यो ति॥

शित्य नमएतापनि भोगिरहेको छ, न बन्नु, न शरीर बर्णले यो ।
महामूर्खले मुखको बर्षा गर्दै छ, श्रितम्पत्ति उसलाई पूजिरहेको छ, गोरबिन्दलाई^{११} ।
यो देखेर म भन्दछु, प्रज्ञावान् हीन हो श्रीवान् श्रेष्ठोत्तम हो ॥

यो सुनेर राजाले - “तात, कस्तो छ, महोषध पण्डित” भनी भने। पण्डितले
- “देव, सेनकले के जान्दछन्? भात पकाउने ठाउँमा कौवाझैँ, दही पिउनको
लागि तत्पर भएको कुकुरझैँ यश सम्पत्ति मात्र हेर्दछन्। टाउकोमा छसेको ठूलो
मुडालाई देख्दैनन्, सुन्नुहोस्, देव” भनी यो गाथा भने -

“रुद्धा मुखं मज्जनि अप्यपञ्जां, दुःखेन फुट्टोपि पमोममेति ।
आगन्तुना दुःखमुखेन फुट्टो, पवेधति वारिचगोव घम्भं ।
एतमि दिस्वान अहं वदामि, पञ्जां व सेष्यो न यसस्मि बानो ति ॥

मुख लाभ हुँदा मज्जा गर्दछन् अल्पप्रज्ञ, दुःखबाट स्पर्श गरेतापनि प्रभावित ।
आएको अपरिचित दुःखबाट स्पर्श हुँदा, बिलाप गर्दछन् माछाझैँ घाममा ।
यो देखेर म भन्दछु, प्रज्ञावान् नै श्रेष्ठोत्तम हो न यशवान् मूर्ख ॥

यो सुनेर राजाले - “कस्तो छ, आचार्य” भनी भने। सेनकले - “देव, उनले
के जान्दछन्। छोड्नुस् अब भानिसहरूलाई, जङ्गलमा फलफूलले लटरम्म फलेको
रुखमा घेरि चरा चर्हाइछन्” भनी यो गाथा भने -

“दुमं यथा सादुफलं अरञ्जे, समन्तां समभिसरन्ति पक्खी ।
एवमि अहं सधनं सभोगं, बहुज्जनो भजति अथहेतु ।
एतमि दिस्वान अहं वदामि, पञ्जो निमीनो सिरीमाव सेष्यो ति ॥

^{११} गोरबिन्द भने त्यस ब्यक्ति त्यही सहरमा जसो कसो धनसम्पत्ति भएको कुरा पत्थर लेखेको। न उसको
सोच न उसको छोरी लिए, न बेसी शित्य जानेको बियो, बोन्दा पनि उसको पिउनेबाट बाल बुझिन्छ। देव
अपराधी हुँदा खीले सर्वअलङ्कारले विमुक्ति गएर राखी फुलेका निलपत्रको फूल लिएर हाथी-बाथी जकिएर त्यो
बाललाई निलपत्रको फूलले बापेर लिएर निलो फूललाई ब्यालबाट फ्याँके। जडिब्याहक भट्टीविश्व पन्ना निलपत्र
बाहियो भने उसको घरघरामा गएर “स्वामी, गोरबिन्द, लेठ” भन्दथे। उताले तिनीहरूको आज्ञा सुनेर ब्यालमा
अपिएर “हे, भाइहरू” भनी भन्दथ्यो। त्यसपछि उसको बाल बारा बुझिन्छन्। ती खीहरूले त्यसलाई निलपत्रको
फूलले बापेर लिएर निलपत्रको फूल बाटोको विषमा फ्याँके। जडिब्याहकले त्यो लिएर घानीमा बापेर पछिरेर
भट्टीमा प्रवेश गर्दथे। बसो श्रितम्पत्तिले मुक्त हुन्थे। बसो सेनकले त्यो उवाङ्गण लिएर बसो गर्दै पन्ना लिए।

रुखमा जस्तै राम्रो फल भएको जङ्गलको, चारैतिरबाट तरेर जाउँदछन् पत्सी ।
यस्तै नै भनाइय धनी योग सम्पत्ति भएकासित, धेरै मानिस चहारैदछन् अर्बको हेतुले ।
यो देखेर म भन्दछु, प्रज्ञावान् हीन हो श्रीवान् श्रेष्ठोत्तम हो ॥

त्यो सुनेर राजाले - “के छ, तात?” पण्डितले - “यी भुँडवाल के जान्दछन् ।
सुन्नुहोस्, देव” भनी यो गाथा भने -

“न साधु बन्वा बालो, साहसा विन्दने धनं ।
कन्दन्मेनें दुष्मेधं, कङ्कनि निरयं भुसं ।
एनम्पि दिस्वान अहं वदामि, पञ्जोव सेव्यो न यसस्मि बालो नि ॥

न राम्रो बलवान् पूर्ख, साहसले छिन्छन् धनलाई ।
हँबाउँदै यो पूर्खलाई, तानेर लाग्दछन्, नरकमा भुस गर्नलाई ।
यो देखेर म भन्दछु, प्रज्ञावान् नै श्रेष्ठोत्तम हो न यशवान् पूर्ख ॥

फेरि राजाले - “के, सेनक” भनी सोध्दा सेनकले यो गाथा भने -

“वा काचि नज्जो गङ्गमाभिसवन्ति, सव्वाय ता नामगोनं जर्कन्ति ।
गङ्गा समुद्रं पटिपज्जमाना, न खावन्तं ईडिं पञ्जोपि लोके ।
एनम्पि दिस्वान अहं वदामि, पञ्जो निहीनो सिग्गमाय सेव्यो नि ॥

जति पनि नदीहरू छन् त्यो गङ्गामा मिसिन जान्छन्, ती सबैले नामगोल त्याग्छन् ।
गङ्गा समुद्रमा मिल्न जान्छन्, न खास्छन् समुद्रलाई प्रज्ञावान्ले लोकमा ।
यो देखेर म भन्दछु, प्रज्ञावान् हीन हो श्रीवान् श्रेष्ठोत्तम हो ॥

फेरि राजाले - “के, पण्डित” भनी भने । उनले - “सुन्नुहोस्, महाराज”
भनी यी दुई गाथा भने -

“यमेतमक्खा उदधि मरुत्तं, सवन्ति नज्जो सव्वकालमसङ्गं ।
सो सागरो निच्चमुक्कारवेगो, वेत्तं न अच्चंति महासमुद्रो ॥

जुन यो भनियो समुद्र महान् छ, बग्दछन् नदीहरू सर्वकाल जसङ्ग ।
ती सागरमा सँधै छाल बेगले, किनारालाई न नाघ्छ महासमुन्द्रले ॥

“एवमि वाल्मस पञ्चपितानि, पञ्चं न अच्येति सिरी कदाचि ।
एतमि दिम्वान अहं वदामि, पञ्चाय सेय्यो न यसस्सि बालो ति ॥

यस्तै नै मूर्खको बकवाद हो, प्रज्ञालाई न नाघ्छ श्रीसम्पत्तिले कहिले ।
यो देखेर म भन्दछु, प्रज्ञावान् नै श्रेष्ठोत्तम हो न यशवान् मूर्ख ॥

यो सुनेर राजाले - “कस्तो छ, सेनक” भनी भने । उनले - “सुन्नुहोस्, देव”
भनी यो गाथा भने -

“असञ्जतो वेपि परं समत्वं, भणानि सन्धानगतो यसस्सी ।
नस्सेव तं रुहति जातिमज्जे, सिरी द्वि नं कारयते न पञ्जा ।
एतमि दिम्वान अहं वदामि, पञ्चो निहीनो सिरीमाव सेय्यो ति ॥

असंयमित भएतापनि जरूरी तमर्षन, घनाइन्छ न्यायालय गएको यशवान् ।
उनीपाछि उद्गच्छन् समुदायको बिचषा, सम्पत्तिले नै उनलाई गर्दछ न प्रज्ञाले ।
यो देखेर म भन्दछु, प्रज्ञावान् हीन हो श्रीवान् श्रेष्ठोत्तम हो ॥

फेरि जब राजाले - “के, तात” भनी सोध्दा पण्डितले - “सुन्नुहोस्, देव,
मूर्ख सेनकले के जान्दछन्” भनी यो गाथा भने -

“परस्स वा अत्तनो वापि हेतु, बालो मुसा भासनि अप्पपञ्चो ।
सो निन्दितो होनि सभाय मज्जे, पच्छापि सो दुग्गतिगामी होति ।
एतमि दिम्वान अहं वदामि, पञ्चाय सेय्यो न यसस्सि बालो ति ॥

अरु वा आफ्नो कारणले, मूर्खले छुट बोल्दछ जल्पप्रज्ञाले ।
ती निन्दित हुन्छन् सभाको बिचषा, पछि पनि ती दुर्गतिगामी हुन्छन् ।
यो देखेर म भन्दछु, प्रज्ञावान् नै श्रेष्ठोत्तम हो न यशवान् मूर्ख ॥

त्यसपछि सेनकले यो गाथा भने -

“अथमि चे भासनि भूरिपञ्चो, अनाद्धियो अप्पधनो दलिहो ।
न मस्स तं रुहति जातिमज्जे, सिरी च पञ्जाणवतो न होति ।
एतमि दिम्वान अहं वदामि, पञ्चो निहीनो सिरीमाव सेय्यो ति ॥

यदि अर्षलाई भन्छन् प्रज्ञावान्ले, बेथरी अत्यथनी ररित्री।
न उनीभाषि उच्छन् समुदायको विचया, श्रीसम्पत्ति प्रज्ञावान्सित हुँदैन।
यो देखेर म भन्दछु, प्रज्ञावान् हीन हो श्रीवान् श्रेष्ठोत्तम हो॥

फेरि राजाले - “कस्तो छ, तात” भनी सोध्दा पण्डितले - “के जान्दछन्,
सेनक? यो लोकमा मात्र हेर्दछन्, परलोकलाई हेर्दैनन्” भनी यो गाथा भने -

“परस्स वा अतनो वापि हेनु, न भासति अनिकं भूरिपञ्जो।
सां पूजितां होति सभाय मज्जे, पच्छापि सो सुग्गतिगामी होति।
एतम्मि दिम्वान अहं वदामि, पञ्जोव सेय्यो न यसस्सि बालो ति॥

अरुको वा आफ्नो कारणले, न भन्दछन् छुट प्रज्ञावान्ले।
उनलाई पूजिन्छ सभाको विचया, पछि पनि उनी सुग्गतिगामी हुन्छन्।
यो देखेर म भन्दछु, प्रज्ञावान् नै श्रेष्ठोत्तम हो न यशवान् मूर्ख॥

त्यसपछि सेनकले गाथा भने -

“हन्थी गवासा मणिकुण्डला च, थियो च इड्डेसु कुत्सेसु जाता।
सव्वाव ता उपभोगा भवन्ति, इड्डस्स पोसस्स अनिद्धिमन्तो।
एतम्मि दिम्वान अहं वदामि, पञ्जो निहीनो सिरीमाव सेय्यो ति॥

हात्ती, घोडा र मणिकुण्डल, नारीहरू र समृद्ध कुलमा जन्नेका।
सबै ती उपभोग गर्दछन्, समृद्ध पुरुषको जसमृद्धले।
यो देखेर म भन्दछु, प्रज्ञावान् हीन हो श्रीवान् श्रेष्ठोत्तम हो॥

त्यसपछि पण्डितले - “उनले के जान्दछन्” भनी एउटा कारण अघि सारेर
दर्शाउँदै यो गाथा भने -

“असंविद्वितकम्मन्तां, बालं दुम्भेधमन्निनं।
सिरी जहति दुम्भेधं, जिण्णं च उरगो तथं।
एतम्मि दिम्वान अहं वदामि, पञ्जोव सेय्यो न यसस्सि बालो ति॥

अहित हुने कामया लाग्ने, मूर्ख बुद्धि नभएकोसित सत्ताह लिने।
श्रीलम्पितले त्यागदछ मूर्खलाई, जिर्ण भएको सर्पको कौतुलीझैँ।
यो देखेर म भन्दछु, प्रज्ञावान् नै श्रेष्ठोत्तम हो न यशवान् मूर्ख॥

त्यसपछि, सेनकले, राजाले - “के छ” भनी सोध्दा - “देव, यी बच्चाले के जान्दछन्, सुबुद्धोस्” भनेर ‘पण्डितलाई अप्रतिभान’^{१०} गर्नेछु’ भनी सोचेर यो गाथा भने -

“पञ्च पण्डिता मयं भटन्ते, सत्त्वं पञ्जलिका उपडिता।
त्वं नो अभिभुव्य इमरोसि, सक्कांय भूतपति देवराजा।
एतस्मि दिम्बान अहं वदामि, पञ्जो निर्दीनो सिरीमाव संय्यो ति॥

पाँच पण्डित हामी भटन्तका, सबै हात जोडेर नत्रिके उपिएका छौं।
तपाईं हामीहरू माथिका ईश्वर हुनुहुन्छ, सक्रम्रौं भूपति देवराजा।
यो देखेर म भन्दछु, प्रज्ञावान् हीन हो श्रीवान् श्रेष्ठोत्तम हो॥

यो सुनेर राजाले ‘सौँच्चे सेनकले ताम्ररी कारण’^{११} ल्यायो। के सक्ला भेरो पुत्रले यो मतलाई खण्डन गरेर अर्को कारण ल्याउन’ भनी सोचेर - “कस्तो छ, पण्डित” भनी भने। सेनकले यो कारण ल्याएकोमा बोधिसत्त्व बाहेक त्यो मतलाई खण्डन गर्ने अन्य समर्थवान् थिएनन्। त्यसैले महासत्त्वले आफ्नो तानबलले उनको मतलाई खण्डन गर्दै - “महाराज, यी मूर्खलाई के बाहा छ? यश’^{१२}लाई मात्र हेर्दछन्। प्रज्ञाको विशेषता जान्दैनन्, सुनुहोस्” भनी यो गाथा भने -

“दासोव पञ्जस्स यसस्मि वान्ते, अत्थेसु जातेसु तथाविधंसु।
यं पण्डिनो निपुणं सविधिंनि, सम्मोहमापज्जानि नथ वालो।
एतस्मि दिम्बान अहं वदामि, पञ्जांय संय्यो न यसस्मि वान्ते ति॥

दास्रौं प्रज्ञावान्को यशस्वी मूर्ख, काम पर्वा त्यस्तो विषयमा।
जुन पण्डित निपुणसित सफलत्वछन्, सम्मोहमा पुग्दछ त्यहाँ मूर्ख।
यो देखेर म भन्दछु, प्रज्ञावान् नै श्रेष्ठोत्तम हो न यशवान् मूर्ख॥

^{१०} ज्ञान, बुद्धिको घमकरहित, नफुर्कने बनाइदिने

^{११} तार्किक प्रमाण, आधार, वास्तविक तथ्य, धार, मत

^{१२} श्रीलम्पिते, प्रज्ञाता, तारिक, नाम चल्ने, कीर्तिमान, प्रतिष्ठे, गुणमान

त्यसरी महासत्त्वले सुमेरु फेदवाट सुवर्ण बालुवा निकालेझैं आकाशमा पूर्णचन्द्र उठाएझैं न्यायिक कारण देखाइदिए। यसरी महासत्त्वले प्रज्ञाको प्रभाव देखाएर भन्दा राजाले सेनकलाई भने - “कस्तो छ सेनक? सबसौं भने अरू पनि भन।” उनले कोठामा राखेको धानझैं आफूलाई आएको सकिँदा प्रतिभानरहित निहुरिएर उँधमुन्टेमा बसिरहे। यदि उनले अरू कारण त्याएमा हजार गाथाले पनि यो जातक सिद्धिने छैन। उनी प्रतिभारहित भएर बस्दा ठूलो वादी आएकोझैं महासत्त्वले अझै प्रज्ञाको नै वर्णन गर्दै यो गाथा भने -

*अद्वा हि पञ्चाव सनं पसन्था. कन्ता सिगे भांगरना मनुम्सा।
प्राणञ्च बुद्धानमनुन्वरूपं. पञ्जं न अर्वाति सिगे कदाची न्ति ॥*

*निश्चय नै प्रज्ञालाई बुद्धिबानुद्वारा प्रशंसा गरिन्छ,
प्यारो जुन्छ श्रीसम्पत्ति भोगमा लिप्त भएका मानिसहरूलाई।
ज्ञान बुद्धहरूको अतुल्य रूप हो, प्रज्ञालाई न नाघ्छ श्रीसम्पतिले कहिलै ॥*

यो सुनेर राजाले महासत्त्वलाई प्रश्नको जवाफले खुसी भएकाले घनघोर वर्षा बसेकोझैं महासत्त्वलाई घनद्वारा पूजा गर्दै यो गाथा भने -

*“यं तं अपुच्छिप्र अकिन्थी नो. ममोसथ केवलधम्मदम्सी।
गवं सहस्सं उमभञ्ज नागं. आजञ्जयुनं च ग्थे दस इमे।
पञ्जस्स वेञ्चाकण्णेन नुद्धं. वटामि ते गामवर्गानि सोढसा न्ति ॥*

*जुन मैले सोधेको सबै बतायो हामीलाई, पढोपप केवल तिमी धर्मदर्शी हो।
गाई हजार, सँडि र हात्ती, घोडाले युक्त रथ दसवटा यी।
प्रश्नको जवाफले तुत्त भएकोले, दिन्डु तिमीलाई उत्तम गाउँ सोढवटा ॥*

वीसौं निपातमा सिरिचन्त-अग्रन समाप्त।

छत्रपथ^{१०}-प्रश्न

त्यसबेलादेखि बोधिसत्त्वको यश महान् भयो। यी सबै उदुम्बरदेवीले नै विचार गर्दथिन्। उनीले उनको सोह्र वर्षको उमेरमा विचार गरिन् 'मेरो भाइ ठूलो भयो। उसको यश पनि महान् भयो। विवाह गर्न उचित छ।' उनीले राजालाई यो कुरा बिन्ती गरिन्। राजाले "रात्रो छ, उसलाई थाहा दिनु" भनी भने। उनीले उनलाई थाहा दिन लगाएर उनीद्वारा स्वीकारिदामा "त्यसो भए, तात, तिमीलाई कुमारी ल्याउनेछु" भनी भनिन्। त्यसपछि महासत्त्वले 'कदाचित् उहाँहरूले ल्याउनुभएको मलाई नरुचि सक्दछ, अब आफैँ नै खोज्नेछु' भनी विचार गरेर यसरी भने - "देवी, केही समयसम्म मेरोबारेमा राजालाई नभन्नुहोस्। म एउटा कुमारीलाई आफैँले नै खोजेर मेरो मनपरेकीलाई तपाईँलाई भन्नेछु।" "तात, हुन्छ, यस्तै गर।" उनले देवीलाई बन्दना गरेर आफ्नो घरमा गएर साथीहरूलाई थाहा दिएर अज्ञातभेषले तुजिकारको सामान लिएर एकलै उत्तरद्वारबाट निस्किएर उत्तर यवमज्झकमा गए। त्यसबेला त्यहाँ एउटा पुरानो सेटकुल दरिद्र थियो। त्यो कुलकी छोरी 'अमरादेवी' भन्ने रात्री सुन्दरी प्रसन्न खालकी, सर्वलक्षणले सम्पन्न पुण्यवती थिइन्। उनी त्यो दिन बिहान सबै जाउलो पकाई लिएर 'पिताले खेती गर्नुभएको ठाउँमा जानेछु' भनी निस्किएर त्यही बाटो लागिन्। महासत्त्वले तिनलाई आइरहेको देखेर 'यो स्त्री सर्वलक्षणले युक्त छे, यदि कसैको हक नभएको भए यिनीलाई मेरी पादपरिचारिका बनाउन योग्य छ' भनी विचार गरे। उनीले उनलाई देखेर 'यदि यस्तो पुरुषसँग घरमा बस्न पाएँ भने, सबभु भैले कुटुम्बालाई हेरविचार गर्न' भनी विचार गरिन्।

^{१०} सत्त्वमय, मुक्तको, टाँगिएको कार्यवदति

त्यसपछि महासत्त्वले 'अरूको अधीनमा छिन् कि छैनिन् भनी बाहा छैन हातको मुट्टीबाट नै सोच्नेछु, यदि ऊ बुद्धिवान् छे भने जान्नेछे, यदि छैन भने जान्नेछेने। यही नै उसलाई छोडेर जानेछु' भनी विचार गरेर टाढा उभिँदै हात मुट्टी पारे। उनी पनि 'उनले मलाई 'स्वामी छ कि छैन' भनी सोधेका हुन्' भनी जानेर हात छोली। उनले कसैको अधीनमा नभएको जानेर नजिक गएर "भद्रे, के नाम तिम्रो" भनी सोधे। "स्वामी, म अतीतमा, अनागतमा र अहिले जुन छैन, त्यो नामकी हुँ" भनी भनिन्। "भद्रे, संसारमा अमर भनेको हुँदैन, तिमी अमरा नाम भएकी हुनुपर्छ।" "हो, स्वामी।" "भद्रे, कसलाई जाउलो लगिरहेकी छौ?" "स्वामी, पूर्व देवलाई।" "भद्रे, पूर्व देव भनेका मातापिता हुन्, 'तिम्रो पितालाई जाउलो लगिरहेकी छौ' भनी मनषा राखें।" "हो, स्वामी।" "भद्रे, तिम्रा पिता के गर्नुहुन्छ?" "स्वामी, एकलाई टुक्राएर दुई गर्नुहुन्छ।" "एकलाई टुक्राएर दुई गर्नु भनेको खेत खन्नु हो, तिम्रा पिता खेत खन्नुहुन्छ।" "हो, स्वामी।" "कुन ठाउँमा तिम्रा पिता खेत खन्नुहुन्छ?" "जुन ठाउँमा एकचोटी गएपछि फर्किँदैनन्, त्यो ठाउँमा, स्वामी।" "एकचोटी गएर नफर्किने ठाउँ भनेको श्मशान हो, श्मशान नजिक खेत खन्दै हुनुहुन्छ, भद्रे?" "हो, स्वामी।" "भद्रे, के आजै आउनेछौ?" "यदि आउनेछ भने आउनेछैन, यदि आउनेछैन भने आउनेछु, स्वामी।" "भद्रे, तिम्रा पिता नदीको पारि खेत खन्दै हुनुहुन्छ, भन्ने विचार गरें, पानी आएछ भने आउनेछैनौं, आएनछ भने आउनेछौं।" "हो, स्वामी।" यति नै महासत्त्वले वार्तालाप गरे।

त्यसपछि उनलाई अमरादेवीले "स्वामी, जाउलो पिउनुहुन्छ" भनी निमन्त्रणा गरिन्। महासत्त्वले 'सुरुमा नै निषेध गर्नु भनेको अवमग्न हो' भनी विचार गरेर "हुन्छ, पिउनेछु" भनी भने। उनीले जाउलोको घडा तल राखिन्। महासत्त्वले विचार गरे - 'यदि पात्रलाई नधोइकन, हातलाई पनि धुन नदिएर दिई भने यही नै यसलाई त्यागेर जानेछु।' उनीले पात्रलाई धोएर पात्रबाट पानी ल्याएर हातलाई धुन लगाएर खाली पात्र हातमा नराखी भुँडमा राखेर जाउलोको घडा हल्लाएर जाउलोले भरिदिइन्। त्यहाँ जाउलो धेरै बाक्लो आयो। त्यसपछि उनीलाई महासत्त्वले भने - "के, भद्रे, जाउलो अति बाक्लो छ?" "स्वामी, पानी पाइएन।" "खेतमा पानी छैन भन्ने विचार गरें।" "हो, स्वामी।" उनले पितालाई जाउलो बाँकी राखेर बोधिसत्त्वलाई दिइन्। उनले जाउलो पिएर मुख धोएर "भद्रे,

तिम्नो आमाको घरमा जानेछु। बाटो मलाई बताइदेऊ” भनी भने। उनीले “हुन्छ” भनी बाटो बताउँदै एकनिपातको यो गाथा भनिन् -

*“येन सत्तुखिलङ्गा च, दिगुणपलासो च पुष्पिन्तो।
येन ददामि तेन वदामि, येन न ददामि न तेन वदामि।
एस मग्गो यवमञ्जकस्स, एतं अन्नपथं विजानाही”ति॥*

*जुन ठाउँमा सातु र पिठो पाउने पसल छ, दुईपाते पलौस फुलेको छ।
जहाँ दिन्छन् त्यहाँ भनिन्छ, जहाँ दिइदैन, त्यहाँ भनिदैन।
त्यो मार्ग यवमञ्जकको हो, त्यो अन्नको बाटोलाई जानुहोस्॥*

यसरी उनीले उनलाई मार्ग बताइदिएर पिताको लागि जाउलो लिएर गइन्।

छत्रपथ-प्रश्न समाप्त।

अमरादेवीको खोज

उनी पनि तिनीद्वारा भनिएको बाटोबाट नै त्यस घरमा गए। त्यसपछि उनलाई अमरादेवीकी आमा ले देखेर आसन दिएर “जाउलो पिउनेछौ, स्वामी” भनी भनिन्। “आमा, मलाई बहिनी अमरादेवीले अलिकति जाउलो दिइन्।” त्यो सुनेर उनले ‘मेरी छोरीको लागि आएको हुनुपर्छ’ भनी जानिन्। महासत्त्वले उनीहरूको गरिबी-भाव थाहा भएतापनि “आमा म सूचीकार हुँ, केही सिउनु पर्ने छ” भनी सोधे। “छ, स्वामी, तर पैसा छैन।” “आमा, पैसाको काम छैन, ल्याउनुहोस्, म त्यसलाई सिइदिनेछु।” उनले जिर्ण भएको बस्त्रहरू ल्याएर दिइन्। बोधिसत्त्वले जति ल्याइएको छ, त्यति सबै सिद्धाइदिए। पुण्यवान्हरूको काम सिद्ध हुनेछ। त्यसपछि उनलाई भने – “आमा, बाटोमा बस्नेहरूलाई सूचना दिनुहोस्।” उनले गाउँभरि नै बताइदिइन्। महासत्त्वले सूचीकार काम गरेर एकैपटकमा हजार कार्षापण कमाए। बूढीले पनि उनलाई बिहानको भात पकाएर दिएर “बाबु, बेलुका कति पकाउने हो” भनी सोधिन्। “आमा, जति यो घरमा छान्छन्, तिनीहरूको गणना अनुसार पकाउनुहोस्।” उनीले विभिन्न परिकारका सूप र तरकारी बनाएर धेरै भात पकाइन्। अमरादेवीले सन्ध्यामा दाउराहरू टाउकोमा राखेर पातहरू काखमा च्यापेर जङ्गलबाट आएर घरको द्वार अगाडी दाउराको विट्टो राखेर पछाडिको द्वारबाट घरमा गइन्। उनको पिता पनि अलि दिला साँझमा आए। महासत्त्वले विभिन्न परिकारका रसले युक्त भोजन खाए। उनीले आमाबुबालाई भोजन खुवाइसकेपछि आफू स्वयं खाएर आमाबुबाको खुट्टा धोइदिइसकेपछि महासत्त्वको खुट्टा धोइदिइन्।

उनले उनीलाई परीक्षा गर्दै केही दिन त्यहीं बसे। त्यसपछि एक दिन उनलाई परीक्षा गर्दै भने - “भद्रे, आधा माना चामल लिएर त्यसबाट मलाई जाउलो, रोटी र भात पकाइदेऊ।” उनीले “हुन्छ” भनी स्वीकार गरेर धानलाई कुटेर सग्लो चामलबाट भात, दुक्रा भएको चामलबाट जाउलो र कनिकाहरूबाट रोटी पकाएर त्यही अनुसारको सूप र तरकारी तयार गरेर महासत्त्वलाई तरकारीसहितको जाउलो दिइन्। त्यो जाउलो मुखमा राख्ने बित्तिकै सात प्रकारको रसलाई हरण गर्ने हजारौं स्वाद फैलिएर बस्यो। उनले उनीलाई परीक्षा गर्न - “भद्रे, जाउलो पकाउन जान्दिनौ? किन मेरो चामल नाश गर्दछ्यौ” भनी रिसाएकोझैं खकारसहित धुकेर भुँइमा ओकालिदिए। उनीले उनीप्रति नरिसाई “स्वामी, यदि जाउलो पिठो छैन भने रोटी खानुहोस्” भनी रोटी दिइन्। त्यसलाई पनि त्यस्तै नै गरे। “यदि स्वामी, रोटी पिठो छैन भने भात खानुहोस्” भनी भात दिइन्। भात पनि त्यस्तै गरेर “भद्रे, तिमीलाई पकाउन आउँदैन रहेछ, मेरो किन नाश गरेकी” भनी रिसाएकोझैं गरी तीनैलाई एकैठाउँमा पुछेर टाउकोदेखि सबै शरीरमा पोतिदिएर “जाऊ, घरको द्वारमा बस” भनी भने। उनी नरिसाई “हुन्छ, स्वामी” भनी गएर त्यस्तै गरिन्। उनले उनीको अभिमानरहित भएको भाव जानेर “भद्रे, आऊ” भनी भने। उनी नरिसाइकन एकैवचनले नै आइन्। महासत्त्व आउँदा हजार कार्षापणसहित एकजोडा बस्त्र पानसुपारीको थैलीमा राखेर आएका थिए। त्यसपछि उनले त्यो बस्त्र निकालेर उनीको हातमा राखेर “भद्रे, तिघ्रा साथीहरूसित नुहाएर यो बस्त्र लगाएर आऊ” भनी भने। उनीले त्यस्तै गरिन्।

पण्डितले कमाएको धन र त्याएको धन सबै उनीका आमाबुबालाई दिएर आश्वस्तन दिएर ससुरालाई सोधेर उनीलाई लिएर नगरतिर गए। विच बाटोमा उनीलाई परीक्षा गर्नको लागि छाता र जुता दिएर यस्तो भने - “भद्रे, यो छाता लिएर आफै ओढ र जुता लगाएर जाऊ।” उनीले त्यो लिएर त्यसरी नगरी खुला ठाउँमा सूर्यको घाममा छाता नओढेर जङ्गलभित्र छाता ओढेर जान्छिन्। स्थल ठाउँमा जुता फुकालेर पानी भएको ठाउँमा पुग्दा जुता लगाएर जान्छिन्। बोधिसत्त्वले त्यो कारण देखेर सोधे - “के भद्रे, स्थल ठाउँमा जुता फुकालेर पानी भएको ठाउँमा जुता लगाएर जान्छ्यौ? सूर्यको घाम भएको ठाउँमा छाता नओढेर वनभित्र ओढ्छ्यौ?” उनीले भनिन् - “स्वामी, स्थल ठाउँमा काँडादि देखिन्छन्, पानी भएको ठाउँमा माछा, कछुवा, काँडादि देखिँदैनन्, ती खुट्टाभित्र पस्यो भने

दुःख वेदना हुनेछ, खुला ठाउँमा सुकेका रुखहरू आदि छैनन्, वनभित्र पस्दा सुकेका रुख र लट्टीहरू आदि टाउकोमा खस्दा दुःख वेदना हुन्छ, त्यसैले त्यसबाट बच्नको लागि त्यसो गरेकी हुँ।”

बोधिसत्त्व यी दुई कारणले उनीको कुरा सुनेर खुसी भएर जाँदै गर्दा एकठाउँमा फलले पूर्ण भएको एउटा बयर रुखलाई देखेर बयरको रुखमुनि बसे। उनीले बयर रुखमुनि महासत्त्वलाई देखेर “स्वामी, रुखमा चढेर बयर फल लिएर खानुहोस् र मलाई पनि दिनुहोस्” भनिन्। “भद्रे, म थाकेको छु, चढ्न सक्दिनँ, तिमी नै चढ।” उनीले उनको वचन सुनेर बयर रुखमा चढेर हाँगामा बसेर फललाई टिपिन्। बोधिसत्त्वले उनीलाई भने - “भद्रे, फल मलाई पनि देऊ।” उनीले ‘यो पुरुष पण्डित वा अपण्डित! परीक्षा गर्नेछु’ भनी विचार गरेर उनलाई भनिन्। “स्वामी, तातो फल खानुहुन्छ कि चिसो?” उनले त्यो कारण नजानेझैं यसो भने - “भद्रे, तातो फल मलाई चाहिएको छ।” उनीले फलहरू भुँड्या खसालेर “स्वामी, खानुहोस्” भनी भनिन्। बोधिसत्त्वले ती लिएर फुकेर खाए। फेरि परीक्षा गर्दै उनले यसरी उनीलाई भने - “भद्रे, चिसो फल मलाई देऊ।” त्यसपछि उनीले बयर फलहरू घाँस भएको भुँड्यापि फ्याँकिदिइन्। उनले ती लिएर खाएर ‘यो कुमारी अति नै पण्डितनी छे’ भनी विचार गरेर खुसी भए। त्यसपछि महासत्त्वले उनीलाई भने - “भद्रे, बयर रुखबाट जोर्लिऊ।” उनी महासत्त्वको वचन सुनेर रुखबाट जोर्लिएर घडा लिएर नदीमा गएर पानी ल्याएर महासत्त्वलाई दिइन्। महासत्त्वले पानी पिएर मुख पखालेर त्यहाँबाट उठेर जाँदा जाँदै नगरमा पुगे।

त्यसपछि उनले उनीलाई परीक्षा गर्नको लागि द्वारपालको घरमा राखेर द्वारपालकी स्वास्नीलाई भनेर आफ्नो घरमा गएर पुरुषहरूलाई बोलाएर “फलानो घरमा स्त्रीलाई राखेर आएको छु, यो हजार लिई गएर उनीलाई परीक्षा गर” भनी हजार दिएर पठाए। उनीहरूले त्यस्तै गरे। उनीले भनिन् - “यो मेरो स्वाभीको पैतालाको धुलोको मूल्यको जतिको पनि छैन।” तिनीहरू आएर पण्डितलाई भने। फेरि तीन पटकसम्म पठाएर चौथो पटकमा महासत्त्वले तिनीहरूलाई नै “त्यसो भए उनीको हात सपातेर ल्याऊ” भनी भने। तिनीहरूले त्यस्तै गरे। उनीले महासत्त्वलाई महा-सम्पत्तिमा रहेको चिनिनन्। उनलाई हेरेर हाँसिन् र रोइन्। उनले

दुवै कारण सोधे। त्यसपछि उनलाई उनीले भनिन् - “स्वामी, म हाँसेकी तपाईंको सम्पत्ति देखेर ‘यो अकारणले प्राप्त भएको होइन, पूर्वजन्ममा कुशल गरेर प्राप्त भएको हो, ओहो! पुण्यको फल’ भनी हाँसें। रोएकी ‘अहिले अन्यले रक्षा र सुरक्षा गरेको वस्तुमा विगारेर नरकमा जानुहुनेछ’ भनी तपाईंभ्रति करुणा राखेर रोएकी हुँ।”

उनले उनीलाई परीक्षा गरेर शुद्धभाव जानेर “जाऊ, उनीलाई त्यहीं पुऱ्याऊ” भनी पठाएर फेरि सूचीकारको भेष लिएर आई उनीसँग सुतेर अर्को दिन बिहान सबै राजकुलमा प्रवेश गरेर उदुम्बरदेवीलाई बताए। उनीले राजालाई बताएर अमरादेवीलाई सर्वअलङ्कारले अलङ्कृत गरेर महान्-वग्गीमा बसाएर महान्-सत्कारद्वारा महासत्त्वको घरमा लगेर मङ्गल गराइन्। राजाले बोधिसत्त्वलाई हजार मूल्यको उपहार पठाए। द्वारपालादिदेखि लिएर सबै नगरवासीले उपहार पठाए। अमरादेवीले पनि राजाबाट पठाइएका उपहार दुई भागमा बाँडेर एक भाग राजालाई पठाइदिइन्। यसरी नै सबै नगरवासीलाई पनि उपहार पठाएर नगरवासीहरूलाई सङ्गृहीत गरिन्। त्यसबेलादेखि महासत्त्वले तिनी सँगै सहवास गर्दै राजालाई अर्थ र धर्ममा अनुशासित गरे।

Dhamma.Digital अमरादेवीको खोज समाप्त।

सर्वरत्न चोर

अर्को एक दिन सेनकले अन्य तीनजान आफू सामु आउँदा भने -
 “साथीहरू, हामी गृहपतिपुत्र महोषधसित सुहाएनीं, जहिले उसले आफूभन्दा
 जान्ने स्वाम्नी ल्याएको छ, के हामी राजाको बिचमा उसलाई फुटाउनेछौं?”
 “आचार्य, हामीलाई के थाहा छ? तपाईं नै जान्नुहुन्छ।” “हुन्छ, चिन्ता नगर,
 त्यहाँ एउटा उपाय छ। म राजाको चुडामणि चोरेर ल्याउँछु, पुक्कुस तिमीले
 सुवर्णमाला ल्याऊ, कामिन्द तिमीले कम्बल, देविन्द तिमीले सुवर्णपादुका ल्याऊ।
 यसरी हामी चारै जना उपायद्वारा ती ल्याउनेछौं। त्यसपछि हाम्रो घरमा नराखी
 गृहपतिपुत्रको घरमा पठाउनेछौं।” त्यसपछि ती चारै जनाले त्यस्तै गरे। तीमध्ये
 सेनकले चुडामणिलाई महीको घैटोमा राखेर दासीको हातमा दिई पठाए - “यो
 मघानी जन्य लिन आउनेलाई नदिई यदि महोषधको घरबाट लिन्छन् भने
 मघानीसहित दिनु।” उसले पण्डितको घरदारमा गएर “मही लिनुस्, मही लिनुस्”
 भनी यताउता घुमिरही।

अमरादेवीले द्वारमा उभिएर उसको क्रिया देखेर ‘यो अन्य ठाउँमा जादिन।
 यसमा केही कारण हुनुपर्छ’ भनी इशाराको सङ्केतले दासीहरूलाई पन्छाएर आफू
 स्वयं “ए! आज, मही लिनेछु” भनी बोलाएर ऊ आउने समयमा दासीहरूलाई
 सङ्केत दिँदा तिनीहरू नआउँदा “ए! जाऊ, दासीहरूलाई बोलाऊ” भनी उसैलाई
 पठाएर मघानीमा हात छिराएर मणिलाई देख्दा त्यस दासीलाई सोधिन् - “ए!
 तिमी कसकी?” “आर्य, म सेनक पण्डितकी दासी हुँ।” त्यसपछि उसको नाम,
 उसको आमाको नाम सोधेर ‘फलानो’ भनी भन्दा “ए! यो मही कति पर्छ” भनी
 सोधिन्। “आर्य, चार पैसाको।” “त्यसो भए, ए! यो मही मलाई देऊ” भनी

भन्दा “आर्ये, तपाईंले लिने भए पैसा मलाई चाहिँदैन, यो मथानीसहित लिनुहोस्।” भन्दा “त्यसो भए जाऊ” भनी उसलाई अहाएर उनीले ‘फलानो महिना फलानो दिन सेनक, आचार्यले, फलानो दासीमार्फत फलानो दासीकी छोरीले फलानोको हातमा राजाको चुडामणि भेट-स्वरूप पठाए’ भनी पत्र लेखेर मही लिइन्। पुत्रकसले पनि सुवर्णमालालाई सुमन पुष्पभिन्न राखेर सुमन पुष्पले छोपेर त्यसरी नै पठाए। कामिन्दले पनि कम्बलाई पातहरूको टोकीमा राखेर पातहरूले छोपेर पठाए। देविन्दले पनि सुवर्णपादुका गहुँको मुद्गाभिन्न बाँधेर पठाए। उनीले ती सबै लिएर पत्रमा अक्षर लेखेर महासत्त्वलाई भनेर राखिन्।

ती चारै जना पण्डित राजकुलमा गएर “देव, के तपाईं चुडामणि धारण गर्नुहुन्न” भनी भने। राजाले “धारण गर्नेछु, त्याऊ” भनी पुरुषहरूलाई भने। तिनीहरूले मणि देखेनन्, अन्यले पनि देखेनन्। त्यसपछि ती चारै पण्डितले “वेव, तपाईंको आभरणहरू महोषधको घरमा छ, ऊ ती स्वयं धारण गर्दछ। महाराज, शत्रु हो! तपाईंको गृहपतिपुत्र” भनी उनीसित फुट गराए। त्यसपछि उनलाई अर्धचर मानिसहरूले छिट्टै गएर भने। उनले ‘राजालाई हेरेर जानेछु’ भनी राजाको उपस्थानको लागि गए। राजा रिसाएर “कसले जान्नेछ, के हुनेछ, के गर्नेछ” भनी आफूलाई हेर्न दिएनन्। पण्डितले राजा रिसाएको भाव जानेर आफ्नो घरमा नै गए। राजाले “उनलाई समात्नु” भनी हुकुम दिए। पण्डितले अर्धचरहरूको कुरा सुनेर “म टाढा जानु उचित छ” भनी अमरादेवीलाई सङ्केत दिएर नचिन्ने भेषले नगरबाट बाहिरिएर दक्षिण यवमञ्जक गाउँमा गएर त्यहाँ कुमालेको काम गरे। नगरमा “पण्डित भागे” भनी कोलाहल मच्चियो।

सेनक आदि चार जना उनी भागेको भाव जानेर “चिन्ता लिनुपर्दैन, के हापी अपण्डित हौं” भनी आपसमा बाहा नदिइकनै अमरादेवीलाई भेट पठाए। उनले तिनीहरू चार जनाबाट पठाइएको भेट लिएर “फलानो-फलानो समयमा आउनु” भनी एउटा खाल्डो खनेर गुँको राससहित पानीले भरेर गुँको खाल्डोको माथि नरम फल्याकले छोपेर कसिङ्करहरूले ढाकेर सबै तयार पारिन्। त्यसपछि सेनक सन्ध्याकालमा नुहाएर आफूलाई अलङ्कृत पारेर विभिन्न परिकारका रसपुक्त अग्रभोजन खाएर बोधिसत्त्वको घरमा गए। उनले घरको द्वारमा उभिएर आफू आएको भाव जान्न लगाए। उनीले “आउनुहोस्, आचार्य” भनी भनिन्। उनी

गए उनीसित बसे। उनीले यसरी भनिन् - “स्वामी, अहिले म तपाईंको वशमा परें। आफ्नो शरीर ननुहाइकन सुलु उचित छैन।” उनले उनीको कुरा सुनेर “हुन्छ” भनी स्वीकार गरे। उनीले बाहिर गएर पानी भरिएको घँटो लिएर जुहाएकोझैं गरी “आउनुस्, आचार्य, नुहाउनको लागि, फल्याकहरूमा चढ्नुस्।” भनेर उनी फल्याकमा चढेर उभिँदा घरमा पसेर फल्याकको दुप्पोलाई कुल्चेर गुँको छाल्डोमा छसालिदिइन्।

पुक्कुस पनि सन्ध्याकालमा जुहाएर अलङ्कृत भएर विभिन्न परिकारका रसयुक्त अग्रभोजन खाएर बोधिसत्त्वको घरमा गएर घरको द्वारमा उभिएर आफू आएको भाव जान्न लगाए। एक जना अमरादेवीकी परिचारीका स्त्रीले अमरादेवीलाई भनी। उनीले उसको कुरा सुनेर “आउनुहोस्, आचार्य, आफ्नो शरीर ननुहाइकन सुलु उचित छैन” भनी भनिन्। उनले “हुन्छ” भनी स्वीकारे। उनी बाहिर गएर पानीले भरिएको घँटो लिएर जुहाएकोझैं गरी “आचार्य, आउनुस्, नुहाउनको लागि फल्याकमा चढ्नुस्” भनी भनिन्। उनी फल्याकमा चढेर उभिँदा उनी घरमा पसेर फल्याकमाथि समातेर गुँको छाल्डोमा छसालिदिइन्। सेनकले पुक्कुसलाई “तँ को होस्” भनी सोधे। “म पुक्कुस हुँ, तेरो नाम के हो?” “म सेनक हुँ” भनी आपसमा सोधेर रहे। त्यसरी नै अन्य दुई जनालाई पनि त्यहीँ नै छसालिदिइन्। ती सबै घृणित गुँको छाल्डोमा रहे। उनीले रात चितिसकेपछि त्यहाँबाट निकालेर चारै जनालाई मुडुली पारेर चामल लिन लगाएर पानीमा भिजाएर पिटाउन लगाएर कनिकाको बाक्लो जाउलो पकाउन लगाएर मुछेर टाउकोदेखि सबै शरीरमा पोतिदिएर पिना समाल्न लगाएर त्यहीँ नै टाउकोदेखि छर्किएर महादुःखमा पुऱ्याएर तिनीहरूलाई कसिङ्गरमा पसारिन लगाएर झारपातले बेरेर राजालाई बिन्ती गर्ने इच्छाले तिनीहरू चारै जनालाई रत्नहरू समाल्न लगाएर राजा सामु गएर राजालाई वन्दना गरी एक ठाउँमा बसेर “देव, सेता बाँदरहरूको महान् उपहार ग्रहण गरिबक्सियोस्” भनी कसिङ्गरले लपटिएका चारै जनालाई राजाको पैतालामा राखिदिइन्। त्यसपछि राजाले खोल्न लगाउँदा सेतो बाँदर जस्तै चार जनालाई देखे। त्यसपछि सबै भानिसले “ओहो! कहिले नदेखेको ओहो! दूला सेता बाँदरहरू” भनेर अट्टाहासले हाँसे। ती चारै जना महा-लज्जित भए।

त्यसपछि अमरादेवीले आफ्नो स्वामीको निर्दोषभावलाई बताउँदै राजालाई भनिन् - “देव, महोषध पण्डित चोर होइनन्, यिनीहरू नै चोर हुन्। यिनीहरूमध्ये सेनक मणि चोर हो, पुक्कुस सुवर्णमाला चोर हो, कामिन्द कम्बल चोर हो र देविन्द सुवर्णपादुका चोर हो। यी चोरहरूले फलानो महिना, फलानो दिनमा, फलानो दासीका पुत्रीहरूले फलानो दासीहरूका हातमा यी रत्नहरू पठाए। यो पत्र हेर्नुहोस्। आफ्नो सामान पनि लिनुहोस्, देव, चोरहरूलाई पनि लिनुहोस्।” उनीले चारै जनालाई महाविपत्तमा पारेर राजालाई वन्दना गरेर आफ्नो घरमा गइन्। राजाले बोधिसत्त्व भागिसकेकाले तिनीहरूप्रति आशंका र अन्य पण्डितहरूसँग सल्लाह लिन नसकिने भएकाले तिनीहरूलाई केही नभनी “पण्डितहरू नुहाएर आ-आफ्नो घरमा जानू” भनी पठाइदिए। चारै जना महाविपत्तमा परेर राजालाई वन्दना गरी आ-आफ्नै घरमा गए।

सर्वरत्न चोर समाप्त।

खद्योपनक^१ प्रश्न

त्यसपछि उनको छत्रमा बस्ने देवीले बोधिसत्त्वको धर्मदेशना सुन्न नपाएर 'के कारणले होला' भनी विचार गरेर त्यो कारणलाई जानेर 'पण्डितलाई ल्याउने उपाय गर्नेछु' भनी विचार गरेर रातमा छत्रको टुप्पो छोलेर राजालाई चतुष्क निपातमा आएको देवीद्वारा सोधिएको "हान्छ हात-खुट्टाले..." भनी आदि चारवटा प्रश्न सोधिन्। राजाले नजान्दाभा "मलाई थाहा छैन, अन्य पण्डितसित सोच्नेछु" भनी एक दिनको समय मागेर अर्को दिन "आउनुस्" भनी चार पण्डितलाई चिठी पठाए। तिनीहरूले "हाम्रो टाउको मुडुलो भएकाले बाटोमा हिँड्दा लाज लाग्छ" भनी भन्दा राजाले चारवटा चोयाको फेटा पठाए। "यी टाउकोमा लगाएर आउनु।" तिनीहरूले चोयाको फेटा पाएपछि आएर ओछ्याइएको आसनमा बसे। त्यसपछि राजाले "सेनक, आज राति छत्रमा बसेकी देवीले मलाई चारवटा प्रश्न सोधिन्। मैले थाहा नभएकोले 'पण्डितहरूलाई सोच्नेछु' भनी भने, मलाई ती प्रश्नहरूको जवाफ भनिदेऊ" भनी यो गाथा भने

*"हन्ति हन्थेहि पादेनि, मुखञ्च परिगुम्भनि।
स वे राज पियो होनि, कं तेन त्वाभिपस्सती नि॥*

*हान्छ हात-खुट्टाहरूले, मुखमा हिराउँछ।
महाराज उही प्रिय हुन्छ, तिमिले कसलाई देख्छौं॥*

सेनकले नजानेर "के हान्छ, कसरी हान्छ" भनी जे आए त्यही^{११} बोल्दा न छेउ देखियो न टुप्पो देखियो। बाँकी पनि प्रतिपाहीन भए। त्यसपछि राजालाई

^{११} जागेको घिस्ला, जुनकिरी

जफसोच भएर फेरि रातमा देवीले “तिमीले जवाफ दाहा पावौ” भनी सोध्दा “भैले चार जना पण्डितसित सोधेँ, तिनीहरूले पनि जानेनन्” भनी भने। देवीले “के तिनीहरूले जान्दछन्, महोषध पण्डित बाहेक अन्य कसैले पनि यी प्रश्नहरूको जवाफ दिन समर्थवान् छैनन्। यदि उनलाई बोलाउन लगाएर यी प्रश्नहरूको जवाफ दिनलगाएनौ भने यो ठूलो फलामको डल्लोले तिम्रो टाउको फोर्नेछु” भनी राजालाई तर्साएर “महाराज, आगो चाहियो भने जुनकेरीलाई फुक्नु उचित होइन, दुध चाहियो भने सिङ्गमा दुहुनु उचित होइन” भनी यो पञ्चक निपातको जुनकिरी-प्रश्नहरू उतारिन् -

*‘को नु सन्तप्ति पज्जोते, अग्गिपरियेसन् चरं।
अहक्खि रत्ति छज्जोतं, जातवेदं अमञ्जथ ॥*

*को छँदाछँदै प्रज्जोलित जागो, आगोको खोजमा जाला।
वेम्भो रातमा जुनकिरी, आगो भनी मानी ॥*

*‘भ्वम्स गोमयचुष्णानि, अभिमत्थं तिणानि व।
विपरीताय सञ्जाय, नासक्खि पज्जत्तेतवे ॥*

*त्यसमा गोबरको चूर्ण, र तृणहरू राखी
विपरीत बुझाइले, सकेन आगो बाल्न ॥*

*‘एवमि अनुपायेन, अत्थं न लभने मिगो।
विसाणतो गवं दोहं, यत्थ खीरं न विन्दति ॥*

*यसरी अनुपायद्वारा, अर्बलाई न लाभ हुन्छ मूर्खलाई।
सिङ्गबाट गाईको दुहुएर, जहाँ दुध भिलैन ॥*

*‘विविधेहि उपायेहि, अत्थं पप्पोन्ति माणवा।
निग्गहेन अमित्तानं, वित्तानं पग्गहेन च ॥*

*विविध उपायले, अर्ब प्राप्त गर्दछन् मानिसहरू।
निग्रह गरेर जमिन्नहरूलाई, र भित्रहरूलाई मानेर ॥*

^{११} यो-त्यो हो भनी बोल्दा, जनापत्नी बोल्दा, जे जागो त्यही बोल्दा

संनमांस्वपलाभेन, वल्लभानं नयेन च ।
जगतिं जगतिपाला, आवसन्ति वसुन्धरा नि ॥

सेना मुखिया मन्त्रीहरूको लाभले, र विश्वासीहरूको नीतिले ।
जगतमा जगतपालले, अधिकार जमाउँछन् वसुन्धरामा ॥

होइन तिमी सपानले आगो भएतापनि जुनकिरीलाई फुक्दछौ! महाराज, तिमीले आगो छँदा जुनकिरीलाई फुकेकोझैं भयो, तराजु छोडेर हातले जोखेकोझैं भयो, दुध चाहिँदा सिडबाट दुहुएकोझैं भयो, सेनक आदिसित सोच्छौ, तिनीहरूलाई के थाहा छ? तिनीहरू साँच्चै जुनकिरी जस्तै हुन्। अग्निस्कन्ध सपानका महोषध प्रज्ञाद्वारा जलिरहेका छन्, उनलाई बोलाउन लगाएर सोच्नु। यी प्रश्नरूको जवाफ तिमीलाई थाहा भएन भने जीवित हुनेछैनौ भनेर राजालाई तर्साएर अन्तर्घ्यान भइन्।

सद्योपनक प्रश्न समाप्त ।

भूरि^{१३}-प्रश्न

त्यसपछि मरणभयले त्रसित भएका राजाले अर्को दिन चार मन्त्रीलाई बोलाउन लगाएर “तात, तिमीहरू चारै जना चारवटा गाडामा बसेर चारै नगरद्वारबाट बाहिरिएर जुन ठाउँमा मेरो पुत्र महोषधलाई देख्छौं, त्यहीँ नै उसलाई सत्कार गरेर छिट्टै ल्याउनु” भनी आदेश दिए। ती चारै जना एक-एक द्वारबाट बाहिरिए। तिनीहरूमध्ये तीन जनाले पण्डितलाई देखेनन्। दक्षिणद्वारबाट निस्किएकोले दक्षिण यवमज्जक गाउँमा महासत्त्वले माटो ल्याएर आचार्यको चक्का घुमाएर माटोले लतपतिएको शरीर लिएर परालको माथि बसेर गाँस-गाँस पारेर अल्प-सूप भएको मकैको ढिडो खाइरहेका देखे। किन उनले यस्तो काम गरे? राजाले वास्तवमा ‘निश्चय नै पण्डितले राज्य लिनेछ’ भनी आशंका गरिरहेका छन्। ‘उनी कुमालेको कामबाट जीविका गर्छन्’ भनी सुनेमा आशंकारहित हुनेछन्’ भनी विचार गरेर यस्तो गरेका थिए। उनले मन्त्रीलाई देखेर आफू नजिक आएको भाव जानेर ‘आज मेरो यश-कीर्ति फेरि प्रकट हुनेछ, अमरादेवीले तयार पारेकी विभिन्न परिकारका अग्ररसले युक्त भोजन खानेछु’ भनी विचार गरेर समाती राखेको ढिडोलाई छोडेर उठेर मुख धोएर बसे। त्यसवेला ती मन्त्री उनको सामु आए। उनी सेनक पक्षका रहेछन्, त्यसैले उनलाई घोच्दै “पण्डित, आचार्य सेनकको वचन सही रहेछ, तपाईंको नाम यश-कीर्ति नाश हुँदा त्यस्तो प्रज्ञा प्रतिष्ठित हुन सकेन, अहिले माटोले लतपतिएर परालको माथि बसेर यस्तो ढिडो खाँदै हुनुहुन्छ” भनेर दशक निपातको भूरि-प्रश्नको प्रथम गाथा भने -

‘सच्चं किर, त्वं अपि भूगिपञ्ज. या तादिसी सिरी धिर्ना मनो व।

न तावतेभाववसुपनिने. यो यवके भुञ्जसि अप्यसूप न्ति ॥

साँच्चै नै तिमी प्रज्ञावान् छौं, जसमा त्यस्तो श्री बुद्धि र मति^{१४} छ।

न तार्न सक्यो जभाव अवृद्धितिर लाग्दछौं, जसले मकैको ढिडो खाँदछौं अल्प-सूप भएको ॥

त्यसपछि उनलाई महासत्त्वले “अन्धबाल! म आफ्नो प्रज्ञाबले फेरि त्यो यश-कीर्तिलाई प्रकट गर्ने इच्छा भएर यस्तो गर्दै छु” भनेर यी दुई गाथा भने -

^{१३} अधिक प्रज्ञा, ज्ञान, बुद्धि

^{१४} ज्ञान, समझ, मत, राय, सम्पत्ति

‘सुखं दुःखेन परिपाचयन्तो, कान्तकालं विचिनं छन्दछत्रां।
अन्धस्स द्वागनि अवापुरन्तो, तेनाहं नुस्सामि यवोदनेन ॥
‘कालञ्च त्रत्या अभिजीहनाय, मन्नेहि अन्धं परिपाचयित्वा।
विजम्भिस्सं सीहाविजम्भितानि, तारिहिद्विया दक्खसि मं पुनापी ति ॥

सुखलाई दुःखले पचाउँदै, बेला-अबेलामा धुपार्ने इच्छाले लुकाउँदै।
अर्षको द्वार नखोलिकन, त्यही कारणले म सन्तुष्ट हु डियोले॥
बेलालाई जानेर मेहेनत गरेर मन्त्रद्वारा अर्षलाई पचाएर।
गर्जनेछु सिंह गर्जेँ, त्यो ऋद्धिमा देखेछु मलाई फेरि॥

त्यसपछि उनलाई मन्त्रीले भने - “पण्डित, छत्रमा बस्नुभएकी देवीले राजालाई प्रश्न सोधिन्। राजाले चारै जना पण्डितलाई सोधे। तिनीहरूमध्ये एकले पनि त्यो प्रश्नको जवाफ दिन सकेनन्, त्यसैले राजाले तपाईं सामु मलाई पठाउनुभएको हो।” “यस्तो हुँदामा पनि तिमीले प्रज्ञाको प्रभावलाई कसरी देखेनौ? यस्तो समयमा ऐश्वर्यको प्रतिष्ठा हुँदैन, प्रज्ञाले सम्पन्न नै प्रतिष्ठित हुनेछन्” भनी महासत्त्वले प्रज्ञाको आनुभावलाई वर्णन गरे। मन्त्रीले, राजाले - ‘पण्डित देखिने ठाउँमा नै सत्कार गरेर न्याउनु’ भनी दिएको, हजार कार्षापण महासत्त्वको हातमा राखिदिए। कुमालाई - ‘मैले महोषधलाई ज्यामीको काममा लगाएँ’ भनी भय उत्पन्न भयो। त्यसपछि उसलाई महासत्त्वले “डराउनु पर्दैन, आचार्य, तपाईंले मलाई धेरै उपकार गर्नुभएको छ” भनी आश्वासन दिई हजार दिएर माटोले लतपतिएको शरीरले नै रथमा बसेर नगरभिन्न प्रवेश गरे। मन्त्रीले राजालाई सूचना दिँदा “तात, पण्डितलाई कहाँ देखेका थियौ” भनी सोध्दा “देव, दक्षिण यवमञ्जक गाउँमा कुमालेको काम गरेर जीविका गरिरहेका रहेछन्। तपाईंद्वारा बोलाइएको भनी सुनेर ननुहाइकन नै माटोले लतपतिएको शरीरसितै आए” भनी भने। राजाले ‘यदि भरो शत्रु भएको भए, ऐश्वर्य सुखसयलतिर लाग्ने थियो, यो भरो शत्रु होइन’ भनी विचार गरेर “‘भरो पुत्रलाई आफ्नो घरमा गएर नुहाएर अलङ्कृत भएर मैले दिएको विधि अनुसार आउनु’ भनी भनिदिनु” भनी भने। त्यो सुनेर पण्डितले त्यस्तै गरी आएर “भिन्न आउनु” भनी भन्दा भिन्न पसेर राजालाई बन्दना गरेर एकातिर उभिए। राजाले कुशलक्षेम गरी पण्डितलाई परीक्षण गर्दै यो गाथा भने -

“सुखीपि हेके न करोन्ति पापं, अयण्णसंसग्गभया पुनेके।
पहू समानो विपुनन्धचिन्ती, किं कारणा मे न करोसि दुक्खंति ॥

सुखी छँदा पनि केहीले गर्दैनन् पाप, निन्दा होला भन्ने भयले फेरि केहीले।
योग्य समानमा विपुल अर्थ चिन्तन गर्न सक्ने भएतापनि, के कारणले मलाई न गन्थी दुःख ॥

त्यसपछि उनलाई बोधिसत्त्वले भने -

“न पण्डिता अत्तसुखस्स हेतु, पापानि कम्पानि समाचरन्ति।
दुक्खेन फुट्ठा छलितापि सन्ता, छन्दा च दोसा न जहन्ति धम्मंति ॥

न पण्डितहरूले आफ्नो सुखको कारणले, पापकर्माहरू गर्छन्।
दुःखले हुँदासा तास्ती हुँदासा पनि, इच्छा र द्वेषमा नपरेर धर्मलाई छोड्दैनन् ॥

फेरि राजाले उनलाई परीक्षा गर्नको लागि ‘क्षत्रिय-भाया’ लाई दशअँदै यो
गाथा भने -

“येन केनचि वण्णेन, भुदुना दारुणेन वा।
उद्धरे दीनमत्तानं, पच्छा धम्मं समाचरे ति ॥

जुनसुकै वर्णले भूतु वा कठोरताले।
उद्धार गर आफ्नो दयनीयता, पछि धम्मचारण गर ॥

त्यसपछि उनलाई महासत्त्वले रुखको उपमा देखाउँदै यो गाथा भने -

“यस्स रुक्खस्स छायाय, निसीदेय्य सयेय्य वा।
न तस्स साखं भञ्जेय्य, मित्तदुब्भो हि पापको ति ॥

जुन रुखको छायामा, बस्छन् वा सुत्छन्।
हुँदैन त्यसको हाँगा भाँच्नु, नित्रप्रोही नै पापी हो ॥

यसरी भनेर “महाराज, यदि परिभोग गरिएको रुखको हाँगा भाँचिदियो भने मित्रद्रोही हुन्छ, जुन तपाईंले मेरो पितालाई धेरै ऐश्वर्य सम्पत्तिमा प्रतिस्थापित गर्नुभयो, मलाई पनि महान् कृपाले अनुग्रह गर्नुभयो, त्यसमा तपाईंप्रति दुर्व्यवहार गर्ने भने म कसरी मित्रद्रोही नहुनेछु” भनी सबै ठाउँमा आफू अभिद्रोही भएको भाव प्रकट गरेर राजाको चित्ताचार”^{११} लाई घोच्दै यो गाथा भने -

‘यस्मापि धम्मं पुरिसं विजञ्जा, ये चस्स कङ्कं विनयन्ति सन्तो।
नं हिस्स दीपञ्च पगयणञ्च, न तेन मेत्तिं जग्गेथ पञ्जो नि ॥

जसद्वारा धर्म पुरुषले जान्दछन्, जसले उसको शंकालाई निवारण गर्दछन्।
ती नै उसको दीप-परायण हो, न उसकित्त मित्रता जिर्ण गर्दछन् प्रज्ञावान्ले॥

त्यतिखेरै उनलाई उपदेश दिँदै यी दुई गाथा भने -

‘अनसो गिही कामभोगी न साधु, असञ्जतो पव्वजितो न साधु।
राजा न साधु अनिसम्पकारी, यो पण्डितो कोधनो तं न साधु ॥

जन्धी गृहस्थी कामभोगी नराष्ट्रो, असंयमी प्रव्रजित नराष्ट्रो।
राजा नराष्ट्रो बिना सोचविचारले गर्ने, जो पण्डित ज्ञोषित हुन्छन् त्यो नराष्ट्रो॥

‘निसम्म खनियो कथिग, नानिसम्म दिसम्पनि।
निसम्मकारिनो राज, यसो किति च बड्ढी नि ॥

सोचविचारले क्षत्रियले गर, बिना सोचविचारले होइन विशाम्पत्ति।
सोचविचार गर्नेलाई राज, यक्ष र कीर्ति वृद्धि हुन्छ॥

भूरि-प्रश्न समाप्त।

^{११} मनोभाव

देवता^{१६}-प्रश्न

यसरी भन्दा राजले महासत्त्वलाई तयार पारिएको श्वेतछत्रको मुनि राजपलडमा बस्न दिएर आफू स्वयं तल्लो आसनमा बसेर भने - “पण्डित, श्वेतछत्रमा बस्नुभएकी देवीले मलाई चारवटा प्रश्न सोधिनु, मैले ती प्रश्नका जवाफ जानिनेँ। चार जना पण्डितले पनि जानेनन्, तात, भनिदेऊ मलाई ती प्रश्नका जवाफ।” “महाराज, छत्रमा बस्नुभएकी देवी होस् वा चातुर्महाराजिक देवताहरू होऊन्, जो जसले सोपेका प्रश्नका जवाफ दिन म सक्छु। भन्नुहोस्, महाराज, देवीद्वारा सोधिएका प्रश्नहरू।” त्यसपछि राजाले देवीद्वारा सोधिएको अनुसार नै भन्दै प्रथम गाथा भने -

*“हन्नि हन्थेहि पादेहि, मुखज्य परिसुम्भनि।
स वे राज पियां भोनि, कं तेन त्वाभिपस्सती”ति॥*

*हान्छ हात-खुट्टाहरूले, मुखमा त्रिकोणछि।
महाराज उही प्रिय हुन्छ, तिमीले कसलाई देखौँ॥*

Dhamma.Digital

महासत्त्वलाई त्यो कुरा सुन्दा आकाशमा पूर्णचन्द्राँ अर्ध प्रकट भयो। त्यसपछि महासत्त्वले “सुन्नुहोस्, महाराज, जब आपाको काखमा पल्टिएको मर्खरको बच्चाको खुसी हुँदै खेन्दै आपालाई हात-खुट्टाले पिट्छ, कपाललाई लुब्ध, पुइकीले मुखमा हान्छ; त्यसबेला उसलाई आपाले ‘चोर पुत्र, कसरी तिमीले मलाई यसरी हिकाएको’ आदिद्वारा प्रेम-स्नेहको वशले नै बोलेर प्रेमलाई रोक्न नसकी आलिङ्गन गरेर स्तनको भाङ्गमा पल्टाएर मुखमा ध्वाँँ खान्छिन्। यसरी ऊ उनीलाई त्यसबेला झन् प्रिय हुन्छ, त्यसरी नै पिताको पनि।” यसरी आकाशमा सूर्य उदाएकोझैं प्रकट गरेर प्रश्नको जवाफ भने। त्यो सुनेर देवीले छत्रको दुष्यो छोलेर निकिएर आधा शरीर देखाएर “पण्डितले राम्ररी प्रश्नको जवाफ दिए” भनी मधुरस्वरले साधुकार दिएर रत्नटोकरी भरी दिव्यपुष्प र सुगन्धले बोधिसत्त्वलाई पूजा गरेर अन्तर्धान भइन्। राजाले पनि पण्डितलाई पुष्पादिद्वारा

^{१६} पालिभाषामा देवीलाई देवता भनिन्छ, जुन स्त्रीलिङ्गी शब्द हो।

पूजा गरेर “महाराज, भन्नुहोस्” भनी अर्को प्रश्नलाई माग्दापा दोस्रो गाथा भने

*“अक्कोसनि यथाकामं. आगमज्यम्स इच्छानि ।
स ये गज पियो मोनि. कं नेन न्वाभिपमसां नि ॥*

गाली गर्छिन् काममा लगाउँदा, उसको जागमनको इच्छा पनि गर्छिन्।
महाराज जही प्रिय हुन्छ, तिमीले कसलाई देख्यौं ॥

त्यसपछि उनलाई महासत्त्वले “महाराज, आमाले आफ्नो कुरा सुन्ने सक्षम बनाउनको लागि सात-आठ वर्षको छोरोलाई ‘बाबु, तिमी खेतमा जाऊ, तिमी पसलमा जाऊ’ आदि भन्दा ‘आमा, यदि यो-यो खानेकुरा दिनुहुन्छ भने म जानेछु’ भनी भन्दा ‘हुन्छ, बाबु, लिऊ’ भनी दिन्छिन्। त्यो बच्चाले ती खाएर बाहिर गएर बच्चाहरूसित खेलेर आमाले अहाएको ठाउँमा जाँदैन। आमाले ‘बाबु, जाऊ’ भनी भन्दा उसले आमालाई ‘आमा, तपाईं शीतल घरको छायामा बस्नुहुन्छ, के म तपाईंले बाहिर पठाएको काप गर्नेछु’ भनेर ‘म उनीलाई छल्लेछु’ भनी विचार गरेर हात-मुख बिगारेर गयो। उनीले गहिरहेको देखेर रिसाएर लड्डी लिएर ‘तैले पसित खाएर खेतमा काम गर्ने इच्छा गर्दैनस्’ भनी तर्साएर वेगले भागिरहेकोलाई सँगसँगै लखेटेर भेटाउन नसकी ‘चोर, तँलाई टुक्रा-टुक्रा पारिदिन्छु’ आदि भनेर इच्छा अनुसार गाली र निन्दा गर्छिन्। जुन मुखले भन्छिन्, त्यो हृदयमा अलिकति पनि इच्छा गर्दैनन्, उसको आगमनको नै इच्छा गर्छिन्; ऊ दिनभरि खेलेर सन्ध्यामा घरभित्र जाने साहस नभएर आफन्तहरूकामा जान्छ। उसको आमा पनि आउने बाटो हेर्दै नआएको देखेर ‘भित्र आउने साहस छैन’ भनी विचार गरेर शोकले भरिएको हृदयले आँखाभरि आँशु राखी आफन्तको घरमा खोज्दै छोरोलाई देखेर आलिङ्गन गरेर टाउकोमा म्वाँइ खाएर दुवै हातले कसेर सपातेर ‘प्यारो छोरा, मेरो कुरा मनमा राखिस्’ भनी अत्यन्त प्रेम उत्पन्न गर्छिन्। यसरी, महाराज, आमा रिसाएको बेला पुत्र जन्नु प्रिय हुन्छ” भनी दोस्रो प्रश्नको जवाफ दिए। देवीले पनि त्यसरी नै पूजा गरिन्। राजाले पनि पूजा गरिसक्दा “भन्नुहोस्, महाराज” भनी तृतीय प्रश्न माग्दापा तृतीय गाथा भने -

*“अल्भक्खानि अभूतेन. अन्विकेनाभिसाग्यं ।
स ये गज पियो मोनि. कं नेन न्वाभिपमसां नि ॥*

भन्छन् नभएको, घुटो पनि अगाडि सार्छन्।
महाराज उही प्रिय हुन्छ, तिमीले कसलाई देख्यौं ॥

त्यसपछि उनलाई महासत्त्वले “महाराज, जब दुवै प्रेमी-प्रेमिका एकान्तमा भेट्दा लोकाचार अनुसार छ्यालठट्टा गर्दै ‘भद्रे, तिमी मप्रति प्रेम छैन, तिमी मन बाहिर गइसकेको छ’ भनी यसरी एकआपसमा नभएको कुरा भन्दछन्, घुटो पनि अघि सार्छन्, घोच्छन्; त्यसबेला तिनीहरू झन् एकआपसमा मन पराउँछन्। यसरी यो प्रश्नको अर्थ जान्नुहोस्” भनी भने। देवीले पनि त्यसरी नै पूजा गरिन्। राजाले पनि पूजा गरिसकेपछि “भन्नुहोस्, महाराज” भनी अन्य प्रश्न पाग्दामा चतुर्थ गाथा भने -

“हं अन्नञ्च पानञ्च, वन्यसंन्यासानि च।
अञ्जदत्तुहरा सन्ता, नै वे राज पिया होन्ति।
के नेन न्याभियस्ससी ति ॥

लग्दछन् अन्न, पान, वस्त्र र शयनासन।
निश्चय नै आफूसित भएको दिँदा सबै लग्छन्, महाराज, तिनीहरू नै प्रिय हुन्छन्।
तिमीले कसलाई देख्यौं ॥

त्यसपछि उनलाई महासत्त्वले “महाराज, यो प्रश्न धार्मिक श्रमण-ब्राह्मणहरूलाई लिएर भनिएको हो। श्रद्धावान् कुलहरूले यत्त-लोक र पर-लोकलाई विश्वास गरेर दान दिन्छन् र दिने इच्छा पनि हुन्छ। त्यस्ता श्रमण-ब्राह्मणहरूले याचना गरेर प्राप्त भएको लाभलाई लगेर खाएको देखा ‘हामीसित नै याचना गर्दछन्, हामीसित भएका नै अन्नपानादि परिभोग गर्दछन्’ भनी तिनीहरूप्रति झन् प्रेम गर्दछन्। यसरी नै, महाराज, आफूसित भएको याचना गर्नेहरूलाई दिँदा पनि ती लग्नेहरू नै प्रिय हुन्छन्” भनी भने। यो प्रश्नको जवाफ दिँदा देवीले त्यसरी नै पूजा गरेर साधुकार दिएर सत्परत्त्वले भरिएको रत्नटोकरीलाई “महापण्डित, लिनुहोस्” भनी महासत्त्वको पादमूलमा राखिदिइन्। राजाले पनि उनलाई झन् धेरै पूजा गर्दै अत्यन्त प्रसन्न भएर सेनापतिको पद दिए। त्यसबेलादेखि महासत्त्वको यश महान् भयो।

देवता-प्रश्न समाप्त।

पञ्च पण्डित-प्रश्न

फेरि ती चारै जना पण्डितले “भो! गृहपतिपुत्र अहिले महान् भए, हामीले के गर्ने” भनेर सल्लाह गरे। त्यसपछि उनीहरूलाई सेनकले भने - “पख! मैले उपाय देखेको छु, हामी गृहपतिपुत्र सामु गएर ‘रहस्य भनेको कसलाई भन्न उचित छ’ भनी सोच्नेछौं; उनले ‘कसैलाई भन्नु हुँदैन’ भनी भन्छन्; त्यसपछि उनलाई ‘गृहपतिपुत्र, देव, तपाईंको विरोधी’^{१०} भएका छन्’ भनी फुटाउनेछौं।” ती चारै पण्डित उनको घरमा गएर कुशलक्षेम गरी “पण्डित, हामीलाई प्रश्न सोध्न मन छ” भनी भन्दा “सोध” भन्दा सेनकले सोधे - “पण्डित, पुरुषहरू कहाँ प्रतिष्ठित हुनुपर्छ?” “सत्यमा प्रतिष्ठित हुनुपर्छ।” “सत्यमा प्रतिष्ठित भएर के लाभ गर्नुपर्छ?” “धन लाभ गर्नुपर्छ।” “धन लाभ गरेर के गर्नुपर्छ?” “मन्त्र लिनुपर्छ।” “मन्त्र लिएर के गर्नुपर्छ?” “आफ्नो रहस्य अरूलाई भन्नु हुँदैन।” तिनीहरूले “राम्रो, पण्डित” भनेर खुसी भएर “अब गृहपतिपुत्रको पिठिउँ हेर्नेछौं”^{११} भनी राजाको सामु गएर “महाराज, गृहपतिपुत्र तपाईंको विरोधी भएका छन्” भनी भने। “म तिमीहरूको कुरा विश्वास गर्नेछैन। ऊ मेरो विरोधी हुनेछैन।” “यो सत्य हो, महाराज, विश्वास गर्नुहोस्, विश्वास नभए उनीसितै सोच्नुहोस् - ‘पण्डित, आफ्नो रहस्य भनेको कसलाई भन्नुपर्छ?’ यदि उनी विरोधी नभए ‘फलानोलाई भन्नुपर्छ’ भनी भन्नेछन्। यदि उनी विरोधी भएका भए ‘कसैलाई भन्नु हुँदैन, मनोरथ परिपूर्ण भएपछि मात्र भन्नुपर्छ’ भनी भन्छन्। त्यसबेला हाम्रो कुरा विश्वास गरेर निशंका हुनुहोला।” राजाले “हुन्छ” भनी स्वीकारेर एकदिन सबै जना एकत्रित भएर बसिरहेका बेलामा बीस निपातको पञ्च पण्डित प्रश्नको प्रथम गाथा भने -

*“पञ्च पण्डिता समागनान्थ. पञ्चा मे पटिभानि नं सुणाथ।
निन्दिवमथं पसंसिचं वा. कस्संवाविकंय्यं गुह्यमन्थ नि ॥*

^{१०} शत्रु, शैली

^{११} निपातपूर्वक भाषे नदिइरुन गरिने अकुशल योजना जस्तै - मुक्त्या राम्रो-राम्रो बगलीया घुस।

पाँचै पण्डित एकत्रित भएका छौं, मया प्रश्न उब्जिहेको छ, त्यो सुन।
निन्दनीय अर्थ होस् वा प्रशंसनीय अर्थ होस्, गुब्बा* कुरा कसलाई पोक्नुपर्छ॥

यसरी भन्दा सेनकले 'राजालाई पनि हाब्रो घेराभिन्न नै राख्नेछौं' भनी यो
गाथा भने -

*"त्वं आविकरोत्रि भूमिपाल. भना भारतसो तुवं वदेतं।
तव छन्दरुचीनि सम्पसित्वा. अथ वक्खन्ति जनिन्द पञ्च धीरा ति॥*

तपाईं नै छोलुहोस्! हे! भूमिपाल, मालिक हाब्रो भारतबहक तपाईं नै भन्नुहोस् यसलाई।
तपाईंको इच्छा रुचि परीक्षण गरी, त्यसपछि भन्छौं जनिन्द्र हामी पाँचै धीरले॥

त्यसपछि राजा आफू क्लेश**मा वशिभूत भएर यो गाथा भने -

*"या सौन्वती अनञ्जयेय्या. भनुच्छन्दवसानुगा पिया मनावा।
निन्दियमत्थं पसंसियं वा. भरियावाविकरेय्य गुक्कमत्थ नि॥*

जो शीलवती, कसैले नमगाएको, पतिको इच्छा अनुसार बल्ने प्रिय मनपर्ने।
निन्दनीय अर्थ होस् वा प्रशंसनीय अर्थ होस्, पत्निलाई गुब्बा कुरा पोक्नुपर्छ॥

त्यसपछि सेनकले 'अहिले राजालाई हाब्रो घेराभिन्न राखौं' भनी खुसी भएर
आफूले गरेको कारण नै प्रकाश पाउँ यो गाथा भने -

*"यो किच्छगतस्स आनुरस्स. सरणं होति गती परायणञ्च।
निन्दियमत्थं पसंसियं वा, सखिनावाविकरेय्य गुक्कमत्थ नि॥*

जो कष्टले आतुर हुन्छ, शरणमा पर्छ गति परायण हुन्छ।
निन्दनीय अर्थ होस् वा प्रशंसनीय अर्थ होस्, भित्रलाई गुब्बा कुरा पोक्नुपर्छ॥

* लोप

** मानसिक रूपमा अपवित्र र सुक्षित पार्नेलाई क्लेश भनिन्छ, यी दस प्रकारका छन्। ती - (१). लोप, (२). द्वेष, (३). मोह (अज्ञानता), (४). अपिमान, (५). विष्यावृष्टि (अपराध वृष्टि), (६). संका, (७). स्वप्न (भव, अनुत्ताह, आत्मस्वपन), (८). जीद्वय (बज्जल, अस्वीर, द्वान्त), (९). आदीक्ष्य (निर्लेय्या), (१०). अनवशाप्य (अकुशल कर्ममा शान नहुने) हुन्। यस कुराको उल्लेख अपिपपार्षासंग्रहको वैतसिक परिच्छेद पृ. १४-१५ वा १ अपिपपपिटकको विषयमा पाइन्छ।

त्यसपछि राजाले पुक्कससित सोधे - “कस्तो देख्छौ, पुक्कस, निन्दनीय वा प्रशंसनीय रहस्य कसलाई भन्नुपर्दछ?” उनले बताउँदै यो गाथा भने -

“जेद्वो अथ भज्जिमो कनिट्ठो. यो चे सान्णसमाहिनां टित्तां।
निन्दियमन्थं पसंसियं वा. भानुवाविकग्घ्य गुच्छमन्थ निं ॥

ज्येष्ठ, मध्यस्त वा कनिष्ठ, जो शीलले युक्त भई उभिएको छ।
निन्दनीय अर्थ होस् वा प्रशंसनीय अर्थ होस्, राजुभाइलाई गुह्य कुरा पोख्नुपर्छ ॥

त्यसपछि राजाले कामिन्दसित सोधे - “कस्तो देख्छौ, कामिन्द, रहस्य कसलाई भन्नुपर्दछ?” उनले बताउँदै यो गाथा भने -

“यो वे पितुहृदयस्स फट्ठगू. अनुजानां पितरं अनामपज्जो।
निन्दियमन्थं पसंसियं वा. पुत्तस्साविकग्घ्य गुच्छमन्थ निं ॥

जो पिताको मन अनुसार भाइला चाल्ने, बंश पछ्याउने प्रज्ञावान्।
निन्दनीय अर्थ होस् वा प्रशंसनीय अर्थ होस्, छोरालाई गुह्य कुरा पोख्नुपर्छ ॥

त्यसपछि राजाले देविन्दसित सोधे - “कस्तो देख्छौ, देविन्द, रहस्य कसलाई भन्नुपर्दछ?” उनले आफूले गरेको कारणलाई नै बताउँदै यो गाथा भने -

“माता द्विपदाजनिन्दसंठ्ठ. वा नं पसंसिं छन्दसा पिचंन।
निन्दियमन्थं पसंसियं वा. मातुयाविकग्घ्य गुच्छमन्थ निं ॥

आमा त्रिपदहरूमा श्रेष्ठोत्तम जनेन्द्र, जसले उसलाई पोषण गर्छिन् इच्छा र प्रेमले।
निन्दनीय अर्थ होस् वा प्रशंसनीय अर्थ होस्, आमालाई गुह्य कुरा पोख्नुपर्छ ॥

यसरी तिनीहरूलाई सोधी राजाले पण्डितसित सोधे - “के देख्छौ, पण्डित, रहस्य कसलाई भन्नुपर्दछ?” “महाराज, जबसम्म आफ्नो इच्छा पूर्ण हुँदैन, तबसम्म पण्डितले सहन्छ, कसैलाई पनि भन्दैन” भनी उनले यो गाथा भने -

‘गुह्यम् हि गुह्यमेव साधु. न हि गुह्यम् पसन्धमाविकम्पम्।
अनिष्फत्रना सदेव्य धीगो. निष्फत्रांय यथामुखं भणेव्या ति॥

गुह्य कुरा गुह्य राक्षु रामो, हुँदैन गुह्यलाई प्रकाश पारी पोख्नु।
काम पूर्ण नभएसम्म सहन्छ धीजनले, काम पूर्ण हुँदा मुखपूर्वक भन्नुपर्छ॥

पण्डिले यसरी भन्दा राजा अप्रसन्न भए। सेनकले राजालाई हेरे अनि राजाले पनि सेनकको मुख हेरे। बोधिसत्त्वले तिनीहरूको क्रियाभाव देखा नै जाने ‘यी चार जनाले पहिले नै मलाई राजाको विचमा फाटो गरी परीक्षणको रूपमा प्रश्न सोधेका हुनुपर्नेछ’ भनी। तिनीहरू कुरा गर्दा गर्दै नै सूर्यास्त भयो। बत्ती बालियो। पण्डितले ‘राजकर्म’^१ भन्ने भार हो। स्पष्ट छैन, ‘के हुने हो’ भनी छिट्टै जानु उचित छ’ भनी आसनबाट उठेर राजालाई वन्दना गरी निस्केर विचार गरे - ‘यीमध्ये एक जनाले ‘साथीलाई भन्नु उचित छ भने, एकले भाइलाई, एकले छोरालाई, एकले आमालाई भन्नु उचित छ’ भनी भने। ‘यिनीहरूद्वारा यो काम गरेको हुनुपर्छ। देखेका नै भनेका होलान्’ भनी मनन गर्छु, आज नै यसको रहस्य बाहा पाउनेछु।’ यी चार जना अरु दिनबाझैँ राजकुलबाट निस्केर सजदरवारको द्वारमा एउटा घानको भकारीको पछाडि बसेर गर्नुपर्ने कामको मन्त्रणा गरी घर जान्छन्। त्यसैले पण्डितले ‘म तिनीहरू चारै जनाको रहस्य भकारीको तल पल्टिएर बाहा पाउन सक्नेछु’ भनी विचार गरेर त्यो भकारीलाई निकालेर बिछौना विछ्याएर भकारीको तल पसेर पुरुषहरूलाई सङ्केत गरे - “तिमीहरूले चारै पण्डित मन्त्रणा गरेर गएपछि आएर मलाई लिन आउनु” भनी भने। तिनीहरूले “हुन्छ” भनी स्वीकार गरेर फर्के। सेनकले राजालाई भने - “महाराज, हाम्रो कुरामा विश्वास गर्नुहुन्न, अब के गर्नुहुन्छ?” उनले उनको कुरा ग्रहण गरेर बिना सोचविचारले नै भयले त्रसित भई “अब के गरू? सेनक, पण्डित” भनी सोधे। “महाराज, प्रपञ्चः^२ नगरी किञ्चित् कसैलाई बाहा पाउन नदिएर गृहपतिपुत्रलाई मार्नु उचित छ।” राजाले “सेनक, तिमी वाहेक अरु मेरो हितैषी छैन। तिमीले आफ्नो सुहृदयीलाई लिएर द्वारको विचमा उभिएर बिहान सबै गृहपतिपुत्र उपस्थानको लागि आइरहँदा तरवारले टाउको काटिदेऊ” भनी आफ्नो तरवार दिए। तिनीहरूले “हुन्छ, देव, डराउनु पर्दैन, हामीहरूले उसलाई मार्नेछौं” भनी

^१ राजकाज - राष्ट्रको शासनसञ्चालनको व्यवस्था

^२ प्रकटीकरण, व्याख्या, वित्सार, जालसाजी, विलम्ब

निष्क्रिएर “देख्यौ, हामीहरूले शत्रुको पिठिउँ” भनी भकारीको पछाडि बसे। त्यसपछि सेनकले भने - “भो! कसले गृहपतिपुत्रलाई मार्नेछ?” अन्यले “आचार्य, तपाईंले नै मार्नुहोस्” भनी उनकै जिम्मा लगाए।

त्यसपछि उनीहरूलाई सेनकले सोधे - “तिमीहरूले ‘रहस्य फलानो-फलानोलाई भन्नुपर्दछ’ भनी भन्यौ, के तिमीहरूले आफैले गरेको वा देखेको वा सुनेको” भनी सोधे। “आचार्य, यो हामीले आफैले गरेका हौं।” तपाईंले ‘रहस्य साथीलाई भन्नुपर्छ’ भनेर भन्नुभयो। के तपाईंले आफैले यो गर्नुभएको वा देख्नुभएको वा सुनुनुभएको हो?” “यो मैले आफैले गरेको हुँ?” “भन्नुहोस्, आचार्य।” “यो रहस्य राजाले थाहा पाए, म जीवित नै हुनेछैन।” “उराउनु पर्दैन, आचार्य।” “यहाँ तपाईंको रहस्य भेद गर्ने छैन, भन्नुहोस्।” उनले नडले भकारीमा कोट्ट्याएर “के यसको तल गृहपतिपुत्र छ कि” भनी भने। “आचार्य, गृहपतिपुत्र आफ्नो ऐश्वर्यको कारण यस्तो ठाउँमा परनेछैनन्, अहिले यशले मत्त भइरहेका होलान्, तपाईं भन्नुहोस्।” सेनकले त्यसवेला आफ्नो रहस्य बताउँदै भने - “तिमीहरूले यो नगरमा फलानो वेश्यालाई जान्दछौ?” “जान्दछौ, आचार्य।” “अहिले उसलाई देख्छौ?” “देख्दैनौ, आचार्य।” “मैले साल उद्यानमा उससित पुरुष क्रिया गरी उसको गहनाको लोभले उसलाई मारेर उसैको वस्त्रमा गहना पोको पारी ल्याएर मेरो घरको फलानो तलाको कोठाको हात्तीको दन्तमा झुण्डाएको थिएँ। मलाई त्यो प्रयोग गर्नमा साहस छैन, पुरानो भएको भाव मात्र हेर्दै छु। यस्तो अपराध कर्म गरेर मैले एक जना साथीलाई भनें। उसले कसैलाई भनेको छैन। यो कारणले ‘साथीलाई गुह्य कुरा भन्नुपर्छ’ भनी मैले भनेको हुँ।” पण्डितले उनको रहस्य राप्ररी निश्चित गरी मनन गरे।

पुक्कुसले पनि आफ्नो रहस्य बताउँदै भने - “मेरो तिघ्रापा कुष्ठ छ। मेरो भाइले बिहान सबै कसैलाई थाहा पाउन नदिई त्यसलाई सफा गरेर औषधी लगाई दिएर त्यसमाथि कपडाले बाँधिदिन्छ। राजाले मप्रति नरम चित्त भएकाले ‘आऊ पुक्कुस’ भनी मलाई बोलाएर प्रायःगरी मेरो तिघ्रापा नै सुत्नुहुन्छ। यदि राजालाई यो थाहा भयो भने मलाई मार्नेछन्। त्यो मेरो भाइ बाहेक अरु कसैलाई थाहा छैन। त्यो कारणले ‘रहस्य भनेको भाइलाई भन्नुपर्छ’ भनी मैले भनेको हुँ।”

कामिन्दले पनि आफ्नो रहस्य बताउँदै भने - “मलाई कृष्ण-पक्षको उपोसथ दिनमा नरदेव भन्ने यक्षले समात्छ। म बहुला कुकुरझैं कराउँछु। मैले त्यो रहस्य छोरालाई भनें। उसले मलाई यक्षद्वारा समातिएको भाव जानेर मलाई घरभित्रको कोठामा पल्टाएर ढोका बन्द गरी निस्किएर मेरो आवाजलाई रोक्नको लागि द्वारमा उत्सव मनाउन लगाउँछ। यो कारणले ‘रहस्य भनेको छोरालाई भन्नुपर्छ’ भनी मैले भनेको हुँ।”

त्यसपछि तीनै जनाले देविन्दलाई सोधे। उनले आफ्नो रहस्य बताउँदै भने - “धैले मणिलाई चम्काउने काम गरेको बेलामा राजाको शक्रले कुशराजालाई दिएको राजाको श्री प्रवेश गर्ने महल मणिरत्नलाई चोरेर आमालाई दिएँ। जहाँले कसैलाई धाहा नदिई म राजकुलमा प्रवेश हुनेबेलामा त्यो मलाई दिनुहुन्छ। म त्यो मणिद्वारा श्रीलाई प्रवेश गराएर राजनिवासमा जान्छु। राजाले तिमीहरूसित नवोली सर्वप्रथम पसित बोल्छन्। दिनदिने आठ, सोह, बत्तिस चौसाठी कार्पापण मेरो खर्चको लागि दिन्छन्। यदि त्यो मणिरत्न हराएको राजाले धाहा पाए भने म जीवित नै हुनेछैन। यो कारणले ‘रहस्य भनेको आमालाई भन्नुपर्छ’ भनी धैले भनेको हुँ।”

Dhamma.Digital

महासत्त्वले सबैका गुह्य कुरा आफूमा प्रत्यक्ष गरे। तिनीहरूले आफ्नो पेट विरेर आन्द्रालाई बाहिर निकालेझैं रहस्यलाई एकआपसमा भनेर “तिमीहरू अप्रमादी भएर विहान सबै आऊ, गृहपतिपुत्रलाई मान्छौं” भनी उठेर फर्के। तिनीहरू गइसकेपछि पण्डितका पुरुषहरू आएर भकारीलाई छोलेर महासत्त्वलाई लिएर फर्के। उनी घरमा गएर नुहाएर अलङ्कृत भएर स्वादिष्ट भोजन खाएर ‘आज मेरी बहिनी उदुम्बरदेवीले राजदरवारबाट चिठ्ठी पठाउने छिन्’ भनी जानेर द्वारमा सेवा गर्ने व्यक्तिलाई राखेर “राजदरवारबाट आउनेलाई शीघ्र प्रवेश गराई मलाई देखाउनु।” ‘वसरी’ भनी खाटमा पल्टिए। त्यसै समयमा राजा पनि खाटमा पल्टिएर पण्डितको गुण स्मरण गरी ‘महोषध पण्डित सात वर्षको कालदेखि मलाई सेवा गर्दै केही मेरो अनर्थ गरेका थिएनन्। देवीबाट सोधिएको प्रश्नमा पनि पण्डित नभएका भए मेरो ज्यान नै हुने थिएन। वैरी शत्रुहरूका कुरा लिएर

‘असमान’^{११} कार्य गर्ने पण्डितलाई मार’ भनी तरबार दिएर अनुचित काम मैले गर्ने। अब भोलि उसलाई देख्न सक्नेछैन’ भनी शोकलाई उत्पन्न गराए। शरीरबाट पसिना निस्कियो। उनी शोकमा डुबेर वित्तको प्रसन्नता गुमाए। उदुम्बरदेवी राजासित एउटै खाटमा सुत्न जाँदा त्यो आकार देखेर ‘के मेरो कुनै अपराध छ कि वा देवको कुनै शोक उत्पन्न भएको कारण छ कि? अब म उनलाई सोच्नेछु’ भनी यो गाथा भनिन्।

*‘किं त्वं विमनोसि गजसंघे द्विपटजनिन्द वचनं गुणोम मंनं।
किं चिन्तयमानो दुम्भनोसि नून देव अपराधो अन्धि मय्य न्ति ॥*

किन तपाईं विमना’ हुनुभएको राजसेठ, द्विपटजनिन्द्र वचन सुन्न पाऊ मलाई त्यो।
किन चिन्ता गर्दै दुर्मना’ हुनुभएको, के देव अपराध छ मेरो।।

त्यसपछि राजाले बताउँदै गाथा भने -

*‘पण्डे वज्रां महोरार्धानि आणनो मे वमाय भृग्विपज्जो।
नं चिन्तयमानो दुम्भनोसि न नि देवी अपराधो अन्धि नुज्ज न्ति ॥*

पासोमा बाँधिए महोषध, आज्ञा मैले मार्नको लागि भूरिप्रश्रवानुलाई।
त्यो चिन्ता गर्दै दुर्मनित भइरहेको छु, देवी अपराध छैन तिमी।।

उनीलाई राजाको वचन सुनेर महासत्त्वप्रति स्नेहद्वारा पर्वत समानको शोक उत्पन्न भयो। त्यसपछि उनीले विचार गरी एउटा उपायद्वारा राजालाई आशवासन दिएर ‘राजा निदाएका समयमा मेरो भाइलाई चिन्ती पठाउनेछु’ भनी। त्यसपछि उनले “महाराज, तपाईंले नै गृहपतिपुत्रलाई महान ऐश्वर्यमा प्रतिस्थापन गर्नुभयो, तपाईंद्वारा नै उनलाई सेनापति पदमा राखियो, अहिले साँच्चै नै ऊ तपाईंको शत्रु भयो, शत्रु भनेको सानो कुरा हुँदैन, मारु नै पर्छ, तपाईं चिन्ता नलिनू’ भनी राजालाई आशवासन दिइन्। उनको शोक कम हुँदा निदाए। देवी उठेर कोठामा प्रवेश गरी ‘भाइ महोषध, चारै जना पण्डितले तिमीलाई फाटो हाले। राजा

^{११} असमान्य, गर्न कठिन

^{१२} चिन्त

^{१३} दिक्कारी

क्रोधित भएर भोली द्वारको विचमा मारनको लागि आजा दिएका रहेछन्। भोली राजदरवारमा नआउनु। आउने भए नगरलाई आफ्नो हातमा लिएर सामर्थवान् भएर आउनु' भनी चिठी लेखेर छामभिन्न राखेर धागोले बाँधेर नयाँ भाँडोमा राखेर छोपेर लालमोहर लगाएर सेवा गर्ने दासीलाई दिएर "यो भाँडो लिएर मेरो भाइलाई देऊ।" उसले त्यस्तो नै गरी। 'रातमा कसरी बाहिर गई' भनी विचार गर्नु पर्दैन। राजाले पहिले नै देवीलाई बर दिएका थिए। त्यसैले उसलाई कसैले रोकेनन्। बोधिसत्त्वले त्यो चिठी लिएर उसलाई अहाए। उसले फेरि आएर दिएको भाव बताई। त्यसपछि देवी आएर राजासँग पत्तिङ्गन्। महासत्त्व पनि छामलाई खोलेर चिठीलाई पढेर त्यो कुरा जानी गर्नुपर्ने काम विचार गरेर छाटमा पत्तिङ्गन्।

अन्य चारै जना बिहान सबै तरवार लिएर द्वारको विचमा उभिएर पण्डितलाई नदेख्दामा दुर्भन भएर राजाको सामु जाँदामा "के तिमीहरूले पण्डित गृहपतिपुत्रलाई मान्यौ" भनी सोध्दा "हामीले देखेनौं, देव" भनी भने। महासत्त्व पनि अरुणोदय हुने बित्तिकै नगरलाई आफ्नो हातमा लिएर ठाउँ-ठाउँमा सुरक्षा राखी धेरै मानिसद्वारा घेरिएर रथमा चढी महान् परिवारहरू सँगसँगै राजद्वारमा गए। राजाले सिंहपञ्जर खोलेर बाहिर हेरिरहेका थिए। त्यसपछि महासत्त्वले रथबाट ओर्लिएर राजालाई वन्दना गरेर उभिए। राजाले उनलाई देखेर विचार गरे - 'यदि यो मेरो शत्रु भएको भए। मलाई वन्दना गर्ने थिएन।' उनलाई बोलाउन लगाएर राजा आसनमा बसे। महासत्त्व पनि एक ठाउँमा बसे। चारै पण्डित पनि त्यहीं नै बसे। त्यसपछि उनलाई राजाले केही थाहा नभएकोझैँ गरी "तात, तिमी हिजो गएर अहिले मात्र आयौ। के मलाई प्ररित्याग गर्न लागेका हो" भनी यो गाथा भने -

*"अभिदांसगतां दानि एण्डिसि. किं सुत्वा किं सङ्गने मनो ने।
को ते किमयांच भृग्पञ्ज. इह वचनं सुणोम ब्रूहि मेत न्नि ॥*

*हिजो प्रथम प्रहरमा गएको जहिले मात्र आयौ, के सुनेर के शंका मनमा पडिरहेको छ तिम्रो।
कतले तिमीलाई के भन्यो भूरिप्रज्ञावान्, हामी वचन सुनीं भन मलाई त्यो ॥*

त्यसपछि उनलाई महासत्त्वले “महाराज, तपाईंले मलाई चारै पण्डितका कुरा लिएर मार्नका लागि जान्ना दिनु भएछ, त्यही कारणले म आइनेँ” भनी घोच्दै उनलाई यो गाथा भने -

“पण्डे वज्झां महोसधांति, यदि ते मन्नायनं जनिन्द दांसं ।
भरियाय र्हांगनो असंसि, गुच्छं पानुकत्तं सुत्तं ममेत्तं नि ॥

पासोमा बाँधिए महोषध, यदि तपाईंले मन्त्रणा गर्नुभएको जनिन्द्र राति ।
श्रीमतीलाई एकान्तमा बुझ्नुक भन्नुभयो, गुच्छ कुरा प्रकट गर्नुभएको सुनेँ त्यो मैले ॥

राजाले यो सुन्दा नै ‘यसैले त्यसै समय सन्देश पठाएकी होली’ भनी क्रुद्ध भएर देवीलाई हेरे। महासत्त्वले त्यो जानेर - “देव, के देवीमाथि क्रुद्ध हुनुभएको छ? म भूत, भविष्य र वर्तमान सबै जान्दछु, देव, तपाईंको रहस्य भने मलाई देवीले बताइदिनु, तर आचार्य सेनक तथा पुक्कुसादिको रहस्य मलाई कसले बताइदियो? म उनीहरूको पनि रहस्य जान्दछु नै।” तब उनले सेनकको रहस्य बताउँदै यो गाथा भने -

“यं सालवनम्पि सेनको, पापकम्मं अकासि असत्थिरूपं ।
सत्थिनोव र्हांगनो असंसि, गुच्छं पानुकत्तं सुत्तं ममेत्तं नि ॥

जुन सालवनमा सेनकले, पापकर्म गरे असत्थ ।
साथीलाई नै एकान्तमा बुझ्नुक सुनाए, गुच्छ कुरा प्रकट गर्नुभएको सुनेँ त्यो मैले ॥

राजाले सेनकलाई हेरेर “के सत्य हो, सेनक” भनी सोध्दा “सत्य हो, देव” भनी भन्दा उनलाई कारागारमा^{५५} हाल्न अहाए। पण्डितले पुक्कुसको रहस्य भन्दै यो गाथा भने -

“पुक्कुसपुरिसम्म ने जनिन्द, उप्पत्रां गेगां अगजयुत्तां ।
भानुच्च र्हांगनो असंसि, गुच्छं पानुकत्तं सुत्तं ममेत्तं नि ॥

^{५५} बन्धनागारमा

देव, तपाईंको पुक्कुसको उत्पन्न भयो रोग कुष्ठ राजाले पुन नसुहाउने।
एकान्तमा भाइलाई खुसुक्क सुनाए, गुब्ब कुरा प्रकट गर्नुभएको सुनें त्यो मैले॥

राजाले उसलाई पनि हेरेर “के सत्य हो, पुक्कुस” भनी सोध्दा “सत्य हो, देव” भनी भन्दा उनलाई कारागारमा हाल लगाए। पण्डितले कामिन्दको रहस्य भन्दै यो गाथा भने -

“आवाधोयं असत्विभरूपां. कामिन्दो नरत्रेवेन फुद्धो।
पुतस्स र्हांगतो असत्ति, गुय्धं पातुकत्तं सुत्तं ममत्तं न्ति॥

यो विरामी हो असम्भयरूपले च्चुला कुकुराईं कराउने, कामिन्दलाई नरवेव च्चुवा।
पुत्रलाई एकान्तमा खुसुक्क सुनाए, गुब्ब कुरा प्रकट गर्नुभएको सुनें त्यो मैले॥

राजाले उसलाई पनि हेरेर “के सत्य हो, कामिन्द” भनी सोध्दा “सत्य हो, देव” भनी भन्दा उनलाई कारागारमा हाल लगाए। पण्डितले देविन्दको रहस्य भन्दै यो गाथा भने -

“अट्टवङ्गं मणिरत्तनं उक्कां. सक्कां ते अट्टवा पिनामहम्स।
देविन्दस्स गत्तं तदज्ज हत्थं, मातुच्च र्हांगतो असत्ति।
गुय्धं पातुकत्तं सुत्तं ममत्तं न्ति॥

आठवटा कुना भएको मणिरत्न चम्किलो, शकले तपाईंको शजुरबुवालाई दिएको।
देविन्दको हातमा परेको छ अहिले, जामालाई एकान्तमा खुसुक्क सुनाए।
गुब्ब कुरा प्रकट गर्नुभएको सुनें त्यो मैले॥

राजाले उसलाई पनि हेरेर “के सत्य हो, देविन्द” भनी सोध्दा “सत्य हो, देव” भनी भन्दा उनलाई कारागारमा हाल लगाए। यसरी ‘बोधिसत्त्वलाई माछी’ भनी विचार गरेका ती सबै कारागारमा हालिए। बोधिसत्त्वले “महाराज यो कारणले मैले ‘आफ्नो गुब्ब कुरा अरूलाई भन्नु हुँदैन’ भनी भन्दछु, भन्यो भने महाविनाशमा पुगिनेछ” भनी अन्य धर्मदेशना दिँदै यी गाथा भने -

“गुह्यस्स हि गुह्यमेव साधु, न गुह्यस्स पसन्त्यमाविकम्पं।
अनिष्कत्रता सहैव्य धीगे, निष्कत्रोव यथासुखं भणोय्य ॥

गोप्य कुरालाई गोप्य राखु राम्रो हो, गोप्य कुरालाई प्रकाश पारी पोखु राम्रो होइन।
काम पुरा नभएसम्भ तहन्छन् धीरजनहरूले, पुरा भएपछि मात्र आफ्नो सुखपूर्वक भन्नेछन् ॥

“न गुह्यमत्यं विवरेव्य, रक्खेव्य नं यथा निधिं।
न हि पानुकतो साधु, गुह्यो अत्थो पजानता ॥

नखोलु गोप्य कुरा, सुरक्षित राखु यो निधिर्है।
प्रकट नगर्नु राम्रो हो, गोप्य कुरा बाह्य भएतापनि ॥

“थिया गुह्यं न संसेव्य, अमितस्स च पण्डितो।
यो वामिसेनं संहीगे, हदयत्थेनो च यो नगे ॥

स्वीहरूलाई गोप्य कुरा नभन्नु, अभिन्न र पण्डितलाई पनि।
तिनीहरूलाई प्रलोभित बत्तुले लोभ्याएर तान्छन्, मनको कुरा चोर्न खोज्छन् मानिसहरूले ॥

“गुह्यमत्थं असम्बुद्धं, सम्बोधयति यो नगे।
मन्तभेदभवा तस्स, दासभूतो नितिकर्त्तति ॥

गोप्य कुरा अरुझारा अज्ञात, जो मानिसलाई भन्थो भने।
उसले अरुलाई भन्ना भन्ने डरले, दासर्है भएर सहरो रहनुपर्ने हुन्छ ॥

“वाचन्तो पुरिसस्सत्थं, गुह्यं जानन्ति मन्तिनं।
तावन्तो तस्स उब्बेगा, तस्मा गुह्यं न विस्सजे ॥

जबसम्म पुरुषको, गोप्य कुरा गरेको अरुले बाह्य पाउँदछन्।
तबसम्म उसलाई ज्ञात* भइरहन्छ, त्यसैले गोप्य कुरा नभन ॥

“विविच्च भासेव्य दिवा रहस्सं, रत्तिं गिरं नानिवेत्तं पमुज्ये।
उपम्सुनिका हि सुणन्ति मन्तं, तस्मा मन्तो छिप्यमुपेति भेदं न्ति ॥

दिनको खुला ठाउँमा गोप्य कुरा गर, रातिको अबरसम्म गोप्य कुरा नगर।
उत्सुकहरूले कान थापेर गोप्य कुरा सुन्दछन्, त्यो कारणले गोप्य कुरा छिट्टै गोप्यताभङ्ग हुन्छ।

राजाले महासत्त्वको कुरा सुनेर “यी आफैँ राजवैरी भएर, पण्डितलाई भेरो वैरी गरे” भनी क्रुद्ध भएर “जाऊ! यिनीहरूलाई नगर निकाला गरेर शूलीमा चढाएर तिनीहरूको टाउको किटिदेओ” भनी अहाए। तिनीहरूका हात पछाडि बाँधेर चार-चारदोबाटोमा लौँदै हजार-हजार कोरा लगाउँदै लगिरहँदा पण्डितले - “देव, यिनीहरू तपाईँका पुराना मन्त्रीहरू हुन्, तिनीहरूको अपराधलाई क्षमा गरिदिनुहोस्” भनी राजाको सामु क्षमा माग्नु लगाए। राजाले उनको वचन सुनेर “हुन्छ” भनी तिनीहरूलाई बोलाउन लगाएर उनकै दास बनाइदिए। तिनीहरूलाई तबहीं नै दास बनाएर राखे। राजाले “त्यो भए भेरो राज्यमा नबस्नु” भनी निष्कासन गर्ने काम अहाए। पण्डितले “देव, यी अन्यबालहरूको दोषलाई क्षमा गरिदिनुहोस्” भनी क्षमा गर्न लगाएर तिनीहरूको स्थानान्तरण फेरि पहिलेझैं गरिदिए। राजाले ‘विरोधीहरूसित पनि उसको यस्तो मैत्रीभाव छ भने अन्य मानिसहरूसित कस्तो होला’ भनी पण्डितप्रति धेरै नै खुसी भए। त्यसवेलादेखि चारै पण्डित दाँत निकालेको सर्पझैं निर्विष भएर केही भन्न सकेनन्।

पञ्च पण्डित-प्रश्न समाप्त।

Dhamma.Digital

युद्ध-पराजय काण्ड

त्यसवेलादेखि पण्डित नै राजाको अर्थ र धर्ममा अनुशासन गर्दछन्। उनले विचार गरे - 'राजा श्वेतछत्रमा मात्रै सीमित छन्। राज्यलाई मैले नै योजना गर्नेछु। म अप्रमादी भएर रहनु उचित छ।' उनले नगरमा ठूलो किल्ला बनाउन लगाए। त्यस्तै स-साना किल्ला, अटालीहरूका अन्तरमा पानीको खावा, ढिलोको खावा र सुख्खा खावा गरी तीनवटा बनाउन लगाए। नगरभित्रका पुराना घरहरू मर्मत गर्न लगाए। ठूला-ठूला पोखरीहरू खनेर त्यसमा पानी भराए। नगरमा सबै कोठा-कोठाहरूमा घान्यले^{१६} भराए। हिमाली प्रदेशबाट कुलपुत्रहरूको घरमा आउने तपस्वीहरूबाट जल-कुम्भीका विउ त्याउन अहाए। पानीलाई सफा गरेर त्यसमा रोप्न लगाए। नगरको बाहिर पनि पुराना-पुराना भवनहरू मर्मत गर्न लगाए। के कारणले? अनागत भयबाट जोगिनको लागि। जताततैबाट आउँदै गरेका व्यापारीहरूसित "साथीहरू तपाईंहरू कहाँबाट आउनुभएको" भनी सोधेर "फलानो ठाउँबाट" भन्दा "तपाईंको राजालाई के मनपर्छ" भनी सोधेर "फलानो" भन्दा तिनीहरूलाई सम्मान गरी अहाएर आफ्ना एक सय योद्धालाई बोलाउन लगाएर "साथीहरू मैले दिएको उपहारहरू लिएर एक सय राजधानीमा गएर यी उपहारहरू आफूलाई प्रिय गराउनको लागि ती राजाहरूलाई दिएर तिनीहरूलाई नै सेवा गर्दै तिनीहरूको काम-सल्लाह जानी मलाई चिठी पठाउने

^{१६} अन्नदिले

काम गर्दै त्यहाँ बस। म तिमीहरूका स्वामी र छोराछोरीहरूको पालनपोषण गरिदिनेछु” भनी कसैलाई कुण्डल, कसैलाई सुवर्णपादुका, कसैलाई खड्ग, कसैलाई सुवर्णमालामा अक्षर कुँदर ‘जब मेरो काम परोस् तब प्रकट होस्’ भनी अधिष्ठान गरी तिनीहरूका हातमा दिएर पठाइदिए। तिनीहरू त्यहाँ-त्यहाँ गएर ती-ती राजाहरूलाई उपहार दिएर “के कारणले आएका हौं” भनी सोध्दा “तपाईंको नै सेवा गर्न आएका हौं” भनी भन्दा “कहाँबाट आउनुभएको हो” भनी सोध्दा आएको ठाउँ नभनी अन्य ठाउँहरू बताउँदा “त्यसो भए ठिकै छ” भनी स्वीकार गरिँदा तिनीहरूको सेवा गर्दै आम्वन्तरिक भएर बसे।

त्यसबेला कपिल भन्ने राष्ट्रमा सङ्घबल भन्ने राजाले आयुध^{११} तयार गराउन लगाए। सेना पनि एकत्रित गरे। त्यहाँ राखिएको पुरुषले पण्डितलाई चिठी पठायो। “स्वामी, यहाँको खबर ‘यो गर्नेछन्’ भनी हामीलाई थाहा छैन। आयुध तयार पारियो। सेना एकत्रित गरियो। तपाईंले विशेषज्ञ पुरुषहरूलाई पठाएर यो खबर सत्य-तथ्यरूपले थाहा पाउनुहोस्।” त्यसपछि महासत्त्वले सुगाको बच्चालाई बोलाएर “सौम्य, कपिलराज्यमा सङ्घबल भन्ने राजाले आयुधहरू तयार गर्न लगाए। तिमी त्यहाँ गएर ‘यो गर्दछन्’ भनी यथार्थरूपमा जानी सारा जम्बुद्वीपमा पुगेर मलाई खबरहरू ल्याइदिनु” भनी भिठो मकै खान दिएर भिठो पानी खुवाएर सयौं हजार पटक पकाएको तेलले पछेटाको अन्तरमा लेपेर पूर्वतिरको सिंहपञ्जरको झ्यालमा जर्भिएर छोडिदिए। ऊ पनि त्यहाँ गएर त्यो पुरुष कहाँ त्यो राजाको खबर यथार्थरूपमा जानेर सारा जम्बुद्वीप परीक्षण गर्दै कपिलराष्ट्रको उत्तरपञ्चाल नगरमा पुग्यो। त्यसबेला त्यहाँ चूडनिब्रह्मदत्त भन्ने राजाले राज्य गर्दै थिए। उनका केवट्ट भन्ने पण्डित र विद्वान ब्राह्मणले अर्थ र धर्मको अनुशासन गरिरहेका थिए। उनी बिहान सबै उठेर दिपालोकको अलङ्कृतले युक्त श्रीगर्भमा हेर्दै आफूलाई महान् यश हुने देखेर ‘यो मेरो यश हो, यो कहाँ छ’ भनी विचार गर्दा ‘अरुसित होइन। चूडनिब्रह्मदत्तसित छ। यस्तो यशदाता राजालाई सारा जम्बुद्वीपको अग्रराजा बनाउन योग्य छ। म पनि अग्रपुरोहित हुनेछु’ भनी विचार गरेर बिहान सबै नुहाएर, खाएर र अलङ्कृत भएर राजाको सामु गएर “महाराज, सुखपूर्वक सुत्नुभयो” भनी सुखसैय्याको बारेमा सोध्दा “हो, पण्डित सुत्ते” भन्दा राजालाई “देव, मन्त्रणा गर्नु छ।” “भन, आचार्य।” “देव,

^{११} शस्त्रास्त्र

नगरभिन्न एकान्त भन्ने ठाउँ हुँदैन। उद्यानमा जाऊँ।” “हुन्छ, आचार्य” भनी राजा उनीसितै उद्यानमा गएर सैन्यबललाई आरक्षणको लागि बाहिर राखेर ब्राह्मणसितै उद्यानमा पसेर महलशिलापत्रमा बसे।

त्यसवेला सुगाको बच्चाको क्रिया देखेर ‘यहाँ कारण हुनुपर्छ। आज पण्डितलाई भन्नुपर्ने कुनै कुरा सुन्नेछु’ भनी उद्यानभिन्न पसेर महलशाल रुखको पातको बिचमा लुकेर बस्यो। राजाले “भन, आचार्य” भनी भने। “महाराज, तपाईंको कान यता दिनुहोस्। यो मन्त्रणा चारकानको मात्र हुनेछ। यदि महाराज, मेरो वचन स्वीकार्ने हो भने तपाईंलाई सारा जम्बुद्वीपको अग्रराजा बनाइदिनेछु।” उनी महत्त्वाकाङ्क्षाको कारणले उनको कुरा सुनेर हर्षित भएर “भन, आचार्य, तपाईंको वचन स्वीकार्नेछु” भनी भने। “देव, सेनालाई एकत्रित पारेर सर्वप्रथम स-साना नगरहरूलाई आक्रमण गरेर हाप्रो कब्जामा राख्नेछौं। म सानो द्वारबाट नगरमा प्रवेश गरेर राजाहरूलाई भन्नेछु, ‘महाराज, तपाईंहरूको युद्धले काम छैन। केवल हाप्रो राजा सामु मिल्नुहोस्। तपाईंहरूको राज्य तपाईंहरूको नै हुनेछ। तपाईंहरूले युद्ध गरेमा हाप्रो महान् बलवाहन शक्ति हुनाले हामी अवश्य जित्नेछौं।’ यदि मेरो कुरा मान्नेछन् भने तिनीहरूलाई सङ्ग्रह गर्नेछौं। यदि मान्ने भने युद्ध गरेर मारेर दुवै सेनालाई लिएर अन्य नगरलाई कब्जामा लिनेछौं। त्यसपछि यो उपायद्वारा अर्को गर्दै सारा जम्बुद्वीपको राज्यलाई जितेर ‘जयमान पिउनेछौं’ भनी एक सय राजालाई हाप्रो नगरमा ल्याएर उद्यानमा जलपान गर्ने मण्डप बनाएर त्यहाँ बसिरहेकाहरूलाई विष मिसिएको रक्सी पिलाएर ती सबै राजालाई मारेर एक सय राजधानीको राज्य हाप्रो हातमा पार्नेछौं। यसरी तपाईं सारा जम्बुद्वीपको अग्रराजा हुनुहुनेछ।” उनले पनि “हुन्छ, आचार्य” भनी “यस्तै गर्नेछु” भनी भने। “महाराज, चारकाने मन्त्रणा भन्ने यो मन्त्र अरूले थाहा पाउनेछैनन्। त्यसैले अबेला नगरिकन शीघ्र बाहिर जानुहोस्।” राजा खुसी भएर “हुन्छ” भनी स्वीकारे।

सुगाको बच्चाको त्यो सुनेर तिनीहरूको मन्त्रणाको अन्त्यमा हाँझामा झुण्डिरहेको वस्तु झरेकोझैं केवट्को टाउकोमा विस्ता खसालेर “यो के हो” भनी मुख खोलेर पाथि हेरेको बेलामा अरू पनि मुखमा खसालेर “किरिकिरि” गर्दै शब्द निकाल्दै रुखको हाँझाबाट उडेर “केवट् तिमी चारकानेको मन्त्रणा भनी विचार

गर्दछौ, अहिले छकानको भयो फेरि आठकानको भएर धेरै सयकानको हुनेछ” भन्दा “समात्! समात्” भनी भन्दाभन्दै नै वायुको वेगले विधिलामा गएर पण्डितको निवासमा पस्यो। यो उसको नियम छ - यदि कुनै ठाउँबाट ल्याएको सूचना पण्डितलाई मात्र भन्नुपर्ने हुन्छ भने उनको काँधमा ओर्लिन्छ, यदि अमरादेवीलाई पनि सुनाउन उचित छ भने काखमा ओर्लिन्छ र यदि धेरै जनाले सुन्न पर्ने छ भने भुइँमा ओर्लिन्छ। त्यसबेला ऊ पण्डितको काँधमा आर्लियो। त्यो सङ्केतले ‘रहस्यमय हुनुपर्छ’ भनी धेरै मानिस फर्किए। पण्डितले उसलाई लिएर प्रासादको माथिल्लो तलामा चढेर “तात, तिमीले के देख्यौ र के सुन्यौ” भनी सोधे। त्यसपछि उनलाई उसले “देव, मैले सारा जम्बुद्वीपमा घुम्दै गर्दा अरु राजाको कुनै गोप्य कुरा देखिनँ। उत्तरपञ्चाल नगरमा चूडनिब्रह्मदत्तको पुरोहित केवट्ट भन्ने ब्राह्मणले राजालाई उद्यानमा लगेर चारकाने मन्त्रणा ग्रहण गराए। त्यसपछि मैले हौँझाको बिचमा बसेर तिनीहरूको मन्त्रणा सुनेर मन्त्रणाको अन्त्यमा उनको टाउको र मुखमा बिस्टा छसालेर आएको छु” भनी सबै कुरा बतायो। “के राजाले स्वीकार गरे” भनी सोध्दा “देव, स्वीकार गरे” भनी भन्यो।

त्यसपछि पण्डितले गर्नुपर्ने उचित सत्कार गरेर उसलाई नरम सुवर्णको पिँजडाको बिछौनामा राप्ररी सुताएर ‘केवट्टले मेरो महोषधको पण्डितभाव जानेको छैन’ भनी विचार गरे। ‘म अब उसको मन्त्रणाको उद्देश्य पुरा गर्न दिने छैन’ भनी विचार गरेर नगरबाट गरिब कुलहरू निकालेर बाहिर बस्न लगाए। राष्ट्र, जनपद र गाउँको द्वारहरूमा समृद्ध ऐश्वर्य कुलहरू ल्याएर नगरभित्र बस्न लगाए। धेरै धन-धान्य पुपारे। चूडनिब्रह्मदत्त पनि केवट्टको कुरा ग्रहण गरेर सेनाले घेरिएर एउटा सानो नगरलाई घेरे। केवट्ट पनि माथि भनिए अनुसार त्यहाँ प्रवेश गरेर ती राजालाई बुझाएर आफ्नो पक्षमा पारे। दुवै सेना एकत्रित भएर त्यहाँबाट अर्को नगरमा हमला गरे। यही उपायले क्रमशः ती सबै नगर लिए। यसरी चूडनिब्रह्मदत्त केवट्टको उपदेशमा परेर विदेहराजा बाहेक सारा जम्बुद्वीपका शेष राजाहरूलाई आफ्नो अधिनमा पारे। बोधिसत्त्वद्वारा नियुक्त गरिएका पुरुषहरूले चूडनिब्रह्मदत्तले ‘यति नगरहरू कब्जा लिए, होसियार रहनू’ भनी नित्यरूपमा चिठी पठाए। उनले पनि उनीहरूलाई ‘म यहाँ होसियारपूर्वक बसिरहेको छु। तिमीहरू पनि दिक्क नमानेर होसियार भएर बस्नू’ भनी प्रतिचिठी पठाए।

चूढनिब्रह्मदत्तले सात वर्ष, सात महिना, सात दिन बिताएर विदेहराज्यलाई बाँकी राखेर शेष सारा जम्बुद्वीपको राज्य लिएर केवट्टलाई भने - “आचार्य, मिथिलाको विदेहराज्यलाई लिनेछौं।” “महाराज, महोषध पण्डित बसेको नगरको राज्य लिन सकिँदैन। उनी यसरी ज्ञानले युक्त र उपायकुशलले युक्त छन्।” उनले विस्तृतरूपमा चन्द्रमण्डललाई उटाएकोझैं महोषधको गुण बारेमा प्रकाश पारे। उनी स्वयंमा पनि उपायकुशलता छ, त्यसैले “देव, मिथिला नगर भन्ने अति सानो हो, सारा जम्बुद्वीपका राज्य हाम्रो अधीनमा भएका छन्। हामीलाई त्यसको के” भनी उपायद्वारा राजालाई विचार गर्न लगाए। शेष राजाहरूले पनि “हामी मिथिला राज्य लिएर मात्रै जयपान पिउनेछौं” भनी भन्दछन्। केवट्टले तिनीहरूलाई पनि रोकेर “विदेहराज्य लिएर के गर्छौं? त्यो राजा पनि हाम्रो अधीनमा नै छ। त्यसैले तपाईंहरू फर्किनुहोस्” भनी तिनीहरूलाई उपायकुशलद्वारा बोध गराए। तिनीहरूले उनको कुरा सुनेर फर्किए। महासत्त्वद्वारा नियुक्त गरिएका पुरुषहरूले चिठ्ठी पठाए, ‘ब्रह्मदत्त एक सय राजाद्वारा घेरिँदै मिथिलामा आउँदै गर्दामा नै फर्किएर आफ्नो नगरमा नै गए।’ उनले पनि उनीहरूलाई ‘अबदेखि उनको क्रिया थाहा पाउनु’ भनी प्रतिचिठ्ठी पठाए। ब्रह्मदत्तले पनि केवट्टसित “अब मैले के गर्नुपर्छ” भनी मन्त्रणा गर्दै “जयपान पिउनेछौं” भनी भन्दा उद्यान अलङ्कृत पारेर “सयौं-हजारौं घडापा रक्सी राख। विभिन्न परिकारका माछा-मासु त्याऊ” भनी सेवकहरूलाई अहाए। त्यहाँ नियुक्त गरिएका पुरुषहरूले त्यो सूचना पण्डित सामु भने। तिनीहरू ‘विष मिसाएको रक्सीद्वारा राजाहरूलाई मार्ने कामना गरिरहेका’ भनी जान्दैनथे। महासत्त्वले सुगाको बच्चासित सुनेका हुनाले ‘सत्य-तथ्य हो’ भनी जानेर ‘तिनीहरूको रक्सीपानको दिन सत्य-तथ्यरूपमा जानेर मलाई खबर पठाऊ’ भनी प्रतिचिठ्ठी पठाए। तिनीहरूले त्यस्तै गरे।

पण्डितले ‘म जस्तो छँदाछँदै यतिका राजाहरू मर्नु उचित छैन। तिनीहरूको आधार हुनेछु’ भनी विचार गरेर संगसँगै जन्म भएका हजार योद्धालाई बोलाउन लगाएर “साथीहरू, चूढनिब्रह्मदत्तले उद्यानमा अलङ्कृत गरेर एक सय राजाद्वारा घेरिएर रक्सी पिउने कामना गरिरहेका छन्। तिमीहरू त्यहाँ गएर राजाहरूलाई आसन विछ्याउँदा कोही पनि नबस्दा नै ‘चूढनिब्रह्मदत्तको अन्तरमा महान् योग्य आसन हाम्रो राजालाई दिनुहोस्’ भन्दै लिँदा तिनीहरूका पुरुषले ‘तिमीहरू कसका

पुरुष हों' भनी सोप्या 'विदेहराजाको हों' भनी भन्नु। तिनीहरूले तिमीहरूसित 'सात वर्ष, सात महिना, सात दिन बिताएर राज्य लिँदा विदेहराजालाई देखेनीं। को हो यो? आओ अन्तमा गएर अन्तिम आसन लेओ।' भनी भन्दै कलह गर्नेछन्। त्यसपछि तिमीहरूले 'यहाँ ब्रह्मदत्त राजा बाहेक अन्य राजा हाम्रो राजाभन्दा ठूलो छैनन्।' भन्दै कलह वृद्धि गरेर 'हाम्रो राजाको आसन मात्र पनि प्राप्त नहुँदामा अहिले 'तिमीहरूलाई रक्सी पिउन र माछा-मासु खान दिनेछेनीं' भनी ठूलो स्वरले कराउँदै सपूह-सपूह गरी ठूलो-ठूलो स्वर निकाल्दै तिनीहरूलाई त्रसित पार्दै ठूला-ठूला दुइहाहरूले सबै घडा फुटाइदिएर माछा-मासु फालिदिएर परिभोग गर्न नहुने गरेर शीघ्र सेनाको विच-विचमा प्रवेश गरेर देव नगरमा प्रवेश गर्ने असुरहरूले हलचल मच्चाएर 'हामी मिथिलाका महोषध पण्डितका व्यक्ति हौं, सक्छौ भने हामीलाई समात्' भनी तिमीहरू आएको भाव जानकारी दिएर आओ' भनी पठाए। तिनीहरूले "हुन्छ" भनी उनको वचनलाई स्वीकारेर बन्दना गरी पाँच प्रकारका आयुध धारण गरेर बाहिर निस्किएर त्यहाँ गएर त्यहाँको अलङ्कृत उद्यान नन्दनवनमा प्रवेश गरेर श्वेतछत्रको एक सय राजासन अलङ्कृत पारिएको श्रीवैभवलाई देखेर महासत्त्वले भने अनुसार नै सबै गरेर धेरै मानिसमा हूलदङ्गा मच्चाएर मिथिलातिर फर्किए। राजपुरुषहरूले पनि त्यो खबर राजाहरूलाई क्ताइदिए। चूढनिब्रह्मदत्त पनि "यस्तो हाम्रो विषको योगलाई हानि गरिदिए" भनी रिसाए। राजाहरू पनि "हामीहरूलाई जयपान पिउन दिएनन्" भनी रिसाए। सेना सपूहले पनि "हामीहरूले अमूल्य रक्सी पिउन पाएनीं" भनी रिसाए।

चूढनिब्रह्मदत्तले ती राजाहरूलाई बोलाएर "भो! जाओ, मिथिलामा गएर विदेहराजाको टाउको तरबारले काटेर खुट्टाले कुल्चिएर बस्दै जयपान पिउनेछौं। सेनालाई जानको लागि तयार गर" भनी फेरि एकान्तमा केवट्टलाई पनि यो कुरा भनेर "हाम्रो यस्तो मन्त्रणामा बाधा गर्ने शत्रुलाई समात्नेछौं। एक सय राजाको अठार अक्षौहिणी सङ्घाका सेनाद्वारा घेरिएर जाओ। आचार्य, आउनुहोस्" भनी भने। ब्राह्मणले आफ्नो विद्वताको कारणले विचार गरे - 'महोषध पण्डितलाई जित्न सक्दैनौं। हामी नै लज्जित हुनेछौं। यिनलाई फर्काउनेछु।' त्यसपछि उनलाई भने - "महाराज, यो विदेहराजाको आँट होइन। यो महोषध पण्डितको प्रबन्ध^{१०} हो। उनी महाप्रभावशाली व्यक्ति हुन्। उनीद्वारा रक्षा गरिएको मिथिला सिंहले रक्षा

^{१०} संविधान

गरिएको गुफाझैँ कसैले पनि लिन सक्दैन। केवल हाम्रो मात्र लाज हुनेछ। पुग्यो! त्यहाँ जानलाई।” राजा क्षत्रिय र श्रीवैभवको मदपत्ता^{११} भएर “उसले के गर्नेछ” भनी एक सय राजाद्वारा घेरिएर अटार अक्षौहिणी सङ्घाका सेना सँगसँगै बाहिरिए। केवट्ट पनि आफ्नो कुरा सम्झाउन नसक्दा ‘राजाको विरोधी हुनु भनेको अनुचित हो’ भनी उनीसित नै निस्किए। ती योद्धाहरू एकै रातमा नै मिथिलामा पुगेर आफूले गरेका कृत्यहरू महोषधलाई बताए। पहिला नियुक्त गरिराखेका पुरुषहरूले चिठ्ठी पठाए। ‘चूढनिब्रह्मदत्तले ‘विदेहराजालाई समालेछु’ भनी एक सय राजाद्वारा घेरिएर आउँदैछन्, पण्डित होसियार हुनुहोस्। आज फलानो ठाउँमा आइपुगे, आज फलानो ठाउँमा आइपुगे, आज नगरमा पुग्नेछन्’ भनी पण्डितलाई दिनदिनै चिठ्ठी पठाइरहे। महासत्त्वले त्यो सुनेर अप्रमादी भए। विदेहराजाले पनि ‘ब्रह्मदत्तले वास्तवमा यो नगर लिन आक्रमण गर्न आउँदैछन्’ भनी कानै-कान^{१२} हुँदै उनले सुनें।

त्यसपछि ब्रह्मदत्तले रातको पहिलो पहरमा नै हजारौँ मसालधारीहरूसित आएर सारा नगरलाई घेरे। त्यसपछि त्यहाँ हात्ती-रथहरूले घेर्न लगाएर ठाउँ-ठाउँमा सेना समूह राखे। मानिसहरू ठूलो स्वरले चिच्याउँदै, बाजा बजाउँदै नाँच्दै, त्रसित पाद र ठूलो हल्ला गर्दै बसे। मसालको प्रकाश र अलङ्कारको आभासले सारा सात योजन मिथिला जाज्वल्यमान भयो। हात्ती, घोडा, रथ र बाजाको आवाजले पृथ्वी नै फुट्न लागेको समयझैँ भयो। चारै पण्डित त्यो हल्लाखल्लाको आवाज सुनिँदा केही बाहा नपाएकाले राजाको सामु गएर “महाराज, ठूलो हल्लाखल्ला छ। हामीलाई थाहा छैन, यो के हो? निरीक्षण गर्न उचित छ” भनी भने। त्यो कुरा सुनेर राजाले ‘चूढनिब्रह्मदत्त आएको हुनुपर्दछ’ भनी सिंहपञ्जर झ्याल खोलेर हेरेका बेलामा उनी आएको भाव जानेर भयले त्रसित भएर “छैन हाम्रो ज्यान! हामी सबैलाई मारिदिनेछन्” भनी तिनीहरूसित सल्लाह गर्दै बसे। महासत्त्व पनि उनी आएको भाव जानेर सिंहसँगै नडराइकन सारा नगरमा सुरक्षाको बन्दोबस्त गरेर ‘राजालाई आश्वासन दिनेछु’ भनी राजनिवेशनमा चढेर एक ठाउँमा उभिए। राजाले उनलाई देख्दा नै आश्वासन प्राप्त भएकोझैँ भएर ‘मेरो पुत्र महोषध

^{११} अभिमानी

^{१२} पत्थर

पण्डित बाहेक अरु कोही मलाई यो दुःखबाट मुक्त गर्ने समर्थवान् भन्ने ठेक्का
भनी विचार गरेर उनीसित सल्लाह गर्दै भन्ने -

१. "पञ्चालो सव्वसेनाय. ब्रह्मदत्तोयमागतो।
सायं पञ्चालिया सेना, अप्पमेय्यो महोसध॥

पञ्चालका सबै सेनासित, यो ब्रह्मदत्त आयो।
त्यो पञ्चालको सेना हो, अप्पमेय छ हे! महोसध॥११॥

२. "वीथिमती पत्तिमती. सव्वसङ्गामकोविदा।
ओहाग्नि सद्दयती. भेरिसङ्घप्पबोधना॥

भारी बोक्न दक्का^१ पैदल हिंडुन दक्का^२, सबै संग्राममा कुशल।
टाउको काटेर ल्याउन दक्का^३ जावाजले विधिलिप्त नहुने^४, भेरी-शङ्ख जादिको बोध भएका॥१२॥

३. "लोहविज्जालङ्काराभा. धजिनीं वामरोहिनीं।
सिपियेहि सुसम्पन्ना. सूरोहि सुप्पनिद्धिता॥

फलाम विद्या^५ र जलङ्कारादिया दक्का^६, झण्डा बोक्न र चक्रन सिपाय^७।
मित्थहरूले सुसम्पन्न, सूरोहीहरूले सुप्रतिष्ठित॥१३॥

४. "दसेत्थ पण्डिता आहु, भूरिपञ्जा रहोगमा।
माता एकादसी रञ्जो^८, पञ्चालियं पसासति॥

^१ पुत्रमा खाँडिने तत्-सत्त्वानले पुस्त भएका

^२ पदचान्न गर्ने सैन्यबलले पुस्त भएका

^३ पर-सेनामा अज्ञातरूपले गएर टाउको काटेर ल्याउन सक्षम भएका

^४ हात झन्डारको जावाजले विधिलिप्त नहुने

^५ हतियार, कन्ध, तारबार आदि प्रयोगमा रक्ष भएका

^६ पुत्रमा तज्जालसँग महानता देखाउन र लडाउने सिक्ता

^७ हाती, घोडावाहन चढ्न दक्ष

^८ एकदिन एक जना पुरुषले वामलको पोको, पक्कएको घातको पोको र एक हजार कर्णार्पणको पोको
सिम्पर 'नदी पार गर्ने' भनी जोसिएर नदीको बिचमा पुग्नामा तर्न नसकेर पारिमा उभिएका मानिसहरूलाई यस्तो
धन्धो - "हे! पुरुषहरू मेरो इत्थाम एउटा घातलको पोको, घातको घातको पोको र हजार कर्णार्पणको पोको छ।
बलबाट मलाई जे मनपर्छ। त्यो सिमीहरूलाई विनेछु। जसले सक्छ, उसले मलाई नदी तलछ" भनी। त्यहाँ एक
जन बलले पुस्त पुरुषले पुग्ना कतेर नदीमा तैरिएर उसको हात सपत्तेर पारिपट्टि उतारे "देऊ मलाई दिनुपर्ने।"
भनी धन्धो। उसले "वामलको पोको वा पक्कएको घातको पोको लिनु" भनी धन्धो। "साथी, य ज्ञानलाई बास्ता
नगरी सिमीलाई उतारेको हुँ। मलाई धी खाँडिँन। मलाई पैसा देऊ।" "कैले घातबाट जे मनपर्छ 'त्यो विन्धु' भनी
बनेको थिए। जसिले मलाई जे इच्छा छ त्यो विन्धु। इच्छा भए लिनु।" उसले जगडि उभिएकै एक जनालाई

यहाँ दस जना पण्डित छन्, प्रज्ञावान् एकान्तवासी ।
पण्डितमा एघारौँ राजाकी माता, पञ्चालमा अनुशासन गर्दछिन् ॥४॥

५. "अधेःथेकसतं खत्या. अनुयन्ता यसस्मिनो ।
अच्छिन्नरट्टा व्यथिता. पञ्चान्नियं वसं गता ॥

एक सय एक सत्रिय, यशस्वी भएका सँगसँगै लाग्ने ।
व्यथित राज्य छिनिएका, पञ्चालका बशमा गएका ॥५॥

६. "यंवा तक्कग रज्जो. अकामा पियभाणिनो ।
पञ्चान्मनुयायन्ति. अकामा वसिनो गता ॥

जे भनेपनि गर्ने राजाले, बिना डुच्छाले नै प्रिय बोल्ने ।
पञ्चालको अनुयायी भएका, बिना डुच्छाले बशमा गएका ॥६॥

७. "नाच सेनाय मिथिला. तिसन्धिपरिचारिना ।
गजधानी विदेहान्. समन्ता परिखञ्जन्ति ॥

ती सेनाद्वारा मिथिला नगर, तीन छण्डमा धरिएको छ ।
राजधानी विदेहको, चारैतिर खाल्को छनिएको छ ॥७॥

भयो। उसले पनि उसलाई "उतले आफूलाई इच्छा भएको तिमीलाई दिन्छ। त्यो तिनू" भनी भयो। उसले "म त्यो लिनेछैन" भनी उसलाई लिएर छिनोफानो गर्ने ठाउँमा गएर छिनोफानो गर्ने मन्त्रीहरूलाई भयो। तिनीहरूले पनि त्यो सबै कुरा सुनेर त्यस्तै नै भने। ऊ तिनीहरूको छिनोफानोमा अतन्तोष भएर राजाको सामु गएर त्यो कुरा बिन्ती गर्‍यो। राजाले पनि त्यो छिनोफानो गर्ने मन्त्रीहरूलाई बोलाउन लगाएर तिनीहरूको सामु दुबैको कुरा सुनेर छिनोफानो गर्न नजाने "आफ्नो ज्यानलाई न्यान गरेर नदीमा जोर्लिनेलाई किन परख्य गरयो?"

त्यसबेला राजमाता घलाकन्वेरी भन्ने नयिके बतिरहेकी बिइन्। उनीले राजाले राम्ररी छिनोफानो नगरेको जाने "बाबु, यो पुरा जाने नै राम्रोसित निर्णय गरेको हो?" भनिन्। "आमा, म बलि पाय जान्छु। यदि तपाईं त्यो भन्दा अरु नानुसुच भन्ने तपाईं नै छिनोफानो गरिदिनुहोस्।" उनीले "म यस्तो गर्छु" भनेर त्यो पुरुषलाई बोलाउन लगाएर "बाबु, तिमी आज। तिमी इतमा भएको तीनेबटा पोको भुइमा तल्ल" भनी इममा: तल्ल लगाएर "बाबु, तिमीले पानी बगिरहेको बेलाया उसलाई के भनी भन्नेका बिपी" भनी सोध्दा "यो" भनी भन्दा "त्यस्तो भए तिमीलाई मनपर्ने तिनू" भनी भनिन्। उसले इजार पैसा भएको पोको लियो। त्यसपछि उसलाई उनीले अतिक्रमि गरेको बेलाया बोलाएर "बाबु, तिमीलाई इजार मनपर्छ" भनी सोध्दा "हो, मलाई मनपर्छ" भनी भन्दा "बाबु, तिमीले 'यसबाट मलाई जुन मनपर्छ त्यो दिस्नु' भनी उसलाई भन्नेका वा भन्नेको छैनौ" भनी सोध्दा "भन्नेको पु, देवी" भन्दा "त्यस्तो भए यो इजारको पोको उसलाई दिनु" भनी उसलाई विन तगाइन्। उसले स्तै बिलाय गर्दै दियो। त्यसबेला राजा र मन्त्रीहरू हर्षित भएर सामुकार दिए। त्यसबेलादेखि उनीको पण्डितमात्र सबै ठाउँमा फैलियो। त्यो विषयलाई लिएर विदेहराजाले 'एघारौँ राजाकी माता' भनेर भन्नेका हुन्।

८. "उद्धं तारकजाताव, समन्ता परिवारिन्ना।
महोसध विजानाहि, कथं मांक्खो भविस्सती" नि॥

माधि तारा छँदा नै, चारैतिर पेरिएको छ।
महोषध तिमी जान, कसरी मुक्त भइनेछ ॥८॥

राजाको यो कुरा सुनेर महासत्त्वले विचार गरे - 'यी राजा अति नै परणभयले त्रसित छन्। बिरामीलाई वैद्यको सहारा चाहिन्छ, भोकोलाई भोजनको, तिर्खाएकोलाई पानीको; यिनलाई पनि म बाहेक अन्य सहारा छैन। यिनलाई आश्वासन दिनु।' त्यसपछि महासत्त्व पनोशिलामाधि सिंह गर्जेर "महाराज, नडराउनुहोस्। राज्य-सुख अनुभव गर्नुहोस्। मैले ढुङ्गा लिएर कागलाईरै धनुष लिएर बादरलाईरै यी अठार अक्षीहिणी सङ्घाका सेनालाई पेटमा बाँधिएको बस्त्रहरूलाई पनि छोडेर जानुपर्ने गरी भगाउनेछु" भनी नवीं गाथा भने -

९. "पादे देव पसांगेदि, भुञ्ज कामे गमम्सु च।
हित्या पञ्चालियं सेनं, ब्रह्मदत्तो पन्नायिती" नि॥

खुट्टा देव पसांनुहोस्, खानुहोस् र कामसुखमा रमण गर्नुहोस्।
पञ्चालको सेनालाई त्यागेर, ब्रह्मदत्त पलायन हुनेछन् ॥९॥

यसरी पण्डितले राजालाई आश्वासन दिएर बन्दना गरेर राजनिवेशनबाट निस्किएर नगरमा झ्याली पिटून लगाएर बाजाको उत्सव गर्न लगाएर नागरिकहरूलाई भने - "भो! तपाईंहरू चिन्ता नमान्नुस्। सप्ताहभरि घाला-सुगन्ध-बिलेपन तथा पान-भोजनादि तयार गरेर उत्सव मनाउनुस्। जताततै मानिसहरू आफ्नो इच्छानुसार महापान गर्नुस्, हातले बाजा बजाउनुस्, मुखले बाजा बजाउनुस्, मेला गर्नुस्, सिद्धी बजाउनुस्, चिल्लाउनुस्-कराउनुस्, नाच्नुस्, गाउनुस्, ताली पिट्नुस्, तपाईंहरूको यसको खर्च ममा नै हुनेछ। म महोषध पण्डित हुँ। हेर्नुस्! मेरो प्रभाव" तिनीहरूले त्यस्तै गरे। त्यसबेला गाएको-बजाएको आवाज बाहिर नगरमा रहेकाले सुन्दछन्। सानो द्वारबाट मानिसहरू नगरमा प्रवेश गर्दछन्। शत्रु बाहेक नियाली-नियाली सप्ताहै ननु, त्यसैले सञ्चार रोकिँदैन। नगरमा भित्रिएका मानिसहरूले उत्सवक्रीडामा लगिरहेका जनहरूलाई देख्छन्।

चूळनिब्रह्मदत्तले पनि नगरमा कोलाहल सुनेर मन्त्रीहरूलाई यसरी भने - “भो! हात्रा अठार असौहिणी सङ्घाका सेनाले नगरलाई घेरेर बस्दा पनि नगरवासीहरूलाई डर-भय छैन। आनन्दपूर्वक हर्षित भएर ताली बजाउँदै छन्, कराउँदै छन्, सिट्टी बजाउँदै छन्, नाँच्दै छन्, गाउँदै छन्, यो के हो?” त्यसपछि उनलाई नियुक्त गरिएका पुरुषहरूले झुटो बोलेर यसरी भने - “देव, हामी एउटा कामले सानो द्वारबाट नगरमा प्रवेश गरेर उत्सव मनाइरहेका धेरै जनलाई देखेर सोध्दा ‘भो! सारा जम्बुद्वीपका राजाहरू तिमीहरूको नगरमा आएर घेरेर बसेका छन्। तिमीहरू अति नै प्रमादी भइरहेका छौ, यो के हो?’ तिनीहरूले यसो भने - ‘भो! हात्रा राजा राजकुमार हुँदाको समयमा एउटा मनोकामना चियो। ‘सारा जम्बुद्वीपका राजाहरूले नगरमा घेर्ने बेला उत्सव मनाउनेछु’, उहाँको आज मनोकामना पूर्ण भएको छ। त्यसैले झ्याली पिटाएर बाजाको उत्सव गराएर स्वयं माथिल्लो तलामा महापान पिउँदै हुनुहुन्छ।’”

राजाले तिनीहरूको कुरा सुनेर रिसाएर सेनालाई अहाए “भो! छिट्टै जताततैबाट जाऊ र खावा पुरेर, किल्ला भत्काएर, पर्खालमा कुल्चिएर अटालीहरू भत्काउँदै नगरमा पसेर गाडामा फर्सी ल्याएझैं धेरै मानिसका टाउको ल्याओ र विदेहराजाको टाउको पनि ल्याओ।” त्यो सुनेर सूखीर योद्धाहरूले विभिन्न प्रकारका आयुध हातमा लिएर द्वारको नजिक जाँदामा पण्डितका पुरुषहरूले दुःखा, बालुवा र लेदो भएको हिलो आदिले उपद्रव मच्चाएर फर्काइदिए। ‘किल्लालाई भत्काउँछु’ भनी खावामा जाँदा अटालीको अन्तरमा रहेकाहरूले बन्चरो, भाला, तोपर आदिबाट घोचिदिएर महाविनाशमा पुऱ्याइदिन्छन्। पण्डितका योद्धाहरूले चूळनिब्रह्मदत्तका योद्धाहरूलाई हातले आकृति तथा सङ्केत गरेर विभिन्न प्रकारले निन्दा गर्दछन्, गाली गर्दछन् र तर्साइदिन्छन्। “तिमीहरू खान नपाएर थाकेका छौं। अलिकति पिओ, खाओ” भनी रक्सीको घडा र माछा-मासुको साँघ्रा पसारेर आफैँ पिउँछन् र आफैँ खान्छन्। सानो किल्लामा घुम्छन्। तिनीहरूले केही गर्न नसकेर ब्रह्मदत्त सामु गएर “देव, ऋद्धिमान्हरू बाहेक अन्य नाघेर जान सक्दैनन्” भनी भने।

राजा चार-पाँच दिन बसेर लिनुपर्ने नदेखेर केवट्टलाई सोधे - “आचार्य, नगरलाई लिन सकेनौं। एकजना पनि नजिक जान सक्षम भएन, के गर्नुपर्ला”

भनी। केवट्टले “पर्खनुहोस्, महाराज, नगरमा बाहिरबाट पानी जान्छ। पानीलाई रोकिदिएर उसलाई समात्नेछौं। मानिसहरू पानीको हाहाकारबाट डारलाई खोल्नेछन्” भनी भने। उनले “यो उपाय छ” भनी स्वीकारे। त्यसबेलादेखि पानीलाई जान दिएनन्। पण्डितद्वारा नियुक्त गरिएका पुरुषहरूले पत्र लेखेर काँडमा बाँधेर त्यो खबर पठाए। उनले पनि पहिला नै अहाएका थिए - “जुन-जुन काँडमा पत्र देल्नेछौ, त्यस-त्यस मेरोमा ल्याउनु।” त्यसपछि एकजना पुरुषले त्यसलाई देखेर पण्डितलाई देखायो। उनले त्यो खबर जानेर “मेरो पण्डितभाव तिनीहरू जान्दैनन्” भनी साठी हातको बाँसलाई बिचबाट घिरेर सफा गर्न लगाएर फेरि जोडेर छालाले बाँधेर माथि हिलोले पोतेर हिमालबाट ऋद्धिवानु तपस्वीहरूले ल्याएका जल-कुम्भीका बिउहरूलाई पोखरीको छेउको हिलोमा रोप्न लगाएर बाँसको माथि राख्न दिएर पानीले भराउन लगाए। एकैरातमा नै बढेर बाँसको माथिबाट फूल निस्केर बाह्र अङ्गुल जति निस्कियो।

त्यसपछि त्यसलाई टिपेर “यो चूढनिब्रह्मदत्तलाई देओ” भनी आफ्ना पुरुषहरूलाई दिनलगाए। उनीहरूले त्यसको डाँट पोको पारेर “भो! ब्रह्मदत्तका चरण-सेवकहरू भोकबाट नमरो। यो कमल लिएर फूल सिजरेर डाँट पेटभरी खाओ” भनी फ्याँकिदिए। त्यहाँ पण्डितद्वारा नियुक्त गरिएको एकजना पुरुषले टिप्यो। त्यसपछि त्यसलाई राजाको सामु ल्याएर “देव, हेर्नुहोस्। यो डाँटलाई, हामीले पहिले यस्तो लामो डाँट कहिले देखेका छैनौं” भनी देखाउँदा “यसलाई नाप” भनी अहाउँदा पण्डितका पुरुषहरूले साठी हातको डाँटलाई अस्सी हातको डाँट गरेर नापे। फेरि राजाले “यो कहाँ उम्रिएको” भनी सोध्दा एकजनाले झुटो बोलेर यसरी भन्यो - “देव, म एकदिन तिर्खाउँदा ‘रक्सी पिउँनेछु’ भनी सानो डारबाट नगरमा प्रवेश गरेको थिए। नागरिकहरूलाई पानीमा खेल्नको लागि खनेको महान् पोखरी देखें। धेरै मानिस डुङ्गामा बसेर फूलहरू टिपिरहेका छन्। यो त्यहाँको छेउको भागमा उम्रेको हो। गहिराइमा उम्रेको डाँट त सय हातको हुनेछ।”

त्यो सुनेर राजाले केवट्टलाई भने - “आचार्य, पानीलाई रोकेर यसलाई लिन सक्दैनौं। एउटा उपाय ल्याउनुस्।” “देव, त्यसो भए धान्यको अभाव गरेर लिनेछौं। नगरको धान्य बाहिर हुन्छ।” “आचार्य, यसो नै गरौं।” पण्डितले

पहिलेझैं त्यो खबर जानेर 'केवट्ट ब्राह्मणले भेरो पण्डितभाव जान्दैनन्' भनी सानो किल्लामाथि हिलो विछ्याएर त्यहाँ धान रोप्न लगाए। बोधिसत्त्वहरूको अभिप्राय^{११} सिद्ध हुन्छन्। धान एकैरातमा नै उभेर किल्लाको माथि निलो-हरियो भएर देखियो। त्यसलाई देखेर चूडनिब्रह्मदत्तले “भो! यो किल्लामाथि के हो निलो-हरियो भएर देखिँदै छ” भनी सोधे। पण्डितद्वारा नियुक्त गरिएको पुरुषले राजाको वचनलाई मुखको जिब्रोबाट खोसेर लिएझैं लिएर “देव, गृहपतिपुत्र महोषध पण्डितले अनागतभयलाई देखेर पहिले नै राष्ट्रबाट धान्य ल्याउन लगाएर कोठाहरू भराउन लगाएर शेष धान्य किल्लाको नजिक राख्न लगाएका थिए। ती धानहरू घामले सुकेर र वर्षाले भिजेर त्यही नै धान उभेको हो। मैले एकदिन एउटा कामले सानो द्वारबाट पसेर किल्लामाथि धानको रासबाट धान हातमा लिएर वाटोमा फ्याँकिरहेकाहरूलाई देखें। त्यसपछि तिनीहरूले मलाई परिहास गर्दै ‘तिमी भोकाएको जस्तो छौ? धानलाई बस्त्रमा पोको पारेर तिम्नो घरमा लगेर कुटेर पकाएर खाऊ’ भने” भनी भन्यो।

त्यो सुनेर राजाले केवट्टलाई “आचार्य, धान्यको अभाव गराएर पनि यसलाई लिन सक्दैनौं। यो उपाय भएन” भनी भने। “देव, त्यसो भए, दाउराको अभाव गरेर लिनेछौं। नगरको दाउरा बाहिर हुन्छ।” “आचार्य, यस्तो नै गरौं।” पण्डितले पहिलेझैं त्यो खबर जानेर किल्लामाथिको धानलाई निकाल्न लगाएर देख्ने गरी दाउराको चाङ्ग राख्न लगाए। पण्डितका मानिसहरूले चूडनिब्रह्मदत्तका पुरुषहरूसित परिहास गर्दै “यदि तिमीहरू भोकाएका छौ भने यागु भोजन पकाएर खाओ” भनी टूला-टूला दाउराहरू फ्याँकिदिए। राजाले “किल्लाको माथि दाउराहरू देखिन्छन्, त्यो के हो” भनी सोध्दा “देव, गृहपतिपुत्र महोषधले अनागतभयलाई देखेर दाउराहरू ल्याउन लगाएर प्रत्येक घरको पछाडि राख्न लगाएर बाँकी भएका दाउराहरू किल्लाको माथि-माथि राख्न लगाएका थिए” भनी नियुक्त गरिएका पुरुषहरू सामुबाट नै कुरा सुनेर केवट्टसित भने - “आचार्य, दाउराको अभावले हामीले त्यसलाई लिन सक्दैनौं। एक उपाय ल्याउनुस्।” “महाराज, चिन्ता नगर्नुहोस्। अर्को उपाय छ।” “आचार्य, त्यो के उपाय हो? म तपाईंका उपायहरूको अन्त देखिँदै। हामीहरूले विदेहलाई लिन सक्दैनौं। आफ्नो नगरमा नै फर्कौं। “देव, ‘चूडनिब्रह्मदत्तले एक सय

^{११} मनोकापना

सत्रियसहित विदेहलाई लिन सकेन' भनी हाम्रो लाज हुनेछ। के महोषध पात्र पण्डित छ र? म पनि पण्डित नै हुँ। हामी एक चतुर्थाई^{२१} गर्नेछौं।” “के हो, आचार्य, चतुर्थाई भनेको?” “देव, धर्मयुद्ध गर्नेछौं।” “धर्मयुद्ध भनेको के हो?” “महाराज, सेनाहरू युद्ध गर्नेछैनन्, दुवै राजाका दुई पण्डित एक ठाउँमा भेट्छन्। तीमध्ये जसले वन्दना गर्दछ, ऊ पराजित हुनेछ। महोषधलाई यो मन्त्र थाहा छैन। म बूढो छु, ऊ तरुनो छ। मलाई देखेर नै वन्दना गर्नेछ। त्यसबेला विदेह पराजित हुनेछ। त्यसपछि विदेहलाई पराजित गरेर आफ्नो नगरमा नै जानेछौं। यसरी हाम्रो लाज हुनेछैन। यसलाई धर्मयुद्ध भनिन्छ।”

पण्डितले त्यो रहस्य पनि पहिलेझैं नै थाहा पाएर ‘यदि केवट्टबाट पराजित भएँ भने म पण्डित होइन’ भनी विचार गरे। चूढनिब्रह्मदत्तले पनि “आचार्य, यो राम्रो उपाय हो” भनी भन्दा ‘भोलि धर्मयुद्ध हुनेछ। दुवै पण्डितको धर्मानुसार जय-पराजय हुनेछ। जसले यो धर्मयुद्ध गर्दैन। उसलाई पनि पराजितको संज्ञा दिइनेछ’ भनी चिठ्ठी लेखाउन लगाएर सानो द्वारबाट विदेहलाई पठाइदिए। त्यो सुनेर विदेहराजाले पण्डितलाई बोलाउन लगाएर त्यो कुरा भने। त्यो कुरा सुनेर पण्डितले “हुन्छ, देव, ‘भोलि बिहान सबै पश्चिमद्वारमा धर्मयुद्ध मण्डल तयार गरिनेछ। धर्मयुद्ध मण्डलमा आउनु’ भनी पठाइदिनुहोस्” भनी भने। यो सुनेर राजाले आएको दूतको हातमा नै चिठ्ठी दिए। पण्डितले ‘अर्को दिन केवट्टको नै पराजय हुन्छ’ भनी पश्चिमद्वारमा धर्मयुद्ध मण्डल तयार पार्न लगाए। ती एक सय पुरुषले पनि ‘कसलाई के थाहा के हुने हो’ भनी पण्डितको आरक्षणको लागि केवट्टलाई घेरे। ती एक सय राजा पनि धर्मयुद्ध मण्डलमा गएर पूर्वतिर हेर्दै बसे। त्यसरी नै केवट्ट ब्राह्मण पनि।

बोधिसत्त्व पनि बिहानै सुगन्धित पानीले नुहाएर एक लाख मूल्यको काशीवस्त्र लगाएर सबै अलङ्कारले युक्त भएर विभिन्न परिकारका अग्रस भएको भोजन खाएर महान् परिवारका साथ राजद्वारमा जाँदामा “मेरो पुत्र भित्र आऊ” भनी भन्दा भित्र गएर राजालाई वन्दना गरेर एक ठाउँमा उर्षिदा “पुत्र, कहाँ जान्छौ” भनी सोर्षिदा “धर्मयुद्ध मण्डलमा जानेछु” भनी भने। “के चाहिन्छ, तिमीलाई?” “देव, केवट्ट ब्राह्मणलाई मणिरत्नद्वारा छक्याउने इच्छा छ। आठ

^{२१} चतुर्था, बल्थाई, चातुर्थ, चत्तमी, चतुरो हुनाको भाव, गुण वा अवस्था

कुना भएको मणिरत्न उपलब्ध गराइदिनुहोस्।” “पुत्र, लेऊ।” उनले त्यो लिएर राजालाई बन्दना गरेर राजनिवेशनबाट ओर्लिएर साथै जन्मिएका हजार योद्धाद्वारा घेरिएर नब्बे हजार कार्षापण मूल्यको श्वेतसिन्धव घोडाले युक्त रथमा चढेर प्रातःकाल जलपानको समयमा द्वार नजिक पुगे। केवट्ट पनि ‘अहिले आउला अहिले आउला’ भनी उनको आगमनलाई हेर्दै बसेका थिए, हेर्दा-हेर्दै नै घाँटी नै लामो भएकोझैं भयो। सूर्यको तापले पसिना बग्दै छ। महासत्त्व पनि महान् परिवार भएकाले महान् समुन्द्रझैं फैलिँदै केशरीसिंहझैं निर्भीक भएर रोमाञ्चित नभइकन द्वारलाई खोल्न लगाएर नगरबाट बाहिरिएर रथबाट ओर्लिएर सिंहझैं फुर्तीसाथ गए। एक सय राजा पनि उनको रूपश्री देखेर “यी साँच्चै श्रीवर्धन सेठको पुत्र महोषध पण्डित नै सारा जम्बुद्वीपमा प्रतामा अद्वितीय हुन्” भनी हजारौंले चिल्लाए।

उनी पनि देवताले घेरिएको इन्द्रझैं अनुपम श्रीवैभवले त्यो मणिरत्नलाई हातमा लिएर केवट्ट भएतिर गए। केवट्टले उनलाई देख्दा नै आफ्नो स्वभावमा रहन नसकेर उनी आएतिर स्वागत गर्न गएर यसरी भने – “पण्डित महोषध, हामी दुवै पण्डित हौं। हामी तिघ्रो लागि यतिका समयसम्म बसिरहेँदा पनि तिमीले पहिले एउटा उपहार पनि पठाएनौ। किन यस्तो गर्छौ?” त्यसपछि उनलाई महासत्त्वले “पण्डित, तपाईंलाई सुहाउँदो उपहार खोज्दा-खोज्दै आज मैले यो मणिरत्न प्राप्त गरेँ। यो मणिरत्न ग्रहण गरिदिनुहोस्। यस्तो मणिरत्न समानका अरू छैनन्” भनी भने। उनले उनको हातमा जाज्वल्यमान मणिरत्न देखेर ‘मलाई दिने इच्छाले हुनुपर्छ’ भनी बिचार गरेर “त्यसो भए, पण्डित, दिनुस्” भनी हात पसारे। महासत्त्वले “लिनुस्, आचार्य” भनी फर्काएर पसारेको हातको औंलाबाट छसालिदिए। ब्राह्मणले गडुङ्गो मणिरत्नलाई औंलाहरूले सभाल्न सकेनन्। मणिरत्न चिप्लिएर महासत्त्वको पादमूलमा छस्यो। ब्राह्मण लोभले ‘त्यसलाई लिनेछु’ भनी उनको पादमूलमा निहुरिए। उनलाई महासत्त्वले उठ्न नदिन एक हातले काँधमाथि एक हातले पिठिउँमा समातेर “उठ्नुहोस्! आचार्य, उठ्नुहोस्! आचार्य, म तपाईंभन्दा नाति समान तरुनो छु। मलाई बन्दना नगर्नुहोस्” भन्दै लगातार उच्चाक दिएर अनुहारलाई भूमिमा घसारिदिएर रगताम्य अनुहार पारिदिएर “अन्धबाल! तैले मबाट बन्दनाको अपेक्षा गरिरहेको थिइस्”

भनी घाँटीमा समातेर फ्याँकिदिए। उनी करिब बाह्रहात जतिपर हुत्तिएर उठेर भागे। मणिरत्नलाई महासत्त्वका मानिसहरूले लिए।

बोधिसत्त्वको “उद्गुहोस्! आचार्य, उद्गुहोस्! आचार्य, मलाई वन्दना नगर्नुहोस्” भन्ने शब्दको आवाज सारा परिषद्मा छाएको थियो। “केवट्ट ब्राह्मणले महोषदको पादमा वन्दना गरिरहेका छन्” भनी उनका पुरुषहरूले पनि एकै स्वरमा चिच्चाए। ब्रह्मदत्त आदि गरेर सबै ती राजाहरूले केवट्टले महासत्त्वको पादमूलमा निहुँरिएको देखेका नै थिए। तिनीहरूले “हाम्रो पण्डितले महोषध पण्डितलाई वन्दना गरे। अब हामी पराजित भयौं। हामीहरूलाई जिउँदो छाड्नेछैनन्” भनी आ-आफ्नो घोडा चढेर उत्तरपञ्चालतिर भाग्न सुरु गरे। तिनीहरू भागिरहेका देखेर बोधिसत्त्वका पुरुषहरूले “चूडनिब्रह्मदत्त एक सय क्षत्रियलाई लिएर भादै छन्” भनी फेरि चिल्लाए। त्यो सुनेर ती राजाहरू मरणभयले त्रसित भएर झन् धेरै भाग्दा सेनाङ्ग फुट्यो। बोधिसत्त्वका पुरुषहरूले पनि कराउँदै चिल्लाउँदै राक्षरी कोलाहल पच्चाए। महासत्त्व सेनाङ्गले घेरिँदै नगरमा प्रवेश गरे। चूडनिब्रह्मदत्तका सेनाहरू पनि तीन योजन जति भागे।

केवट्ट घोडा चढेर निघारमा रगत पुग्दै सेना भएको ठाउँमा पुगेर घोडाको पिठिउँमा बस्दै नै “भो, नभाग! भो, नभाग! मैले गृहपतिपुत्रलाई वन्दना गरेको होइन। पख! पख” भनी भने। सेनाले विश्वास नगरिकन नपखैर आइरहेको केवट्टलाई गाली र निन्दा गर्दै “पापी! दुष्ट ब्राह्मण, ‘धर्मयुद्ध गर्नेछु’ भनेर नाति समानको अयोग्यलाई वन्दना गर्छसु। तेरो काम छैन” भनी कुरा नसुनेकोझैं गरेर गइरहे। उनी वेगले गएर सेनाको सामु पुगेर “भो! मेरो कुरामा विश्वास गर। मैले उसलाई वन्दना गरेको छैन। मणिरत्नले मलाई छक्काएको हो” भनी ती सबै राजालाई विभिन्न प्रकारले सम्बोधन गरेर आफ्नो कुरालाई स्वीकार गर्न लगाएर त्यो फुटेको सेनालाई फर्काए। यो अति ठूलो सेना थियो। यदि एक-एक जनाले एक-एक मुट्टी धुलो, एक-एक मुट्टी ढुङ्गा लिएर नगरतिर फ्याँकेका भएपनि खावा पुरिएर किल्ला समान रास हुनेथियो। बोधिसत्त्वहरूका अभिप्राय सिद्ध नै हुन्छन्। त्यसैले एक जनाले पनि एक मुट्टी धुलो, एक मुट्टी ढुङ्गा नगरतिर फ्याँकेका थिएनन्। ती सबै फर्किएर आ-आफ्नो छावनीमा फर्किए।

राजाले केवट्टसित सोधे - “आचार्य, के गर्ने?” “देव, कसैलाई पनि सानो द्वारबाट बाहिरिन नदिएर सञ्चारलाई रोकिदिनेछौं। मानिसहरू बाहिरिन नपाएर आकुल-ब्याकुल भएर द्वार खोल्नेछन्। त्यसपछि हामी शत्रुलाई समाल्नेछौं” भनी भने। पण्डितले त्यो खबर पहिलेझैं जानेर विचार गरे - ‘यिनीहरू धेरै समयसम्म यहीं रहिरहेमा हामीलाई सुविधा हुनेछैन। उपायद्वारा यिनीहरूलाई भगाउन उचित छ।’ उनले ‘यिनीहरूलाई मन्त्रणाद्वारा भगाउनेछु’ भनी मन्त्रमा कुशल भएकोलाई खोज्दै अनुकेवट्ट भन्ने ब्राह्मणलाई देखेर उसलाई बोलाउन लगाएर “आचार्य, हाश्रो एउटा काम सिद्ध गर्न उचित छ” भनी भने। “पण्डित, के गर्नुपयो? भन्नुहोस्।” “आचार्य, तपाईं सानो किल्लामा बसेर हाश्रा मानिसहरूको प्रमादलाई हेरेर बिच-बिचमा ब्रह्मदत्तका मानिसहरूलाई पुरी, माछा-मासु आदि फ्याँक्दैदै ‘भो! यो-यो खाओ। आकुल-ब्याकुल नहोओ। अरू केही दिन बस्न प्रयत्न गरो। नगरवासीहरू पिंजडामा धुनिएका कुछुराझैं आकुल-ब्याकुल भएर चाँडै नै तिमीहरूलाई द्वार खोलिदिनेछन्। त्यसपछि तिमीहरूले यो राजा र दुष्ट गृहपतिपुत्रलाई समात्नु’ भनी भन्नुस्। ‘हाश्रा मानिसहरूले त्यो कुरा सुनेर तपाईंहरूलाई गाली गर्दै त्रसित पाउँदै ब्रह्मदत्तका मानिसहरूले देखादेख्दै नै तपाईंलाई हात-खुट्टा समातेर बाँसको भाटादिले पिटेकोझैं गरेर कपाललाई उर्खेदिएर पाँचौं चुलो पक्रिन लगाएर ईटाको धुलो छर्न लगाएर कणवीर मालालाई कानमा झुण्डाइदिएर धेरै चोटी पिठिउँमा कतिपय प्रहार गरेर दाग बसाइदिएर किल्लामा पुऱ्याएर टोकरीमा राखेर डोरीले बाँधेर तल झारेर ‘जा, तँ मन्त्र भेद गर्ने चोर’ भनी चूठनिब्रह्मदत्तका मानिसहरूलाई दिनेछन्। तिनीहरूले तपाईंलाई राजा सामु लग्नेछन्। राजाले तपाईंलाई देखेर ‘के हो, तिमी अपराध’ भनी सोध्नेछन्। त्यसपछि उनलाई यसो भन्नुस् - ‘महाराज, पहिले मेरो महान् यश थियो। गृहपतिपुत्रले ‘मन्त्र भेद गरेको’ भनी मसित रिसाएर राजालाई भनिदिएर मेरो सबै वैभव छिनेर लियो। ‘म मेरो यश छिनेर लिने गृहपतिपुत्रको टाउको लिनेछु’ भनी तपाईंका मानिसहरूको आकुल-ब्याकुललाई मुक्त गर्नको लागि तिनीहरू बसेका टाउँमा छाने र पिउने कुरा दिएँ। त्यति कुराले मलाई पुरानो वैरभाव मनमा राखेर यस्तो क्षति गऱ्यो। ती सबै तपाईंका मानिसहरूले जान्दछन्, महाराज’ भनी विभिन्न प्रकारले उनलाई विश्वास दिलाएर विश्वास उत्पन्न हुँदामा भन्नुस् - ‘महाराज, तपाईं म भएपछि चिन्ता नमान्नुहोस्। अब विदेहराजा र गृहपतिपुत्रको ज्यान रहनेछैन। मलाई यो नगरको किल्लाको बलियो

ठाउँ र कपजोर ठाउँ, खावामा गोही आदि भएको ठाउँ र नभएको ठाउँ पनि थाहा छ, म शीघ्र नै नगरलाई लिएर तपाईंलाई दिनेछु।' त्यसपछि त्यो राजाले विश्वास गरेर तपाईंलाई सत्कार गर्नेछन्। सेना र बाहन पनि सुम्पिदिनेछन्। त्यसपछि उनका सेनालाई हिंस्रक गोहीहरूको ठाउँमा नै उतारिदिनुस्। उनका सेना गोहीहरूको भयले उत्रिनेछैनन्। त्यसबेलामा तपाईंले राजा सामु गएर 'देव, तपाईंका सेनाले गृहपतिपुत्रसित घुस लिएका छन्। सबै राजा र आचार्य केवट्ट सपेत गरी घुस नलिएका भन्ने कोही छैनन्। केवल यी तपाईंसित घेरेर आसपासमा घुमिरहेकाहरू सबै गृहपतिपुत्रका नै हुन्। म एक मात्र तपाईंको पुरुष हुँ। यदि ममा विश्वास छैन भने सबै राजालाई अलङ्कृत गराएर 'मलाई हेर्न आउनु' भनी पठाउनुस्। त्यसपछि तिनीहरूलाई गृहपतिपुत्रले आफ्नो नाम-रूप लेखेर दिएका वस्त्र, अलङ्कार, खड्गादिमा अक्षरहरू देखेर निश्चित हुनुहोस्' भनी भन्नुस्। उनले त्यसै गरेर ती देख्दामा निश्चित भएर भयले त्रसित भएर ती राजाहरूलाई फर्काइदिएर 'अब के गर्ने' भनी तपाईंलाई सोच्नेछन्। उनलाई तपाईं यसरी भन्नुस् - 'महाराज, गृहपतिपुत्र बहुमायावी छ। यदि अरु केही दिन बस्नुभयो भने तपाईंको सबै सेनालाई आफ्नो हातमा पारेर तपाईंलाई समालेछ। त्यसैले बिना विलम्ब नगरी आजै मध्यरातको बिचमा घोडाको पिठिउँमा बसेर हामी भाग्नेछौं। अरूको हातबाट हामी भन्नु नपरोस्।' उनी तपाईंको कुरा सुनेर त्यसै गर्नेछन्। तपाईं उनी भागेका बेलामा फर्किएर हाम्रा मानिसहरूलाई जानकारी दिनुहोस्।"

यो सुनेर अनुकेवट्ट ब्राह्मणले "हुन्छ, पण्डित, तपाईंले भने अनुसार गर्नेछु" भनी भने। "त्यसो भए कतिपय प्रहार सहनु मुनासिब छ।" "पण्डित, मेरो ज्यान र हात-खुट्टा बाहेक बाँकी आफ्नो रुचि अनुसार गर्नुहोस्।" उनले उनको घरमा मानिसहरूद्वारा सत्कार गराएर अनुकेवट्टले भने अनुसार विरूप पारेर डोरीले उतारेर ब्रह्मदत्तका मानिसहरूलाई दिनलगाए। त्यसपछि तिनीहरूले उनलाई लगेर उनलाई देखाए। राजाले उनलाई परीक्षण गरेर विश्वास गरेर उनलाई सत्कार गरेर सेना सुम्पिदिए। उनले ती सेनालाई हिंस्रक गोहीहरू भएको ठाउँमा नै उतारिदिए। मानिसहरू गोहीहरूले खाँदै गर्दा अटालीमा बसेका मानिसहरूका बाण, भाला, तोप आदिद्वारा घोच्नाले महाविनाशमा पुगे। त्यसबेलादेखि कोही पनि मयले नजिक जान सकेनन्। अनुकेवट्ट राजा सामु गएर "तपाईंको लागि युद्ध गर्ने भन्ने

छैनन्। सबैद्वारा घुस लिइएको छ। विश्वास छैन भने बोलाउन लगाएर लगाइएका वस्त्रहरूमा अक्षरहरू नियालियोस्” भनी भने। राजाले त्यस्तै गरेर सबैका वस्त्रहरूमा अक्षरहरू देखेर ‘साँच्चै, नै यिनीहरूद्वारा घुस लिइएको छ’ भनी निश्चित भएर “आचार्य, अब के गर्नुपर्‍यो” भनेर सोध्दा “देव, अरू गर्नुपर्‍ने छैन। यदि विलम्ब गर्नुभयो भने गृहपतिपुत्रले हामीहरूलाई समात्नेछन्। आचार्य केवट्ट पनि केवल निघारमा घाउ गर्दै विचरण गरिरहेका छन्। उनीद्वारा पनि घुस लिइएको छ। उनले मणिरत्न लिएर तपाईंलाई तीन योजन भगाए। फेरि विश्वास दिलाएर फर्काएका हुन्। उनी पनि चारैतिर भेद गर्ने नै हुन्। म त एक रात पनि वास बस्न रुचाउँदिनँ। आजै मध्यरातको बिचमा भाग्नु उचित छ। म बाहेक अन्य तपाईंको सुहृदय भन्ने छैनन्” भनेर भन्दा “त्यस्तो भए, आचार्य, तपाईंले नै मेरो घोडालाई तयार पारेर यानको व्यवस्था गरिदिनुस्” भनी भने।

ब्राह्मणले उनी निश्चय नै भाग्ने भाव जानेर “उराउनु पर्‍दैन, महाराज” भनी आश्वासन दिएर बाहिरिएर नियुक्त गरिएका पुरुषहरूलाई “आज राजा भाग्नेछन्। नसुत्नु होला” भनी उपदेश^{११} दिएर राजाको घोडा समात्ने बित्तिकै राप्ररी पलायन हुने गरेर काठीलाई कसैर मध्यरातको बिचमा “तयार गरौं, देव, घोडा, समयलाई छ्याल गर्नुहोस्” भनी भने। राजा घोडा चढेर भागे। अनुकेवट्ट पनि घोडा चढेर उनी सँगसँगै जाँदै गरेझैं अलिपर गएर फर्किए। राप्ररी काठी कसिएको घोडा राजाले समात्ने बित्तिकै राजालाई लिएर पलायन भयो। अनुकेवट्ट सेनाको बिचमा प्रवेश गरेर “चूढनिब्रह्मदत्त भागे” भनी चिच्याए। नियुक्त गरिएका पुरुषहरूले पनि आफ्ना मानिसहरू सँगसँगै चिल्लाए^{१२}। शेष राजाहरूले ती सुनेर “महोषध पण्डित द्वार खोलेर निस्किएको हुनुपर्‍छ। अब हामीहरूलाई जिउँदो छाड्नेछैनन्” भनेर भयले त्रसित भएर उपभोग-परिभोग गर्ने सामानहरू पनि वास्ता नगरेर जतातैबाट भागे। मानिसहरूले “राजाहरू भागे!” भनेर ठूलो स्वरले चिच्याए। ती सुनेर अटाली आदिमा उभिएकाहरूले पनि ठूलो स्वरले ताली बजाए। यस्तरी त्यस्त क्षणमा पृथ्वी नै फुटेकोझैं सपुन्द्र नै खलबल भएझैं तारा नगरमा भित्र-बाहिर एकै ठूलो स्वर भयो। अठार असौहिणी सङ्घा सेनाका मानिसहरू ‘महोषध पण्डितले साँच्चै ब्रह्मदत्तराजा र एक सय राजालाई समात्ने’ भनेर मरणभयले त्रसित भएर

^{११} अबवाद

^{१२} ठूलो स्वरले कराए।

आ-आफ्नो पेटमा बाँधेका लुगाहरू छाडेर भागे। छाउनीको स्वान खाली भयो। चूडनिब्रह्मदत्त एक सय राजालाई लिएर आफ्नो नगरमा नै गए। अर्को दिन बिहान सबै नगरद्वारहरू खोलेर सेना समूह नगरबाट निस्किँदा महासूटलाई देखेर “के गरौं, पण्डित” भनेर महासत्त्वलाई भने। उनले भने – “तिनीहरूद्वारा छोडिएका धन हाम्रो हुनेछ। सबै राजाले छोडेका हाम्रा राजालाई देओ। सेठहरू र केवट्ट ब्राह्मणको हाभीहरूलाई ल्याओ। बाँकी सबै नगरवासीले लेओ।” तिनीहरूको अमूल्य रत्नसामान ल्याउँदै गर्दा नै पन्ध्र दिन बित्यो। बाँकी चार महिना लगाएर ल्याइयो। महासत्त्वले अनुकेवट्टलाई महान् सत्कार गरे। त्यसबेलादेखि भिषिलावासीहरू धेरै सुन भएका भए। ब्रह्मदत्त पनि ती राजाहरू सँगै उत्तरपञ्चाल नगरमा बस्दा-बस्दै एक वर्ष बित्यो।

ब्रह्मदत्तको मुद्र-मराजय काण्ड समाप्त।

सुव^{१५} काण्ड

त्यसपछि अर्को एक दिन केवट्टले ऐनामा मुखलाई हेरिरहेँदा निधारमा खत देखेर 'यो गृहपतिपुत्रको काम हो। उसले मलाई यतिका राजाहरूको माझमा लज्जित पार्यो।' विचार गरी क्रोधित भएर 'कहिले उसको पिटिउँ हेर्न सपर्थ हुनेछु' भनी विचार गर्दै 'यस्तो उपाय छ। हाम्रा राजाकी पुत्री पञ्चालचन्दी भन्ने उत्तम रूपधरा र देव अप्सरा समान छिन्। उनीलाई विदेहराजालाई दिनेछु' भनी 'विदेहलाई कामवासनाले प्रलोभन देखाएर बल्छी निलेको माछाझैं महोषधसितै ल्याएर ती दुवैलाई मारेर जयपान पियनेछौं' भनी। दृढसङ्कल्प गरेर राजाको सामु गएर भने - "देव, एउटा मन्त्रणा छ" भनी। "आचार्य, तपाईंको मन्त्रणाले गर्दा पेटमा बाँधेको वस्त्रको पनि अस्वाधी भएँ। अब के गर्नुहुन्छ? चुप लाग्नुहोस्।" "महाराज, यो उपाय सप्तानको अरू छैन।" "त्यसो भए, भन।" "महाराज, हामी दुवै मात्र एक ठाउँमा हुनु उचित छ।" "ल, हुन्छ।" त्यसपछि उनलाई ब्राह्मणले प्रासादको माथिल्लो तलामा राखेर भने - "महाराज, विदेहराजालाई क्लेशद्वारा प्रलोभन देखाएर गृहपतिपुत्र सँगसँगै यहाँ ल्याएर मार्नेछौं।" "राम्रो, आचार्य, उपाय! कसरी उसलाई प्रलोभन देखाएर ल्याउने?" "महाराज, तपाईंकी पुत्री पञ्चालचन्दी उत्तम रूपधरा छिन्। उनीको रूप सम्पत्तिलाई चतुरविलासी कविहरूद्वारा गीतमा बाँधेर ती काव्यहरू मिथिलामा गाउन लगाएर 'यस्तो स्वीरल पाएनन् भने विदेह नरेन्द्रलाई राज्यले के' भनी उनलाई सुन्ने बित्तिकै त्यसमा आसक्त भएको भावलाई जानेर म त्यहाँ गएर दिन जुराउनेछु। मैले त्यो दिन जुराएर आएपछि बल्छी निलेको माछाझैं गृहपतिपुत्रलाई लिएर आउनेछु। त्यसपछि तिनीहरूलाई मार्नेछौं।"

राजा उनको कुरा सुनेर हर्षित भएर - “सुन्दर उपाय, आचार्य, यसरी गर्नेछौं” भनी स्वीकारे। ती मन्त्रणा चूडनिब्रह्मदत्तको शयनागारमा साठिका भन्ने पन्थीले सुनेर प्रत्यक्ष गरिलिई। राजाले निपुण काव्यकारहरूलाई बोलाउन लगाएर धेरै पैसा दिएर छोरीलाई तिनीहरूलाई देखाएर “तात, यिनको रूपसम्पत्तिको आधारमा काव्य रचना गर्नुस्” भनी भने। तिनीहरूले अति मनोहर गीतहरू काव्यमा बाँधेर राजालाई सुनाए। राजा खुसी भएर तिनीहरूलाई धेरै धन दिए। कविहरूका नर्तकीहरूले सिकेर उत्सव-मेलाको मञ्चमा गाए। यसरी यो फैलिँदै गयो। ती मानिसहरूको माझमा फैलिँदै जाँदामा राजाका गायकहरूलाई बोलाएर भने - “तात, तिमीहरूले ठूला पन्थीहरूलाई लिएर राति रुखमा चढेर गाएर प्रातःकालमा तिनीहरूका घाँटीमा घण्टी बाँधेर तिनीहरूलाई उडाएर ओर्लिनु” भनी। ‘त्यो वास्तवमा पञ्चालराजकी पुत्रीको शरीर वर्णन देवताहरूले पनि गाउँछन्’ भनी प्रकट गर्नको लागि त्यस्तो गराइएको थियो। फेरि राजाले कविहरूलाई बोलाउन लगाएर “तात, अब तिमीहरूले ‘यस्तो कुमारी जम्बुद्वीपमा अन्य राजाहरूलाई योग्य छैन, मिथिलाको विदेहराजालाई योग्य छ’ भनी राजाको ऐश्वर्य र उनीको रूपलाई वर्णन गरेर गीतहरू बाँच्नुस्” भनी भने। तिनीहरूले त्यस्तै गरेर राजालाई बिन्ती गरे।

राजाले तिनीहरूलाई पैसा दिएर फेरि गायक-गायिकाहरूलाई बोलाउन लगाएर “तात, मिथिलामा गएर त्यहाँ यसै उपायले गाउनु” भनी पठाए। तिनीहरूले ती गाउँदै क्रमानुसार मिथिलामा गएर उत्सव-मेलाको मञ्चमा गाए। त्यो सुनेर धेरै मानिसले हजारौं चोटी चिल्लाएर तिनीहरूलाई धेरै पैसा दिए। तिनीहरूले राति रुखहरूमा पनि गाएर प्रातःकालमा पन्थीहरूको घाँटीमा घण्टी बाँधेर ओर्लिन्छन्। आकाशमा घण्टीको शब्द सुनेर ‘पञ्चालराजपुत्रीको शरीर वर्णन देवताहरू पनि गाउँछन्’ भनी सारा नगरमा खलबल मच्चियो। राजाले सुनेर गायक-गायिकाहरूलाई बोलाउन लगाएर निवेसनभिन्न मञ्च बनाएर ‘यस्तो रूपधरा पुत्रीलाई चूडनिराजाले मलाई दिने कामना गरेका छन्’ भनी हर्षित भएर तिनीहरूलाई धेरै पैसा दिए। तिनीहरू फर्केर आएर ब्रह्मदत्तलाई बिन्ती गरे। त्यसपछि उनलाई केवट्टले भने - “अब महाराज, दिन जुराउनको लागि जानेछु।” “हुन्छ, आचार्य, के चाहिन्छ?” “अलिकति उपहारहरू चाहिन्छन्।” “त्यसो भए लिनुस्” भनी दिनलगाए। उनले ती लिएर महान् परिवारका साथ विदेहराष्ट्रमा

पुगे। उनको आगमन सुनेर नगरमा एउटा खलबल मच्चियो। “चूढनिराजा साँच्चै विदेहराजासित भिन्नता सम्बन्ध गाँसै छन्। चूढनिराजाले आफ्नी पुत्री हाप्रा राजालाई दिनेछन्। केवट्ट दिन जुराउनको लागि आउँदै छन्।” विदेहराजाले पनि सुने। महासत्त्वले पनि, सुनेर उनलाई यस्तो विचार आयो - ‘उनको आगमन हापीहरूलाई रुचिकर छैन। वास्तवमा उनीलाई जान्नेछु’ भनी। उनले चूढनि सामु नियुक्त गरिएका पुरुषहरूलाई चिठी पठाए। ‘यसको वास्तविक अर्थ जानेर पठाउनु’ भनी। त्यसपछि तिनीहरूले ‘हापीहरूले यसको वास्तविक अर्थ जानेनीं। राजा र केवट्ट शयनागारमा बसेर मन्त्रणा गरेका थिए, राजाको शयनागारको पिंजडामा ‘साठिका’ भन्ने पन्थी यसको अर्थ जान्दछे’ भनी प्रतिचिठी पठाए।

यो सुनेर महासत्त्वले विचार गरे - ‘जसरी गर्दा शत्रुलाई मौका मिल्दैन, त्यसरी नै सुविभाजन गरेर राष्ट्री सजाएर भैले केवट्टलाई नगर देख्न दिनेछैन।’ उनले नगरद्वारदेखि राजदरवारसम्म राजदरवारदेखि आफ्नो गृहसम्म जाने मार्गमा दुवैतिर चौयाहरूले घेराउन लगाएर माथि चौयाहरूले ढाकेर चित्र लेखाउन लगाएर जमिनमा पुष्पहरू छराएर पूर्ण घडाहरू राख्न लगाएर केराका वामहरू बाँध्न लगाएर झण्डाहरू राख्न लगाए। केवट्ट नगरमा प्रवेश गर्दा सुविभाजन गरेको नगर नदेखेर ‘राजाले मेरो लागि मार्ग अलङ्कृत पारेका होलान्’ भनी विचार गरेर नगर नदेख्ने गराएको भाव जानेनन्। उनी गएर राजालाई भेटेर उपहारहरू सुम्पिदिएर कुशलसेम गरी एकातिर बस्दा राजाबाट सत्कार सम्मान गरिँदा आएको कारण बताउँदै दुई गाथा भने -

१०. “राजा सन्धयकामो ने. तनानि पवंचन्ति।
आगच्छन्नु इतो इता. मञ्जुका पिवभाणिनो॥

राजाको भिन्नताको कामना तपाईँसित छ, रत्नहरू दिएर पठाएका छन्।
पाल्नुस यहाँबाट हुतहरू, कोषल प्रियभाषीहरू॥१०॥

११. “भासन्नु मुद्रुका वाचा. या वाचा पटिनन्दिता।
पञ्चालो च विदेहो च. उभो एका भवन्नु तेति॥

बोल्नुस नरम वचनहरू, जुन वचन आनन्दित पार्ने।
पञ्चाल र विदेह, तपाईँ दुवैमा एकता होस्॥११॥

यसरी भनेर “महाराज, हाम्रा राजाले जस्तै महापात्यलाई पठाउने इच्छा गरेतापनि ‘अरूले कुरा भन्नु सक्दैनन्’ भनी मलाई पठाए। ‘आचार्य तपाईंले राजालाई राश्री अवबोध गराएर लिएर आउनु’ भनी भने। जाऊँ, महाराज, अत्यन्त राश्री कुमारी पनि प्राप्त हुनेछ। हाम्रो पनि राजासित मित्रताभाव प्रतिष्ठित हुनेछ” भनी भने। उनले उनको कुरा सुनेर हर्षित मन पारेर ‘साँच्चै उत्तम रूपधरा कुमारी पाउँनेछु’ भनी सुन्दासुन्दै नै बाँधिएर “आचार्य, तपाईं र महोषध पण्डितको धर्मयुद्धमा विवाद भएको थियो। मेरो पुत्रलाई भेट्नुस्। दुवै पण्डित एकआपसमा क्षमा मागेर मन्त्रणा गरेर आउनुस्” भनी भने। त्यो सुनेर केवट्टले “पण्डितलाई भेट्नेछु” भनी उनलाई भेट्न गए। महासत्त्व पनि त्यो दिन ‘त्यस पापीसित मेरो कुराकानी नहोस्’ भनी बिहान सबैरे अलिकति घिउ लिएर घरमा बाक्लो भिजेको गोबरले लेपन लगाए। खम्बाहरूमा तेलले पोल्न लगाए। उनको पल्टिने खाट बाहेक बाँकी खाट र पिराहरू बाहिर निकाल्न लगाए।

उनले मानिसहरूलाई सङ्केत गरे – “तात, ब्राह्मणले बोल्न सुरु गर्दा यसरी भन्नु ‘ब्राह्मण, पण्डितसित कुरा नगर्नुस्, उहाँले कडा घिउ पिउनुभएको छ। मैले पनि उनीसित बोल्न लाग्दा नै ‘देव, तपाईंले कडा घिउ पिउनुभएको छ। नबोल्नुहोस्’ भनी मलाई रोक्नु।” यसरी विचार गरेर रातो बस्त्र लगाएर सातौँ कोठाको ढोकामा मानिसहरू राखेर सातौँ कोठाको खाटमा पल्टिए। केवट्ट पनि प्रथम द्वारको कोठामा उभिएर “पण्डित, कहाँ हुनुहुन्छ” भनी सोधे। त्यसपछि ती मानिसहरूले उनलाई “ब्राह्मण, स्वर ननिकाल्नुस्, यदि आउने इच्छा छ भने चुप लागेर आउनुस्। आज पण्डितले कडा घिउ पिउनुभएको छ। ठूलो स्वर गर्नुहुन्न।” बाँकी कोठाको ढोकाहरूमा पनि उनलाई त्यसरी नै भने। उनले सातौँ कोठाको ढोका नाँघेर पण्डित सामु गए। पण्डितले बोल्न आँट्दा त्यसपछि मानिसहरूले उनलाई “देव, नबोल्नुहोस्। तपाईंले कडा घिउ पिउनुभएको छ। तपाईंले यो दुष्ट ब्राह्मणसित कुरा गरेर के काम छ” भनी रोके। यसरी उनीले सामु गएतापनि न बस्ने आसन न त उभिने ठाउँ नै पाए। भिजेको गोबरलाई नाँघेर उभिए।

त्यसपछि उनलाई हेरेर एकले आँखा झिम्कायो, एकले आँखीभौँ माथि उचात्यो र एकले कपाल कन्यायो। उनले उनीहरूका चाला देखेर निहुरिदै

“पण्डित, म जान्छु” भनी भन्दा अर्कोले “अरे! दुष्ट ब्राह्मण स्वर ननिकार, भनेको स्वर निकाल्दै छस्, तेरो हाड नै भाँचिदिनेछु” भनी भन्दा भयले त्रसित भएर फर्किएर हेरे। त्यसपछि अन्यले उनलाई बाँसको भाटाले पिठिउँमा हिकार्ए। अर्कोले घाँटी समातेर फालिदियो। अर्कोले पिठिउँमा हातले हिकार्यो। उनी चितुवाको मुखबाट उम्केको मृगझैँ भयले त्रसित भएर बाहिर आएर राजदरवारमा गए। राजाले विचार गरे - ‘आज मेरो पुत्रले यो कुरा सुनेर खुसी भएको हुनुपर्छ। दुवै पण्डितका बिचमा धर्मको छलफल भएको हुनुपर्छ। आज दुवैले एकआपसमा क्षमा मागेका हुनुपर्छ। साँच्चै यो मेरो दूलो लाभ हो।’ उनले केवटलाई देखेर पण्डितसित कुराकानी गरेको बारेमा सोच्दै गाथा भने -

१२. कथं नु केवट महोसधेन, समागमां आसि तदिह वृद्धि।
कच्चि ने पटिनिञ्जत्तो, कच्चि नुद्धो मन्नेसधो नि॥

आऊ हे! केवट महोषयसित समागम के भयो? त्यो मन।
के तपाईंहरूको क्षमा-याचन भयो? के खुसी महोषय भयो?।।१२।।

त्यो सुनेर केवटले “महाराज, तपाईंले ‘पण्डित’ भनी त्यसलाई ग्रहण गरिरहनुभएको छ! त्यो भन्दा असत्युरुष अरू छैन” भनेर गाथा भने -

१३. अनरिग्रूपो पुगिसो जनिन्द, असम्मादको धन्दो असत्तिरूपो।
यथा मृगो च बधिगं च, न किञ्चिन्धं अभासथा ति॥

जनार्थ पुरुष हो जनेन्द्र, सिधा कुरा नगर्ने, ठाडो र असत्य कुरा गर्ने खालको छ।
जस्तै लाटो र बहिरोग्रै, केही कुरा गरेन।।१३।।

राजाले उनको कुरा सुनेर न अभिनन्दन गरे न खण्डन नै गरे। उनलाई र उनीसित आएकालाई खर्च निवासगृह दिनलगाएर “आचार्य, जानुहोस्। विश्राम गर्नुहोस्” भनी फर्काएर ‘मेरो पुत्र पण्डित कुशलक्षेममा कुशल छ। उनीसित न कुशलक्षेम गन्यो न त सन्तोष देखायो। उसले कुनै अनागतभयलाई देखेको हुनुपर्छ’ भनी आफै कुरा निकाले -

१४. "अडा इदं मन्त्रपदं सुदुहसं. अथो सुदो नगविगियेन दिदो।
ताहा हि कायो मम सम्पवेधनि. भित्वा सयं को परहन्त्यमेसती ति ॥

निश्चित नै यो मन्त्रपदलाई अति बुझ्न गाहो छ, शुद्धअर्थ नबोलीद्वारा देखेका हुनुपर्छ।
त्यसैले शरीर मेरो काप्यछ, आफ्नै राष्ट्रलाई त्यागेर अरुको हातमा को जानेछ ॥१४॥

‘मेरो पुत्रले ब्राह्मणको आगमनमा दोष देखेको हुनुपर्छ। यो आएको चाहिँ भिन्नता सम्बन्ध राख्नको लागि होइन। मलाई कामभोगको प्रलोभन देखाएर नगरमा लगेर समालको लागि आएको हुनुपर्छ। त्यो अनागतभयलाई पण्डितले देखेका हुनुपर्छ’ भनी उनको यो तात्पर्य विचार गर्दै भयले त्रसित भएर बसेका बेलामा चारै पण्डित आए। राजाले सेनकसित सोधे - “सेनक, तिमीलाई उत्तरपञ्चाल नगरमा गएर चूढनिराजाकी पुत्री ल्याउनु रुचि लाग्छ?” “के भन्नुभएको महाराज? आइरहेकी श्रीलाई दण्डाले प्रहार गरेर भगाउनु उचित छैन। यदि तपाईं त्यहाँ गएर तिनीलाई ग्रहण गर्नुभयो भने चूढनिब्रह्मदत्त बाहेक अन्य कोही तपाईं समानको जन्मुढीपमा हुनेछैन। के कारणले? ज्येष्ठ राजपुत्री ग्रहण गर्नुभएको कारणले। ‘शेष सारा राजाहरू मेरा मानिसहरू हुन्, विदेह एकमात्र मेरो समानका छन्’ भनी सारा जन्मुढीपमा उत्तम रूपधरा पुत्री तपाईंलाई दिने कामना गरेका हुन्।’ उनको वचनलाई स्वीकार गर्नुहोस्। हामी पनि तपाईंको आधारमा वस्त्रालङ्कार पाउँनेछौं।” राजाले शेष रहेकालाई पनि सोधे। तिनीहरूले पनि त्यस्तै भने। उनी तिनीहरूसित कुरा गरिरहेका बेलामा नै केवट्ट ब्राह्मण आफ्नो निवासगृहबाट बाहिर आएर राजालाई बोलाएर “जान्छु” भनी आएर “महाराज, हामीहरू विलम्ब गर्न सक्दैनौं। हामी जान्छौं, नरेन्द्र” भनी भने। राजाले उनलाई सत्कार गरेर उनलाई घटाए। उनी गएको कुरा जानेर नुहाएर अलङ्कृत भएर राजाको उपस्थानमा आएर राजालाई वन्दना गरेर एक ठाउँमा बसे। राजाले विचार गरे - ‘मेरो पुत्र महोषध पण्डित महान् मन्त्र जान्ने मन्त्रपारङ्गत भएकोले अतीत, अनागत र वर्तमानको अर्थ जान्दछ। हामी त्यहाँ जानु उचित या अनुचित पण्डित जान्नेछन्।’ उनले आफूले पहिले विचार गरेको नभनेर रागमा अनुरक्त भएर मोहमा मूढ भएर उनलाई सोधै गाथा भने -

१५. "छत्राञ्जि एकाव मनी समंति. ये पण्डिता उत्तमभूरिपता।
यानं अयानं अथ वापि टानं. महासध न्वाप्यि मनिं कगही ति ॥

४११ जनकै एकै मत मित्त्व, यी पण्डितहरु उत्तम प्रज्ञा भएका।
जाने नजाने वा रहिरहने, महोचष तिमीले पनि मत देऊ ॥१५॥

यो सुनेर पण्डितले 'यी राजा अति नै कामुकतामा आसक्त छन्।
अन्यबालको भावले यी चारै जनाको कुरालाई लिन्छन्। जानुमा दोष बताएर
उहाँलाई फर्काउनेछु' भनी चार गाथा भने -

१६. "जानासि खो. राज महानुभावो. महच्चलो वृळनिब्रह्मदत्तो।
राजा च तं इच्छति मारणत्वं, मियं यथा आंकचरेन नुहो ॥

बाहा छ राज महाप्रभावशाली, महाबली वृळनिब्रह्मदत्त।
राजाले तपाईंलाई मारनको लागि इच्छा गरिरहेका छन्,
मृगलाई जस्तो घरपालुवा मृगनीलाई देखाएर व्याधा ॥१६॥

१७. "यथापि मच्छो वळिसं, वङ्गं मंसंन छादितं।
आमगिःद्रो न जानाति. मच्छो मरणमत्तनो ॥

जस्तै माछाको बखीमा, अङ्गुलाई मासुले छोपेको हुन्छ।
मासुको लोभले जानैन, माछाले मरण आफ्नो ॥१७॥

१८. "एवमेव तुवं गज. वृळनेव्यम्स धीतरं।
कामगिःद्रो न जानासि. मच्छोव मरणमत्तनो ॥

यसरी तपाईं राज, वृळनिको पुत्रीलाई।
कामुकताले जानुहुन्छ, माछोझैं मरण आफ्नो ॥१८॥

१९. "सचं गच्छसि पञ्चालं. खिप्पमत्तं जहिस्ससि।
मियं पन्थानुबन्धं. महन्तं भयमेस्सती ति ॥

यदि पञ्चालमा जानुभयो भने बाँटै नै आफू विनाश हुनुहुनेछ।
बाटोमा तखेटिएको मृगझैं, महान् भय आउनेछ ॥१९॥

११ केवट्ट, स्वयं राजा र चार पण्डित गरी ६ जना पण्डित।

यसरी महासत्त्वले चार गाथाद्वारा राजालाई निग्रह^{१०} गर्दै भने। यी राजा उनीद्वारा अति नै निग्रह गरिनाले 'यसले मलाई आफ्नो दासझैं सम्झन्छ। 'राजा' भनी सम्झेर, अग्रराजाले 'छोरी दिन्छु' भनी म तामु पठाएको जानेतापनि एउटा पनि मङ्गलले युक्त कुरा नभनेर मलाई 'मूर्ख मृगझैं, बल्छी निलेको माछाझैं, बाटोमा लखेटिएको मृगझैं मरणमा पुग्नेछ' भनी भन्यो' भनेर क्रोधित भएर अनन्तर गाथा भने -

२०. मयमेव वालम्हसे एलमृगा. ये उत्तमन्थानि तयी नपिप्सा।
किमेव त्वं नङ्गलकाटिवहो. अन्थानि जानासि यथापि अञ्जे ति ॥

म नै बच्चाझैं महामूर्ख भएँ, जसले उत्तमअर्थको इच्छा गर्ने।
के तिमीले भन्नुपर्छ हलोको दुप्योमा बढेकोले, अर्थ जानेका छौं अस्तुलेझैं ॥२०॥

यसरी उनलाई गाली परेर निन्दा गरेर "गृहपतिपुत्रले मेरो मङ्गलमा बाधा गरिरहेको छ" भनेर "यसलाई बाहिर निकालिदेओ" भनी बाहिर निकाल्न गाथा भने -

२१. उमं गले गहेन्वान. नासंथ विजिना मम।
यो मे रत्नलाभस्स. अन्नगायाय भासती ति ॥

यसको गर्वन समातेर, निकावेओ राष्ट्रबाट मेरो।
यसले मेरो रत्नलाभमा, बाधाको कुरा गर्दैछ ॥२१॥

यी राजा क्रोधित भएको भाव जानेर 'यदि मलाई राजाको वचनलाई सुनेर कसैले हातमा वा घाँटीमा समात्यो भने त्यो मेरो लागि जीवनभर नै लज्जित हुनको लागि पुग्नेछ। त्यसैले आफै बाहिर जानेसु' भनी विचार गरेर राजालाई वन्दना गरेर आफ्नो घरमा गए। राजाले केवल क्रोधको वशमा परेर भनेका हुन्। बोधिसत्त्वमा गौरव चित्त भएकोले कुनै त्यस्तो गराउन अहाएनन्। त्यसपछि महासत्त्वले 'यी राजा मूर्ख हुन्। आफ्नो हित-अहित जान्दैनन्। कामुक भएर 'उनकी छोरी लाभ नै हुनेछ' भनी अनागतभयलाई नजानेर गएमा महाविनाशमा पुग्नेछन्। उनको कुरा मनमा राख्न उचित छैन। उनी मेरो बहुउपकारी र महायश

^{१०} मन, इन्द्रिय आदिताई छाडा हुन नभिएर आफ्नो बशमा राख्न रोक्ने, अवरोध गर्ने ।

दायक हुन्। उनलाई म सहायक हुनु उचित छ। पहिला सुगाको बच्चालाई पठाएर सत्य-तथ्यबाट जानेर पछि म जानेहु' भनी विचार गरेर सुगाको बच्चालाई पठाए। त्यो अर्बलाई प्रकाश पार्दै शास्ताले भन्नुभयो -

२२. "ततो च सो अपक्कम्, वेदेहस्स उपन्तिका।
अथ आमन्तयी दूतं, माधरं सुवपण्डितं॥

त्यहाँबाट उनी निस्किएर, विदेहको साधुबाट।
त्यसपछि बोलाए दूत, माधर सुगा पण्डितलाई॥२२॥

२३. "एहि सम्म हरितपक्ख, वेय्यावच्चं करोहि मे।
अथि पञ्चालराजस्स, साठिका सयनपान्थिका॥

आऊ साथी हरित प्वाँछ भएको, मेरो सेवा गर।
छ पञ्चालराजकोमा, साठिका भन्ने शयनपिंडामा॥२३॥

२४. "तं बन्धनेन पृच्छस्सु, सा हि सक्खस्स कोविदा।
सा नेसं सक्खं जानाति, रज्जो च कोसियस्स च॥

त्यसलाई बन्धनद्वारा सोध, उसलाई सबैको बाहा छ।
उनीले तिनीहरूका सबै जान्छिन्, राजा र केवडुको॥२४॥

२५. "आमांति सो पटिस्सुत्वा, माधरो सुवपण्डितो।
अगमासि हरितपक्खो, साठिकाय उपन्तिकं॥

हुन्छ भनी उसले स्वीकारेर, माधर सुगा पण्डित।
गयो हरित प्वाँछ भएको, साठिकाको नजिकमा॥२५॥

२६. "ततो च खो सो गन्त्वान, माधरो सुवपण्डितो।
अथामन्तवि सुधरं, साठिकं मज्जुभाणिकं॥

त्यसपछि ऊ गएर, माधर सुगा पण्डित।
त्यसपछि बोलायो सुधरवातिनी, साठिका मपुरभाषिणीलाई॥२६॥

२७. "कच्चि ते सुघरे खमनीयं, कच्चि वेस्से अनामयं।
कच्चि ते मधुना राजा, लब्धते सुघरे तुवं॥

कस्तो छ तिमी सुम्भरासिनी सकुशात छेऊ? वैश्यवधु, स्वस्व त छेऊ।
के तिमीलाई मिठो दाना, मिल्छ सुम्भरमा बस्ने तिमीलाई॥२७॥

२८. "कुसलञ्चंवे मे सम्म, अथो सम्म अनामयं।
अथो मे मधुना राजा, लब्धते सुवपण्डित॥

कुशलै छ मलाई साधी, म साधी स्वस्व नै छु।
त्यस्तै मलाई मिठो खाना प्राप्त छ, तुगा पण्डित॥२८॥

२९. "कुतां नु सम्म आगम्म, कम्म वा पहितो तुवं।
न च मेसि इतो पुब्बं, दिट्ठो वा यदि वा सुतो ति॥

कहाँबाट साधी आयौ, कसले पठायो तिमीलाई।
यसभन्दा पहिले तिमीलाई देखेको र सुनेको छैन॥२९॥

उसले उसको कुरा सुनेर 'यदि 'म भिथिलाबाट आएको हुँ' भनी भनेमा यसले मरेतापनि भसित विश्वास गर्नेछेने। सिवि राष्ट्रमा अरिद्विपुर नगरलाई अबलोकन गरेर आएको हुनाले, त्यसमा झुटो कुरा बनाएर सिवि राजाले पठाएको पारेर त्यहाँबाट आएको भाव भन्नेछु' भनी विचार गरेर भन्यो -

३०. "अहांसिं सिविराजम्स, पासादे सयनपालको।
नतो सो धम्मिको राजा, वड्ढे मोचोसि बन्धना ति॥

बिएँ म सिविराजको, प्रासादको शयनगारमा।
त्यसपछि ती धार्मिक राजाले, बाँधिएकाहरूलाई मुक्त गराए बन्धनबाट॥३०॥

त्यसपछि उसलाई उसले आफ्नो लागि सुवर्ण आहारदानीमा राखिएको मिठो दाना र मिठो पानी दिएर "साधी, तिमी टाढाबाट आयौ। के अर्थले यहाँ आएको" भनी सोधी। उसले उसको कुरा सुनेर रहस्यलाई सुन्ने इच्छा गरेर झुटो बनाएर भन्यो -

३१. 'तस्स मेका दुतियासि. साळिका मज्जुभाणिका।
तं तथ अवधी सेनो. पेक्खतो सुघरो ममा ति॥

त्यहाँ मेरी एउटी श्रीमती छिई, साळिका मज्जुभाणिका।
त्यसलाई त्यहाँ मान्यो बाजले, देखादेखै हे! सुग्गरवातिनी मैले॥३१॥

त्यसपछि उसले उसलाई सोधी - "तिम्रो श्रीमतीलाई बाजले कसरी मान्यो?" उसले उसलाई भन्दै "सुन, भद्रे, एकदिन हाम्रा राजा पानीमा जलक्रीडाको लागि गएका बेलामा मलाई पनि बोलाए। त्यसपछि मैले श्रीमतीलाई पनि लिएर उनीसितै गएर खेलेर सन्ध्याकालमा उनीसितै फर्किएर आएर राजा सँगसँगै नै प्रासादमा चढेर शरीरलाई सुकाउनको लागि श्रीमतीलाई लिएर सिंहपञ्जर झ्यालबाट निस्किएर कुटागार"को बिचमा बसेको छिँएँ। त्यस क्षणमा एउटा बाज कुटागारबाट निस्किएर हामीलाई समात्न लखेट्यो। म परणभयले उराएर वेगले भागें। ऊ त्यसबेला गर्भिणी छिई। त्यसैले ऊ वेगले भाग्न सकिन। त्यसपछि उसलाई मैले देखा-देखै नै उसलाई पारेर लिएर गयो। त्यसपछि मलाई उसको शोकले रोहिरहेको देखेर हाम्रा राजाले "साथी, किन रोहिरहेको छौ" भनी सोधेर त्यो कुरा सुनेर "भूख नहोऊ, साथी, नरोऊ, अर्को श्रीमती खोज" भनी भन्दा "के देव? अर्को दुराचारी, दुशील श्रीमती ल्याउनु भन्दा त एकलै नै विचरण गर्नु उत्तम छ" भनी भन्दा "साथी, मैले एउटा शील आचरणले युक्त पन्शीलाई सुनेको छिँएँ। तिम्री श्रीमती समान छे। चूडनिराजाको शयनगारको पिंजरामा त्यस्ती साळिका छे। तिमी त्यहाँ गएर उसको मनलाई सोधेर मौका थिलाएर यदि उसलाई मनपर्छ भने फर्केर आएर मलाई मन। त्यसपछि मैले विवाह गराइदिएर महान् परिवारसहित उसलाई ल्याउनेछु" भनी मलाई यहाँ पठाउनुभएको हो। त्यसैकारणले आएको हुँ" भनी गाथा भन्यो -

३२. 'तस्सा कामा हि सम्पत्तो, आगनांमि तयन्नि के।
सचे कग्घ्य ओकासं. उभयोव वसामसे ति॥

त्यसको कामनाले नै सहमति गरेर, आएको हुँ तिम्रोमा।
यदि मौका विन्छ्यौ भने हामी दुवै नै सँगसँगै बस्नेछौं॥३२॥

* दुहाछे बनाएको किम्बीको टुप्पोको फेटमा

उसले उसको कुरा सुनेर खुसी भई। यसो भएतापनि आफ्नो प्रियभाव जान्न नदिएर अनिच्छा गरेकोझैं पारेर भनी -

३३. "सुवांय सुविं कामेय्य, साळिको पन साळिकं।
सुवस्स साळिकायेव, संवासो होनि कीदिसो"ति ॥

सुगाले सुगीलाई कामना गर्वछ, साळिकले साळिकालाई।
सुगाको साळिकासित, सहवास हुन्छ कसरी? ॥३३॥

अर्कोले यो सुनेर 'यसले मलाई प्रतिषेध गरेको छैन। बहाना मात्र गर्दै छे। निश्चिय नै मलाई मनपराउँछे। विभिन्न प्रकारका उपमाले उसलाई विश्वास दिलाउँनेछु' भनी विचार गरेर भन्यो -

३४. "यायं कामे कामयति, अपि चण्डालिकामपि।
सच्चो हि सदिसो होनि, नत्थि कामे असादिसो"ति ॥

जसले कामवातनाको कामना गर्वछ, चण्डालिनीसित पनि।
तथै तथान नै हुन्छ, हुँदैन कामवातनामा असथान कोही ॥३४॥

यो भनी पानिसहरू बिचका विभिन्न जातिका सपानभाव देखाउनको लागि अतीतका कुराहरू ल्याएर दर्शाउँदै अनन्तर गाथा भन्यो -

३५. "अत्थि जम्पावती"^{१६} नाम, माता सिविस्स राजिनो।
सा भरिया वासुदेवस्स, कण्हस्स महेत्ती पिया"ति ॥

छ जम्पावती भन्ने माता सिविराजकी।

उनी वासुदेवकी श्रीमती बिईनु, कृष्णायन गोत्रकी प्रिय महिषी ॥३५॥

^{१६} तिथि तन्की माता जम्पावती भन्ने बण्डालिनी बिइनु। उनी कृष्णायन गोत्रको इत्यथ माइइत्यक विचको जेष्ठ वासुदेवकी प्रिय महारानी बिइनु। उनले एकदिन झारकी नगरबाट निस्किएर उद्यनमा गइरहेको बेलाया नगरमा प्रवेश गरेको एक ठाउँमा उभिएको सुन्दरी एक बण्डालिनीलाई देखेर जातबल पित भएर "हे जातकी" भनी तोम ल्याएर "बण्डाल जातकी" भनी बुन्नामा पनि जातबल पित भएकाले अन्वयिकमात्र तोम ल्याएर "अन्वयिक छिछे" भनी सुनेर उनीलाई लिएर ल्याईबाट फर्किएर निवेतनमा लगेर अन्नप्रेषी बनाए। उनीले तिथि भन्ने छोरा जन्माइनु। उनले बाबुको मृत्यु पश्चात् झारकीमा राज्य गरे। यो कथाले माथिको गाथा भनिएको हो।

यसरी यो उदाहरण दर्शाउँदै “यस्ता क्षत्रियले पनि चण्डालिनीसित सहवास गरेका थिए। हामी जस्ता चराचुरुङ्गीको के कुरा? एकआपसमा सहवासको रुचि गर्नु नै प्रमाण हो” भनी अर्को उदाहरण दर्शाउँदै भन्यो -

३६. “इयती किम्पुगिरी, सापि वच्छं^{२०} अकामवि।
मनुस्सं मिगिया सद्धिं नन्थि कामे असादिसं नि॥

इयती किम्पुगिरी^{२१}ले, उसले पनि वच्छ मन्ने तपस्वीलाई कामना गरी।
मानिसले पशुसित गरेका थिए, हुँदैन कामवातनामा असमान कोही॥३६॥

उसले उसको कुरा सुनेर “स्वामी, वित्त सदैव एकैनासको रहँदैन। म प्रिय वियोग^{२२}देखि डराउँछु” भनेर भनी। त्यो सुगाको बच्चा स्त्रीमायाया कुशल थियो। उसले उसको परीक्षा गर्दै फेरि गाथा भन्यो -

३७. “हन्द ख्वाहं गमिस्सामि. सात्तिके मञ्जुभाणिके।
पच्चम्भानुपदञ्जेनं, अतिमञ्जसि नून म न्नि॥

Dhamma.Digital

“ वच्छ मन्ने एक तपस्वीको नाम हो। उसले तपस्वीलाई कतरी कामना गरी? अतीतकालमा एकजना ब्राह्मण कामभोगमा बोध देखेर महानु यत्न त्यागेर ऋषिको प्रवर्जितले प्रवर्जित भएर त्रिपालपमा घुपडी बनाएर बसे। त्यो घुपडीको चक्कि एउटा मुफ्फमा धेरै किछा बस्छन्। त्यहीँ नै एउटा बौदर मुफ्फको ढारमा बास। उसले जाल बुनेर तिनीहरूको टाउको पुटाविएर रात पित्छ। किछाहरू जुबल हुन्छन् र डराउँछन्। त्यो बौदर धेरै डूठो थियो। तिनीहरूले त्यसलाई केही गर्न नसकेर त्यो तपस्वी तामु गएर कुशलप्रेम गरी आएको कारण सोचा “देव, एउटा बौदरले हामीलाई मर्द छ। तपाईं बाहेक अन्य कारण हामीले देखेनौं। त्यसलाई मारेर हाम्रो तुरासा गरिदिनुहोस्” भनी भने। त्यो सुनेर तपस्वीले “हट! म सभानले प्राणी हिंसा गर्दैनन्” भनी अग्रतत्र पारे। तिनीहरूमध्ये एकवती भन्ने किम्पुगिरी सुन्दरी, भनसोभ्याउने र आत्माथिके थिउँ। तिनीहरूले उसलाई अलङ्कृत पारे तपस्वीको तामु लगेर “देव, यिनी तपाईंकी पावपरिधारीका हुन्छिन्। हाम्रो भुजुलाई मारिदिनुस्” भनी भने। तपस्वीले उसलाई देखा नै आसक्त वित्त भएर उत्सित संवास गरेर मुफ्फको ढारमा पुगेर जानको लागि निस्केको बौदासाई मुद्गाले पिटेर मारिदिए। उससिते बस्ताबस्वै छोराछोरीहरू बुद्धि गरेर त्यहीँ परे। यसरी उसले उनलाई कामना गरेकी थिउँ। सुगाको बच्चाले यो उदाहरण दर्शाएर “वच्छ तपस्वी त्यसबेला मानिस भएर पनि पशुयोनीकी किम्पुगिसित सहवास गरे। हाम्रो कुरा म के? हामी दुवै पखेला भएका पखी हौं” भनी देखाउँदै मानिस पशुसित भनेको हो। “यसरी मानिसहरू पशुसित सहवास गर्दछन्। त्यसैले कामभोगमा असमान हुँन। वित्त नै मुच्छ हो” भनी भन्यो।

“मानिसको जस्तो मुछ र पौष्टको जस्तो शरीर वा मानिसको जस्तो शरीर र पौष्टको जस्तो मुछ भएकी किम्पुगिसितकी त्नी

“ यो तर्कमाथी उःखमध्ये एक हो। जस्तै - जन्मिनु उःख, बृद्धाया हुनु उःख, मरण हुनु उःख, भोगी हुनु उःख, अधिपतित मिलन दुःख, त्रिपतित वियोग हुनु उःख, इच्छाएको प्राप्त नहुनु उःख, यो मध्य-उपादान-स्कन्ध नै उःखको पुच्छ हो।

हे! प्रिय म जानु, साठिका मपुरभाषिणी।
प्रत्यक्षरूपमा मन्दाभन्दै, मलाई सोधेर विचार गर्दैछ्यौ?।।३७।।

उसले उसको कुरा सुन्ने बित्तिकै मुटु नै फुटेझैं गरेर उसलाई देख्ने बित्तिकै उत्पन्न भएको कामभोगबाट पैदा भएको जलन भएतापनि आफ्नो स्त्रीमाथाले मन नपरेकोझैं पारेर एक र आधा गाथा भनी -

३८. "न सिगी नग्मानस्त. माधर मुवपण्डित।
इधेव ताव अछम्सु, याव राजान दक्खसि।
सोप्पि सहं मुदिज्ञानं. आनुभावञ्च गजिनो ति॥

हुँदैन श्रीसम्पत्ति हडबडोलाई, माधर सुगा पण्डित।
यहीं तबसम्म बल, जबसम्म राजालाई देख्दैनौ।
सुन शब्द मृदहहरूको, प्रताप राजको।।३८।।

त्यसपछि तिनीहरूले सन्ध्याकालभित्रै पैथुन सहवास गरे। मिलेर कुरा गर्दै प्रियरूपले सहवास गरे। त्यसपछि उसलाई सुगाको बच्चाले 'अब यसले मलाई रहस्य गोप्य राख्ने छैन। अहिले यसलाई सोधेर जानु उचित छ' भनी विचार गरेर "साठिके" भनी बोलायो। "के? स्वामी।" "म तिमीलाई केही भन्न चाहन्छु।" "भन्नुस्, स्वामी।" "पछ! आज हाम्रो मङ्गलको दिन हो। अरू दिनमा जानौला। यदि मङ्गलले युक्त कुरा छ भने भन्नुस्, यदि छैन भने नभन्नुस्।" "यो मङ्गलको कुरा नै हो, भद्रे।" "त्यसो भए भन्नुस्।" त्यसपछि उसलाई "भद्रे, यदि सुन्ने इच्छा छ भने भन्दु, तिमीलाई" भनी त्यो रहस्य सोध्दै एक र आधा गाथा भन्यो -

३९. "यो नु ख्वायं तिच्चो सहो. तिरोजनपदे सुतो।
धीता पञ्चालराजस्स. ओसधी विय वण्णिनी।
तं दस्सति विदेहानं. सो विवाहो भविस्सती ति॥

यो तीव्र शब्द, जनपदमा सुनिन्छ।
पुत्री पञ्चालराजाकी, औसधी ताराझैं वर्णखालकी।
तिनीलाई विदेहान् विदेहलाई, त्यो विवाह हुनेछ।।३९।।

उसले उसको कुरा सुनेर यसरी भनी - “स्वामी, के कारणले मङ्गलको दिनमा अवमङ्गल कुरा गर्नुहुन्छ?” “म, भद्रे, मङ्गलकै कुरा गरिरहेको छु। तिमी अवमङ्गल भन्छौ, यो के हो?” “स्वामी, ती अभिन्नहरूको पनि यस्तो मङ्गल कार्य नहोस्” भनी। “तब, भन, भद्रे।” “स्वामी, भन्न सकिदैन।” “भद्रे, तिमीले जानेको रहस्य मलाई भनिनौ भने हाम्रो सहवास हुनेछैन।” उसद्वारा दबाव दिनाले “त्यसो भए सुन्नुस्, स्वामी” भनेर यो गाथा भनी -

४०. 'एदिसो मा अभित्तानं, विवापो होनु माधर।
यथा पञ्चालराजस्स, वेदेहेन भविस्सती ति॥

यस्तो अभिन्नहरूको पनि, नहोस् विवाह माधर।
जस्तो पञ्चालराजाको विदेहराजासित हुनेछ॥४०॥

यो गाथा भनेपछि फेरि उसले “भद्रे, किन यस्तो कुरा गर्दछौ” भनी सोध्दा “त्यसो भए सुन्नुस्! यहाँ तिनीहरूको दोष भन्नेछु” भनी यो गाथा भनी -

४१. 'आनयित्वाणं वेदेहं, पञ्चालानं रथेसभो।
ततो नं घानयिस्सति, नस्स सखी भविस्सती ति॥

Dhamma.Digital

ल्याएर विदेहलाई पञ्चालको भूपतिले।
त्यसपछि उनलाई मान्नेछन्, न उनको साथी हुनेछन्॥४१॥

यसरी उसले गोप्य मन्त्रणा बाँकी नराखेर सुगा पण्डितलाई भनी। त्यो सुनेर सुगा पण्डितले “आचार्य केवट्ट उपाय कुशल भएका हुन्। आश्चर्य छ! त्यो राजालाई यस्तो उपाय कुशलबाट मारिने” भनी केवट्टलाई प्रशंसा गरेर “यस्तो अवमङ्गलबाट हाम्रो केको अर्थ? चुप लागेर सुती” भनी अनागत कामको पूर्णता जानेर त्यो रात उसैसित बसेर “भद्रे, म सिविराष्ट्रमा गएर मनपरेकी श्रीमती मिलेको भाव सिविराजा र देवीलाई बिन्ती गर्नेछु” भनी जानको लागि अनुषति दिन भन्यो -

४२. 'हन्द खो मं अनुजानाहि, गतियो सत्तमत्तियो।
यावाहं सिविराजस्स, आरांघेमि महेसिनो।
ऋद्धो च मे आवसथो, सात्तिकाय उपन्निक न्नि॥

मलाई अनुमति देऊ, सात रातभरिको।
जबसम्म मैले सिविराजा र महारानीलाई बिन्ती गर्नेछु।
लाभ भयो मलाई आवास स्थान, साब्बिकाको नभिकमा ॥४२॥

यो सुनेर साब्बिकाले उससित वियोगको इच्छा नभएतापनि उसको कुरा प्रतिषेध गर्न नसकेर अनन्तर गाथा भनी -

४३. "हन्द खो तं अनुजानामि, रत्तियो सतमत्तियो।
सचे त्वं सत्तरत्तेन, नागच्छसि ममन्तिके।
मज्जे ओक्कन्तसत्तं मं, मताय आगमिस्ससी ति ॥

तिमीलाई अनुमति दिन्छु, सात रातभरिको।
यदि तिमी सात रातपछि आएनौ भने बेरो तामु।
मैले प्राण त्यागिसकेको हुनेछु भनी विचार गर्दै, भरिसकेपछि आउनेछौ ॥४३॥

अर्कोले भन्यो - "भद्रे, के भन्छौ? मैले पनि आठौं दिनमा तिमीलाई देखिनै भने कहाँ जीवित रहनेछु" भनी कुरा गरेर हृदयले 'तैं बाँच्नु वा मर्नु, मलाई तेरो के' भनी विचार गरेर उडेर अलिकति सिवि राष्ट्रतिर गएर फर्किएर थिथिलामा गएर पण्डितको काँधमा जोर्लिँदा महासत्त्वले त्यो सङ्केतद्वारा भाषिल्लो प्रासादमा राखेर सोप्यो त्यो सबै सूचना पण्डितलाई भन्यो। उनले पहिलेसँ उनलाई सत्कार गरे। त्यसको अर्बलाई प्रकाश पार्दै शास्ताले भन्नुभयो -

४४. "ततो च खो सों गन्वान, माधरो सुवपण्डितो।
महोसधम्म अक्खासि, साब्बिकावचनं इदं ति ॥

त्यसपछि ऊ गएर माधर, सुगा पण्डित।
महोचधलाई भन्यो, साब्बिकाको कुरा यो ॥४४॥

सुवखण्ड समाप्त।

महाउमङ्ग काण्ड

त्यो सुनेर महासत्त्वले विचार गरे - 'राजा मेरो सहमति नहुँदा नै जानेछन्। गएर महाविनाशमा पुग्नेछन्। त्यसपछि मलाई 'यशदायक राजाको कुरा मनमा राखेर उनको संग्रह'^१ गरेनन्' भनी निन्दा पनि उत्पन्न हुनेछ। म सप्तान पण्डित विद्यमान हुँदा-हुँदै के कारणले उनी नाश होलान्। म राजाभन्दा अगाडि गएर चूढनिलाई देखेर विदेहराजाको निवासको लागि सुविभाजित भएको नगर बनाएर एक कोस जतिको हिँड्ने सुरङ्ग र आधा योजनाको महारसुरुङ्ग बनाएर चूढनिराजाकी पुत्रीलाई अभिषेक गरेर हाम्रा राजाको पादपरिचारिका बनाइदिएर अठार अक्षौहिणी सङ्घाका सेनाबलद्वारा एक सय राजाद्वारा घेराएर उभैंदा नै हाम्रा राजा राहुको मुखबाट मुक्त भएको चन्द्रझैं लिएर आउनु मेरो भार हो।' उनले यसरी विचार गर्दागर्दै उनको शरीरमा प्रीति उत्पन्न भयो। प्रीतिको वेगले उद्गारलाई बोल्दै यो आधी गाथा भने -

४५. "वस्येव घरे भुञ्जेय्य भागं, तस्येव अयं पुगिसो वरेय्या ति ॥

जसको घरमा खान्छन्, परिभोग गर्दछन्,
त्यसैको अर्घ हितको लागि पुरुषले वर्या गर्नुपर्छ ॥ ४५ ॥

^१ अनुग्रह, आदर सत्कार, पालनपोषण, स्वागत, सहारा दिनु, प्रोत्साहन दिनु

यसरी विचार गरेर उनले नुहाएर अलङ्कृत भएर महान् यशका साथ राजकुलमा गएर राजालाई वन्दना गरेर एक ठाउँमा उभिएर भने - “के, देव, उत्तरपञ्चाल नगरमा जानुहुनेछ?” “हो, तात, पञ्चालचन्दीलाई पाइन भने भेरो राज्यले के? मलाई नछोड, म सँगै जाऊँ। त्यहाँ हापी गएको कारणले दुईटा अर्ध सिद्ध हुनेछन्। स्त्रीरत्न पनि लाभ हुनेछ र राजासित पनि मित्रता प्रतिष्ठित हुनेछ।” त्यसपछि उनलाई पण्डितले “देव, म तपाईंभन्दा अगाडि गएर निवास स्थानहरू बनाउनेछु। तपाईं मैले पठाएको चिठीद्वारा आउनुहोस्” भनी भन्दै दुई गाथा भने -

४६. *हन्दाहं गच्छामि पुरं जनिन्द. पञ्चालराजस्य पुरं सुगम्।
निवेसनानि मापेतुं. वंदेहस्य यसस्मिनो॥

जनेन्द्र म अगाडि जान्छु, पञ्चालराजाको सुरम्य पुरमा।
निवास स्थानहरू बनाउनको लागि, विदेह यशस्वीको लागि॥४६॥

४७. *निवेसनानि मापेत्या. वंदेहस्य यसस्मिनो।
यदा ते पहिणोष्यामि. तदा एष्यासि खतिया ति॥

निवास स्थानहरू बनाएर, विदेह यशस्वीको लागि।
जब तपाईंलाई चिठी पठाउनेछु, तब आउनुहोस् शकिय॥४७॥

त्यो सुनेर राजाले ‘साँच्चै पण्डितले मलाई छोडेका छैनन्’ भनी हर्षित भएर भने - “तात, तिमी अगाडि जानको लागि के चाहिन्छ?” “बलवाहन सेना, देव।” “जति इच्छा छ, त्यति लग, तात।” “चारवटा बन्धनागार खोलाउन लगाएर चोरहरूका हतकडी-बेडी फुकाउन लगाएर तिनीहरू पनि बसितै पठाउनुहोस्, देव।” “रुचि अनुसार गर, तात।” महासत्त्वले बन्धनागार खोलाउन लगाएर सूरवीर महायोद्धाहरू जाने ठाउँमा काम सिद्ध गर्न सक्नेहरूलाई निकाल्न लगाएर “मलाई सेवा गर” भनी तिनीहरूलाई सत्कार गरेर सिकर्मी, नकर्मी, चमार, अवाल, शिल्पकार, चित्रकार आदि विभिन्न प्रकारका शिल्पमा कुशल भएका अठार सैन्यबल लिएर बसिला, बन्वरो, कोदालो, खन्ती आदि धेरै

उपकरण लिन लगाएर महाबल सेनाले घेरिएर नगरबाट निस्किए। त्यो अर्धलाई प्रकाश पाउँँ शास्ताले भन्नुभयो -

४८. "ततो च पायासि पुरं महोसथो. पञ्चालराजस्स पुरं सुरम्भं।
निवेसनानि मापेनुं. वंदेहस्स यसस्सिनो"ति ॥

त्यसपछि जधि बढे महोषध, पञ्चालराजाको सुरम्भ पुरमा।
निवास स्थानहरू बनाउनको लागि, विदेह यशस्वीको लागि ॥४८॥

महासत्त्व गएको बेलामा योजन-योजनको बिचमा एक-एक गाउँ बसाएर एक-एक मन्त्रीलाई "तपाईंहरूले राजाले पञ्चालचन्दीलाई लिएर फर्किएका समयमा हात्ती, घोडा, रथहरू तयार गरेर राजालाई लिएर शत्रुहरूलाई रोकेर यथाशीघ्र मिथिलापुत्र पुन्याइदिनु" भनी राखे। गङ्गाको किनारमा पुगेर आनन्द कुमारलाई बोलाउन लगाएर "आनन्द, तिमीले तीन सय सिकर्मीलाई लिएर माथि गङ्गामा गएर दरो-दरो मुढा लिन लगाएर तीन सय डुङ्गा बनाएर नगरको लागि त्यहीं नै चिर्न लगाएर हलुका दाउरा डुङ्गामा भराएर छिट्टै आउनु" भनी पठाए। आफू स्वयं पनि डुङ्गाबाट गङ्गा तरेर ओर्लिएको ठाउँबाट पाइलाको सङ्केतबाट गणना गरेर "यो आधी योजनको ठाउँ हो, यहाँ महासुरुङ्ग हुनेछ। यो ठाउँमा राजाको निवेसन नगर हुनेछ। यो ठाउँबाट राजनिवेसनसम्पन्न एक कोसको ठाउँमा हिँड्ने सुरुङ्ग हुनेछ" भनी चिनो लगाएर नगरमा गए। चूढनिराजाले बोधिसत्त्वको आगमन सुनेर 'अब मेरो मनोकामना सिद्ध हुनेछ। शत्रुहरूको पिटिउँ हेर्नेछु। यिनी आएकाले विदेह पनि छिट्टै आउँनेछन्। त्यसपछि यी दुवैलाई मारेर सारा जम्बुद्वीपमा एक राज्य बनाउनेछु' भनी परम सन्तुष्टि प्राप्त गरे। सारा नगरमा छलबल मच्चियो - "साँच्चै यी महोषध पण्डित, उनले एक सय राजालाई दुङ्गाले कागहरूलाईझैं धपाएका थिए।"

महासत्त्व नगरमा आफ्नो रूपसम्पत्तिलाई अरूले देख्ने गरेर नै राजद्वारमा गएर राजालाई निवेदन गराएर "भिन्न आउनुहोस्" भनी भन्दा प्रवेश गरेर राजालाई बन्दना गरेर एक ठाउँमा बसे। त्यसपछि उनलाई राजाले उनीसित कुशलक्षेम गरी "तात, राजा कहिले आउनुहुनेछ" भनी सोधे। "मैले चिट्ठी पठाएको बेलामा, देव।" "तिमी केका लागि आएका हो?" "हाम्रा राजाको लागि निवेसन

बनाउनको लागि, देव।” “ठिक छ, तात।” त्यसपछि उनलाई सेनाको खर्च दिनलगाएर महासत्त्वलाई महान् सत्कार गरेर निवासगृह दिनलगाएर “तात, जबसम्म तिम्हा राजा आउनुहुन्न, तबसम्म दिक्क नपानिकन हामीहरूलाई पनि गर्नुपर्ने गर्दैनै बस, तिमी” भनी भने। उनी राजनिवेशन चर्द्दै गर्दा नै महान् भन्याडको पादमूलमा उभिएर ‘यहाँ हिँड्ने सुरुङ्गको द्वार हुनेछ’ भनी विचार गरे। त्यसपछि उनलाई यस्तो भयो – ‘राजाले ‘हाम्रो पनि गर्नुपर्ने गरिदिनु’ भनी भने, सुरुङ्ग खनिरहेको बेला जसरी यो भन्याड नखसोस्, त्यसरी नै गर्नु उचित छ।’ त्यसपछि राजालाई यसरी भने – “देव, म भित्र प्रवेश गर्दा भन्याडको पादमूलमा उभिँदा मर्मतको कामलाई हेर्दा ठूलो भन्याडमा दोष देखें। यदि तपाईं रुचाउनुहुन्छ भने म दाउराहरू ल्याएर मर्मत गर्ने गरेर बिछ्याइदिऊँ?” “हुन्छ, पण्डित, बिछ्याइदेऊ।” उनले ‘यहाँ सुरुङ्गको द्वार हुनेछ’ भनेर विचार गरेर त्यो पुरानो भन्याडलाई लगेर जहाँ सुरुङ्गको द्वार हुन्छ, त्यहाँ धुलो खस्न नदिनको लागि फल्याकहरू बनाएर भन्याड नखस्ने गरेर निश्चल पारेर भन्याडलाई ठ्याइदिए। राजाले त्यो कारण नजानेर ‘मेरो स्नेहले गरेको हो’ भनी ठाने।

यसरी त्यो दिन त्यो मर्मतको काममा नै बिताएर अर्को दिन राजालाई भने – “देव, यदि हामीहरूलाई राजा बस्ने ठाउँ जान्न दिनुभयो भने रात्रि मर्मत गरूँ?” “हुन्छ, पण्डित, मेरो निवेशन वाहेक सारा नगरमा जुन निवेशन इच्छा हुन्छ त्यो लिनु।” “महाराज, हामी आगन्तुक हौं। तपाईंका धेरै प्रिय योधा छन्। तिनीहरूले आ-आफ्ना घरहरू लिँदामा हामीहरूसित झगडा गर्नेछन्। तब देव, तिनीहरूसित हामी के गरौं?” “तिनीहरूको कुरालाई नसुनु। जुन इच्छा छ, त्यो ठाउँ नै लिन लगाउनु।” “देव, तिनीहरू फेरि-फेरि आएर तपाईंलाई भन्न आउँलान्। त्यसबाट तपाईंलाई चित्तसुख भिल्लेछैन। यदि तपाईंलाई इच्छा छ भने जब हामी निवेशनहरू लिन्छौं, तब हाम्रै पानिसहरू द्वारपाल हुन्छन्। त्यहाँ तिनीहरू द्वार नपाउँदा आउनेछैनन्। यस्तो भयो भने तपाईंको पनि चित्तसुख भिल्लेछ।” राजाले “हुन्छ” भनी स्वीकारे।

महासत्त्वले भन्याडको पादमूलमा भन्याडको शिर्षमा र महाद्वार गरी सबै ठाउँमा आफ्नै पानिसहरू नै राखेर “कसैलाई प्रवेश गर्न नदिनु” भनी त्यसपछि राजपाताको निवेशनमा गएर “भत्काइदेऊ” भनी पानिसहरूलाई अहाए।

तिनीहरूले ढोका, कोठा, बार्दलीदेखि इट्टा र पाटो भत्काउन सुरु गरे। राजमाताले त्यो कुरा सुनेर आएर “तात, कसको लागि मेरो घर भत्काउँदै छौं?” भनिन्। “महोषध पण्डितले भत्काउन लगाएर आफ्ना राजाको निवेसन बनाउने कामना गरेका छन्।” “त्यसो भए यहीं नै बसाओ।” “हाम्रा राजाका महान् बलवाहन सेना छन्। यो सुहाउँदैन, अर्को महान् गृह बनाउनेछौं।” “तिमीहरूले मलाई जान्दछौं? म राजमाता हुँ। अब पुत्र सामु गएर जान्नेछु।” “हामीहरूले राजाको वचनद्वारा नै भत्काएका हौं। रोक्न सक्नुहुन्छ भने रोक्नुस्।” उनी क्रोधले “अब तिमीहरूलाई गर्नुपर्ने जान्नेछु” भनी राजद्वारमा गइन्। त्यसपछि उनीलाई “भित्र नजानुस्” भनी द्वारपालहरूले रोके। “म राजमाता हुँ।” “हामी त्यो जान्दैनौं। हामीलाई राजाले ‘कसैलाई पनि भित्र नपठाउनु’ भनी अहाएका छन्। तपाईं जानुस्।” उनीले अरू केही उपाय नदेखेर फर्किएर आफ्नै निवेसनलाई हेर्दै बसिन्। त्यसपछि उनीलाई एक जना पुरुषले “तपाईं यहाँ के गर्दै हुनुहुन्छ। तपाईं जानुहुन्छ कि जानुहुन्न” भनी गर्दनमा समातेर जमिनमा लडाइ दियो।

उनीले विचार गरिन् – ‘निश्चय नै यिनीहरूलाई राजाले अहाएका हुनुपर्छ अन्यथा यसरी गर्न सक्नेछैनन्। पण्डितको सामु नै जानेछु।’ उनी गएर “तात, महोषध, किन मेरो निवेसन भत्काएको” भनी सोधिन्। उनले उनीसित केही भनेनन्। नजिक बसेको पुरुषले “देवी, के भन्नुहुन्छ” भनी भन्यो। “तात, महोषध पण्डितले मेरो घर किन भत्काउन लगाएका?” “विदेहराजा बन्ने ठाउँ बनाउन।” “के, तात, यस्तो महान् नगरको अन्य ठाउँमा निवेसनको स्थान छैन र भनी विचार गरेनन्। यो एक लाखको घुस लिएर अन्य ठाउँमा गृह बनाऊ” भनिन्। “हुन्छ, देवी, तपाईंको घर त्याग्न लगाएर घुस लिएको भाव कसैलाई नभन्नुस्। हामीहरूलाई अरूहरूले पनि घुस दिएर घरहरू त्याग्ने कामना नगरून्।” “हुन्छ, तात, ‘राजमाताले घुस दिइन्’ भनिनु हाम्रो पनि लाजको कुरा नै हो, त्यसैले कसैलाई भन्नेछैन।” उसले “हुन्छ” भनी उनीसित एक लाख लिएर घरलाई त्याग्न लगाएर केचट्टको घरमा गए। उनले पनि द्वारमा जाँदापमा बाँस भाटादिले पिठिउँको छाला छुत्त्याउन पुगेर अरू केही उपाय नदेखेर फेरि घरमा गएर एक लाख दिए। यही उपायद्वारा घर भएको ठाउँबाट घुस लिँदै गर्दाप्राप्त भएको पैसा जम्मा नौ करोड भयो।

महासत्त्व सारा नगरमा घुमेर राजकुलमा गए। त्यसपछि उनलाई राजाले सोधे - “के पण्डित, तिमीलाई बस्ने ठाउँ प्राप्त भयो?” “महाराज, नदिने भन्ने छैनन् तर घर लिँदै गर्दामा धाके। तिनीहरूको प्रियवियोग गर्नु भनेको हाम्रो लागि उचित छैन। नगर बाहिर एक कोस जतिको ठाउँमा गङ्गा र नगरको विचमा फलानो ठाउँमा हाम्रा राजाको बस्ने नगर बनाउनेछु।” त्यो सुनेर राजाले ‘भित्र नगरमा युद्ध गर्नु पनि दुःख हो। न आफ्नो सेना न अरूको सेना धाहा पाउन सकिँदैन। बाहिर नगरमा त युद्ध गर्नु सुख हो, त्यसैले बाहिर नगरमा नै तिनीहरूलाई पिटेर मार्नेछु’ भनी खुसी भएर “हुन्छ, पण्डित, तिमीले विचार गरेको ठाउँमा नै बनाऊ” भनी भने। “महाराज, म बनाउनेछु। तपाईंका मनिसहरूले दाउरा र पातहरूको लागि हाम्रो नयाँ काम गर्ने ठाउँमा नआऊन्। आएमा कलह गर्नेछन्। त्यसैले तपाईंको र हाम्रो चित्तसुख हुनेछैन।” “हुन्छ, पण्डित, त्यो ठाउँमा निसञ्चार गर।” “देव, हाम्रा हात्तीहरू पानीमा रमाउने भएकाले पानीमा नै खेल्नेछन्। पानी धमिलो हुँदामा ‘महोषध आएदेखि सफा पानी खान पाएँनौं’ भनी यदि नागरिकहरू रिसाए भने। त्यो पनि सहनुपर्नेछ।” राजाले “तिम्हा हात्तीहरू निश्चित भएर खेल्नु” भनी नगरमा झ्याली पिटाउन लगाए - “जो यो ठाउँबाट निस्किएर महोषधको नगर बसाउने ठाउँमा गयो भने त्यसलाई हजारको दण्ड हुनेछ।”

महासत्त्वले राजालाई बन्दना गरेर आफ्नो परिषदलाई लिएर निस्किएर खुला ठाउँमा नगर बनाउन सुरु गरे। पारि गङ्गामा बग्गुलि भन्ने गाउँ बनाएर हात्ती, घोडा, रथ, वाहन, गाई र गोरु त्यहाँ राखेर नगर बनाउने विचार गर्दै “यति यहाँ गर्नु।” सबै काम विभाजन गरेर सुरुङ्गको काममा राखे। महासुरुङ्गको द्वार गङ्गाको तीर्थमा भयो। साठी सय योद्धाले महासुरुङ्ग खन्दछन्। महान् छालाको बोरामा बालुवाको धुलो लगेर गङ्गामा खसाल्छन्। खसालेका-खसालेका धुलो हात्तीहरूले मिचमाच गरिदिन्छन्। गङ्गा धमिलो भएर बग्छ। नगरवासीहरूले “महोषध आएदेखि सफा पानी पिउन पाएँनौं। गङ्गा धमिलो भएर बग्छ। यो के हो” भनी भन्दछन्। त्यसपछि उनीहरूलाई महोषधका नियुक्त गरिएका पुरुषहरूले भन्दछन् - “महोषधका हात्तीहरूले पानीमा खेलेर गङ्गालाई हिलो पार्दै छ, त्यसैले गङ्गामा धमिलो पानी बग्छ।”

बोधिसत्त्वहरूका अभिप्राय सिद्ध हुनेछन्। त्यसैले सुरुङ्गमा जराहरू, हाँगाविद्वाहरू, कङ्कडहरू, दुङ्गाहरू सबै जभिनमा पसे। हिँड्ने सुरुङ्गद्वार त्यो नगरतिर नै भयो। तीन सय पुरुषले हिँड्ने सुरुङ्ग खन्छन्, छालाको बोराहरूबाट धुलो लगेर त्यो नगरमा नै खसाल्छन्। खसालेका-खसालेका पानीमा मुछेर पर्खालमा पोत्छन् र अरू काममा पनि लगाउँछन्। महासुरुङ्गको प्रवेशद्वार अठार हात अग्लो यन्त्रले युक्त भएको नगरतिर थियो। त्यहाँ एउटा आग्लो थिच्यो भने बन्द हुन्छ। एउटा आग्लो थिच्यो भने खुल्छ। महासुरुङ्गको दुवै भित्तामा ईट्टाहरूले बनाएर चिप्लो पारेर माथि फल्याकको छाना राखेर सेतो पाटोले पोल्न लगाएर सेतो चित्रहरू लेखाए। यहाँ सबै गरेर अस्सी महाद्वार र चौंसठी सानाद्वारहरू थिए। सबै यन्त्रले युक्त नै। एउटा आग्लो थिच्दामा सबै बन्द हुन्छन्, एउटा आग्लोमा थिच्दामा सबै खोलिन्छन्। दुवैतिरको भित्तामा सयौं दीपालय थिए, ती सबै यन्त्रले युक्त नै। एउटामा खोल्थ्यो भने सबै खोलिन्छन्। एउटामा बन्द गर्थ्यो भने सबै बन्द हुन्छन्। दुवैतिर एक सय क्षत्रियलाई एक सय कोठा थिए। एउटा-एउटा कोठामा विभिन्न वर्णका विछ्वाइएका थिए। एउटा-एउटा ठूला खाटमा सेता छत्र राखिएका थिए। एउटा-एउटा ठूला खाटका नजिकै उत्तम स्त्रीरूपधरा प्रतिष्ठित गरिएका थिए। त्यसलाई हातले नछोड्कन 'मनुष्य रूप' भनी जान्न नसकिने। फेरि सुरुङ्गको दुवैतिर कुशल चित्रकारहरूले विभिन्न प्रकारका चित्र कोरेका थिए। शक्रविलाश, सुमेरु, सात परिभण्डचक्रवाल, सागर, सात महासागर, चार महाद्वीप, हिमालय, अनौतप्तदह, मनोशिलातल, चन्द्र, सूर्य, चातुर्माहात्म्यिक देवादि, चार कामावचर सम्पत्ति पनि सबै सुरुङ्गमा नै देखाइयो। भुईँमा चाँदीवर्णका बालुवाहरू विछ्वाइए, माथि फक्रिएका कमल फूलहरू देखाइए। दुवैतिर विभिन्न प्रकारका बजारहरू देखाइए। ती-ती ठाउँमा सुगन्धित माला र पुष्प मालाहरू झुण्डाएर सुरुङ्गलाई सुधमदिवसभाङ्गै अलङ्कृत पारे।

ती तीन सय सिकर्मीले तीन सय बुझा बनाउन सिध्याएर निवेसन बनाउने सर-सामानहरू बाँधेर गङ्गादेखि ल्याएर पण्डितलाई भने। ती सामानहरू नगरको उपयोग गर्नको लागि लगेर "भैले अहाएको दिनमा नै ल्याउनु" भनी बुझाहरू टाकिएको ठाउँमा राख्न लगाए। नगरमा पानीको खावा, हिलोको खावा, सुकेको खावा गरी तीनवटा खावा बनाए। अठार हातको पर्खाल, नगरद्वार, अटाली, राजनिवेसनहरू, हस्तिशालाहरू र पोखरीहरू आदि सबै यी बनाउन सिद्धियो।

यसरी महासुरुङ्ग, हिँड्ने सुरुङ्ग, नगर यी सबै चार महिनाभित्र सिध्याए। त्यसपछि महासत्त्वले चार महिना बितेपछि राजाको आगमनको लागि दूत पठाए। त्यो अर्धलाई प्रकाश पार्दै शास्ताले भन्नुभयो -

४९. "निवेसनानि मापंत्वा, वेदेहस्स यसस्मिनो।
अथस्स पाहिणी दूतं, वेदेहं मिथिलगगहं।
एहि दानि महाराज, मापितं ते निवेसनंति ॥

निवेसनहरू बनाएर, विदेह यशस्वीका लागि।
त्यसपछि उनलाई पठाए दूत, विदेह मिथिलाका अग्र।
आउनुहोस् अब महाराज, बनाइसके तपाईंलाई निवेसन ॥४९॥

राजाले दूतको कुरा सुनेर हर्षित भएर महान् परिवारका साथ नगरबाट निस्किए। त्यो अर्धलाई प्रकाश पार्दै शास्ताले भन्नुभयो -

५०. "ततो च राजा पायासि, संनाय चतुरङ्गिया।
अनन्तवाहनं ददुं, फीनं कपिलियं पुरंति ॥

त्यसपछि राजा गए, चतुरङ्गी सेनाका साथ।
अनन्त वाहन कपिलराष्ट्रको नगर देऊलाई ॥५०॥

उनी क्रमानुसार गएर गङ्गाको किनारमा पुगे। त्यसपछि उनलाई महासत्त्वले स्वागत गर्न गएर आफूले बनाएको नगरमा प्रवेश गराए। त्यहाँ उनले उत्तम प्रासादमा रहेर विभिन्न शरिकारका अग्ररसका भोजन खाएर अलि विश्राम गरेर आफू आएको भाव बाह्य दिन चूढनिराजाका सामु दूत पठाए। त्यो अर्धलाई प्रकाश पार्दै शास्ताले भन्नुभयो -

५१. "ततो च खो सो गन्वान, ब्रह्मदत्तस्स पाहिणि।
आगतोम्मि महाराज, तव पादानि वन्दितुं ॥

त्यसपछि उनी गएर, ब्रह्मदत्त सामु पठाए।
म आइसके महाराज, तपाईंको वरणमा बन्दना गर्न ॥५१॥

५२. "ददाहि दानि मे भरियं, नारिं सव्वङ्गसोभिनिं।
सुवण्णेन पटिच्छत्रं, दासीगणपुरक्खतं न्ति ॥

विनुहोसु अब मलाई भार्या, नारीया तर्वाह तोभित भएकी।
सुवर्णले ढाकिएकी, दासीनी गण सामुन्ने राखी ॥५२॥

चूढनिराजाले दूतको कुरा सुनेर हर्षित भएर 'अब मेरो शत्रु कहाँ जानेछ? ती दुवैको टाउको काटेर जयपान पिउनेछौं' भनी विचार गरेर केवल हर्षितभाव देखाउँदै दूतलाई सत्कार गरेर अनन्तर गाथा भने -

५३. "स्वागतं तेव वेदेह, अधो ते अदुरागतं।
नक्खतञ्जेव परिपुच्छ, अहं कञ्जं ददामि ते।
सुवण्णेन पटिच्छत्रं, दासीगणपुरक्खतं न्ति ॥

स्वागत छ तिम्रा विदेहलाई, पनि शुभागमन गरेका तिम्रा।
नखत्रलाई तोष, म कन्यालाई दिनेछु तिम्रा।
सुवर्णले ढाकिएकी, दासीनी गण सामुन्ने राखी ॥५३॥

त्यो सुनेर दूतले विदेहका सामु गएर "देव, मङ्गलकार्यको लागि योग्य नखत्रलाई जानुहोसु। राजाले तपाईंलाई पुत्री दिनेछन्" भनी भन्यो। उनले "आजै नखत्र सोपायमान छ" भनी फेरि दूतलाई पठाए। त्यो अर्धलाई प्रकाश पाई शास्ताले भन्नुभयो -

५४. "नतो च राजा वेदेहो, नक्खतं परिपुच्छथ।
नक्खतं परिपुच्छित्वा, ब्रह्मदत्तस्स पाहिणि ॥

त्यसपछि राजा विदेहले, नखत्रलाई तोष तगाए।
नखत्र तोषेर, ब्रह्मदत्तको सामु पठाए ॥५४॥

५५. "ददाहि दानि मे भरियं, नारिं सव्वङ्गसोभिनिं।
सुवण्णेन पटिच्छत्रं, दासीगणपुरक्खतं न्ति ॥

दिनुबोस् अब मलाई भार्या, नारीया सर्वाङ्ग सोभित भएकी।
सुवर्णले ढाकिएकी, दासीनी गण सामुन्ने राखी ॥५५॥

चूढनीराजाले पनि -

५६. "ददामि दानि ते भरियं, नारिं सब्वङ्गसोभिनि।
सुवर्णेन पटिच्छत्रं, दासीगणपुरस्वत नि ॥

विनेषु अब तिमीलाई भार्या, नारीया सर्वाङ्ग सोभित भएकी।
सुवर्णले ढाकिएकी, दासीनी गण सामुन्ने राखी ॥५६॥

यो गाथा भनेर "अब पठाउँछु, अब पठाउँछु" भनी झुटो कुरा बनाउँदै एक सय राजालाई सङ्केत गरे - "अठार असौहिणी सङ्घाका सेनासित सबै युद्धको लागि तयार भएर निस्को, आज दुबै शत्रुहरूका टाउका काटेर भोलि जयपान पिउँनेछौ।" तिनीहरू सबै निस्किए। आफू निस्किएँदा अग्रमहेशी माता चलाकदेवी, नन्दादेवी, पुत्र पञ्चालचन्द्र, पुत्री पञ्चालचन्दी गरी चार जनालाई अन्तःपुरका स्त्रीहरू सँगै प्रासादमा राख्न लगाएर निस्किए। बोधिसत्त्वले पनि विदेहराजा र उनीसित आएका सेनालाई महान् सत्कार गर्न लगाए। कोही मानिसहरू रक्सी पिउँदै छन्, कोही माछा-पासु खाँदै छन्, कोही टाढा बाटोबाट आएकाकाले धाकेर सुत्दै छन्। विदेहराजाले सेनकादि चार पण्डित लिएर मन्त्रीगणले घरिएर अलङ्कृत पारेको महातलामा बसे।

चूढनीराजाले अठार असौहिणी सङ्घाका सेनाद्वारा सबै त्यो नगर तीनवटा पङ्क्तिमा चारचोटी घेराएर लाखौं मसालधारीहरूले सूर्योदय भएँसँ गहनरूपमा सजाएर बसेका थिए। त्यो जानेर महासत्त्वले आफ्ना तीन सय योद्धालाई पठाए - "तिमीहरू हिँड्ने सुरुङ्गबाट गएर राजमाता, अग्रमहेशी, पुत्र र पुत्रीलाई हिँड्ने सुरुङ्गबाट ल्याएर महासुरुङ्गमा लगेर सुरुङ्गद्वारको बाहिर नराखेर सुरुङ्गभित्र नै राखेर जबसम्म हाथी आउदैनेँ, तबसम्म रक्षा गर्दै त्यहीं बसेर हाथी आउने बेलापा सुरुङ्गबाट निकालेर सुरुङ्गद्वारमा महाविशाल गोलाकार मञ्चमा राख्छौ।" तिनीहरूले उनको कुरा स्वीकार गरेर त्यो हिँड्ने सुरुङ्गबाट गएर भन्याङको पादमूलमा ओछ्याइराखेको फल्याकलाई खोलेर भन्याङको पादमूलमा, भन्याङको शीर्षमा र

माथिल्लो तला गरी ती टाउँमा सुरक्षा गरिरहेका मानिसहरू, लङ्गडा, पादचारिकाहरूको हात र खुट्टामा बाँधेर र मुखमा बुनिदिएर जहाँजहाँ ढाकिएको ठाउँ छ, त्यहाँ राखिदिएर राजालाई तयार गरिएको खाद्यभोज्य केही खाएर केही फुटाएर चकनाचुर गरिदिएर खानै नहुने बनाइदिएर फ्याँलिदिएर माथिल्लो प्रासादमा चढे। त्यसबेलामा चलाकदेवीले नन्दादेवी, राजपुत्र र राजपुत्रीलाई लिएर 'कसलाई के थाहा के हुने हो' भनी विचार गरेर आफूसितै एक सय जनालाई नै सुताइन्। ती योद्धाहरू कोठाको द्वारमा उभिएर बोलाए। उनी बाहिर निस्किएर "के, तात" भनी भनिन्। "देवी, हाम्रा राजाले विदेह र महोषलाई मारेर सारा जम्बुद्वीपमा एकराज्य गरेर एक सय राजाद्वारा घेरिएर महान् यशले आज महाजयपान पिउनलाई तपाईंहरू 'चारै जनालाई पनि लिएर आउनु' भनी हापीहरूलाई पठाउनुभयो।"

तिनीहरूले तिनीहरूको कुरा सुनेर प्रासादबाट ओर्लिएर भन्दाको पादमूलमा गए। त्यसपछि उनीहरूलाई लिएर हिँड्ने सुरुङ्गमा पसे। तिनीहरूले भने - "हापीहरू यतिका समयदेखि यहाँ बस्दामा पनि पहिले यो बाटोमा ओर्लिएका छैनौं।" "देवी, यो बाटोमा सँधै ओर्लिने होइन। यो मङ्गल बाटो हो। आज मङ्गल दिन भएकोले राजाले यो मार्गबाट ल्याउन अहाएका थिए।" तिनीहरूले तिनीहरूको कुरामा विश्वास गरे। त्यसपछि कोहीले तिनीहरू चारैलाई लिएर गए, कोहीले फर्किएर राजनिवेसनको रत्नकोठा खोलेर आफूलाई मनपरे जति अमूल्य रत्नहरू लिएर आए। ती चारै जना क्षत्रिय महासुरुङ्गको अगाडि पुगेर अलङ्कृत देवसभाइँ भएको सुरुङ्गलाई देखेर 'राजाको लागि सजाइएको' भनी संज्ञा गरे। त्यसपछि तिनीहरूलाई गङ्गाको नजिक लगेर सुरुङ्गभित्रैको अलङ्कृत कोठामा बसालेर कोहीले सुरक्षा गरेर बसे। कोहीले तिनीहरूलाई ल्याएको भाव धारादिन गएर बोधिसत्त्वलाई भने। उनले तिनीहरूको कुरा सुनेर 'अब मेरो मनोकामना पूर्ण हुनेछ' भनी हर्षित भएर राजा सामु गएर एक टाउँमा बसे। राजाले क्लेशले आतुर भएर 'अब मलाई पुत्री पठाउनेछ, अब मलाई पुत्री पठाउनेछ' भनी पलङ्गबाट उठेर ड्यालबाट हेर्दामा लाखौं मसालको प्रकाशले भरिएको नगरमा महान् सेनाद्वारा घेरिएको देखेर शंका-उपशंका भएर "यो के हो" भनी पण्डितहरूसित मन्त्रणा गर्दै गाथा भने -

५७. "हत्थी अस्सा रथा पत्ती, सेना तिट्ठन्ति वम्पिता।
उक्का पदिता ज्ञायन्ति, किं नु मञ्जन्ति पण्डिता"ति॥

हात्ती, घोडा, रथ पैदल सेना, कबच लगाएका सेना उर्मिदै छन्।
मसालहरू प्रविष्ट भएर बलिरहेका छन्, के विचार गरिरहेका छौं, पण्डितहरू॥५७॥

यो सुनेर सेनकले भने - "चिन्ता नगर्नुहोस्, महाराज, धेरै मसाल देखिंदै छन्। राजाले तपाईंलाई छोरी दिन आइरहेका छन्" भनी "मैले विचार गरौं।" पुक्कुसले पनि "तपाईंको आगन्तुक सत्कार गर्नको लागि सुरक्षा गरेर उभिएका हुनुपर्छ" भनी भने। यसरी तिनीहरूले जे-जे इच्छा छ, ती-ती भने। राजाले "फलानो ठाउँमा सेना उभियो, फलानो ठाउँमा सुरक्षा गरौं, अप्रमाद होओ" भनी भनिरहेका आवाजहरू सुनेर हेर्दै गर्दामा चार प्रकारका आयुधले युक्त सेनालाई देखेर मरणभयले भयभित भएर महासत्त्वको कुरालाई प्रतिज्ञा गर्दै अर्को गाथा भने

५८. "हत्थी अस्सा रथा पत्ती, सेना तिट्ठन्ति वम्पिता।
उक्का पदिता ज्ञायन्ति, किं नु काहन्ति पण्डिता"ति॥

हात्ती, घोडा, रथ पैदल सेना, कबच लगाएका सेना उर्मिदै छन्।
मसालहरू प्रविष्ट भएर बलिरहेका छन्, के भन्दछन्, पण्डितहरू॥५८॥

त्यो सुनेर महासत्त्वले 'यो अन्धबाललाई अलि तर्साएर पछि मेरो प्रज्ञाको बल देखाउँदै आश्वासन दिनेछु' भनी विचार गरेर भने -

५९. "रक्खति तं महाराज, बूढनेय्यो महव्वलो।
पदुद्दो ब्रह्मदत्तं. पातो तं घातयिस्सती"ति॥

रत्ता गर्वछन् त्यस महाराज, बूढनि महाबली।
दुष्ट ब्रह्मदत्तले, घातःकालमा तपाईंलाई मार्नेछ॥५९॥

५९ टिप्पणिका अनुसार यो गाथा महासत्त्वलाई तोषिएको हो। ...के विचार छ, पण्डित? यस्तो पनि अनुवाद हुन्छ।

त्यो सुनेर सबै मरणभयले त्रसित भए। राजाको घाँटी सुक्यो, मुखमा बुक रोकियो, शरीरमा डाहा भयो। उनी मरणभयले भयभीत भएर परिदेव^{६०} गर्दै दुई गाथा भने -

६०. "उब्बधन्ति मे हृदयं, मुखञ्च परिसुस्सति।
निच्चुत्तिं नाधिगच्छामि, अग्गिदद्दुव आतपं॥

मेरो हृदय काप्यै छ, मुख सुक्यै छ।
शान्ति पाउन सकिनेँ, बलेको आगोश्रीँ घाममा॥६०॥

६१. "कम्मरानं यथा उक्का, अन्तो ज्ञायति नो वहि।
एवमिं हृदयं मयं, अन्तो ज्ञायति नो वही ति॥

जस्तै सुनारहरूको आगो भित्र बल्छ बाहिर होइन।
यसरी नै मेरो हृदय भित्र जल्दै छ बाहिर होइन॥६१॥

महासत्त्वले उनको परिदेव गरेको शब्द सुनेर 'यी अन्धबाल अन्य दिनमा मेरा वचन सुनेनन्। झन् उनलाई निग्रह गर्नेछु' भनी विचार गरेर भने -

६२. "पमनो मन्तनातीतो, भिन्नमन्तोसि खत्तिय।
इदानि खो तं तायन्तु, पण्डिता मन्तिनो जना॥

प्रमादी भएर मन्त्रणा अतिक्रमण गर्नुभयो, मन्त्रणालाई फुटायौँ क्षत्रिय।
अब तपाईँलाई बचाउन लगाउनु, मन्त्रणा गर्ने पण्डित जनद्वारा॥६२॥

६३. "अकत्वामच्चस्स वचनं, अत्थकामहिनेसिनो।
अत्तपीतिगतो राजा, मियां कूटेय ओहितो॥

मेरो वचनलाई शास्ता गर्नुभएन, अर्थात्काराको।
आफ्नो भन्नाथा भस्त हुनुभयो राजा, जालमा अल्झिएको भृगश्रीँ॥६३॥

^{६०} परिदेव भएर तहारा नहुँदा धर्मतिरक्का देवताहरूलाई पुकारेर हुने तरिका। जस्तो - हे! भगवान्... हे! देव...

६४. "यथापि मच्छो बळिसं, वड्डं मंसेन छादितं।
आमगिद्धो न जानाति, मच्छो मरणमतनो ॥

जस्तै माछाको बन्धीमा, अड्डसलाई मातुले छोपेको हुन्छ।
मातुको छोपले जान्दैन, माछाले मरण आफ्नो ॥६४॥

६५. "एवमेव तुवं राज, वृढनेप्यस्स धीतरं।
कामगिद्धो न जानासि, मच्छोव मरणमतनो ॥

यसरी तपाईं राज, वृढनिको पुत्रीलाई।
कामुकताले जान्नुन्न, माछोव मरण आफ्नो ॥६५॥

६६. "सचे गच्छसि पञ्चालं, खिप्पमतं जहिस्ससि।
मिगं पन्यानुबन्धवं, महन्तं भयमेस्सति ॥

यदि पञ्चालमा जानुभयो भने वीउ नै आफू विनाश हुनुहुनेछ।
बाटोमा लडेटिएको भुगर्भ, महान् भय आजनेछ ॥६६॥

६७. "अनरियरूपो पुरिसो जनिन्द, अहीव उच्छङ्गतो डसेय्य।
न तेन मितिं कयिगथ धीरो, दुक्खो हवे कापुरिसेन सङ्गमो ॥

जनार्थ पुरुषले जनिन्छ, काखमा बसेको सर्पले धेरै उच्छ।
तीसित भिन्नता नगर्नु धीरले, दुःख हो सौँचै दुष्टस्ति सङ्गम ॥६७॥

६८. "यदेव जज्जा पुरिसं जनिन्द, सीलवायं बहुस्सुतो।
तेनेव मितिं कयिगथ धीरो, सुखो हवे सप्पुरिसेन सङ्गमो ति ॥

यो नै जान्नुहोस जुन पुरुष जनिन्छ, शीलवान् र बहुकुत हो।
तीसित नै भिन्नता गर्वधन् धीरले, सुख हो सौँचै सत्पुरुष हो सङ्गम ॥६८॥

त्यसपछि उनले 'केरि यस्तो गर्लान्' भनी राम्ररी निग्रह गर्दै पहिला राजाले
भनेका कुरा ल्याएर दर्शाउँदै -

६९. "बालो तुवं एढमूगोसि राज, यो उत्तमत्यानि मयी लपित्यो।
किमेवहं नङ्गलकोटिवड्डो, अत्यानि जानामि यथापि अज्जे ॥

तपाईं नै बच्चाईं महामूर्ख हुनुभयो, मैले उत्तमअर्थको इच्छा भनेको थिएँ।
के मैले भन्नुपर्छ हलोको टुप्पोमा बढेकोले, अर्थ जानेका हु अरूलेईं ॥६९॥

७०. "इमं गत्ते गहेत्वान. नासेथ विजिता मम।
यो मे मननलाभस्स. अन्नरायाय भासती ति ॥

यसको गर्दन सप्तातेर, निकादेओ राष्ट्रबाट भेरो।
यसले भेरो रत्नलाभमा, बाधाको कुरा गर्दैछ ॥७०॥

यी दुई गाथाहरू भनेर "महाराज, म गृहपतिपुत्र हुँ। जस्तो तपाईंको अन्य सेनकादि पण्डितहरूले अर्थहरू जान्दछन्, त्यसरी म मात्र कसरी जान्दछु? यो भेरो विषय होइन। म त गृहपतिको शिष्य नै जान्दछु। यसको अर्थ सेनकादि पण्डितहरूमा प्रकट छ। आज तिनीहरूले अठार अशौहिणी सङ्घाका सेनाले घेरिरहेँदा सेनाकादिको आश्रय लिनुहोस्। मलाई 'गर्दन सप्तातेर निकालू' भनी अहाउनुभएको थियो। अहिले मलाई किन सोधिरहनुभएको छ?" यसरी राप्ररी निग्रह गरेर निग्रह गरे। त्यो सुनेर राजाले विचार गरे - 'पण्डितले मैले भनेको दोष नै भनिरहेका छन्। पहिला नै यो अनागतभयलाई जानेका थिए। त्यसैले मलाई अत्यन्त नै निग्रह गरेका हुन्। यति समयसम्म उनी निष्क्रिय रहेका छैनन्, अवश्य पनि उनले भेरो सुरक्षाको भाव गरेका हुनुपर्छ।' उनलाई अनुरोध गर्दै दुई गाथा भने -

७१. "महोसथ अतीनेन. नानुविज्जन्नि पण्डिता।
किं मं अस्संच सम्पदं. पनांदनेव विज्जसि ॥

महोषय बितेका कुराहरूले षोडैनन् पण्डितहरू।
किन मलाई बाँधेको षोडालाईईं कोराले षोड्छी ॥७१॥

७२. "सचं पस्ससि मांक्खं वा, खेमं वा पन पस्ससि।
नेनेव मं अनुशास, किं अतीनेन विज्जसती ति ॥

यदि मुक्ति देख्छी वा सुरक्षित अवस्था देख्छी भने।
त्योद्वारा नै मलाई अनुशासन गर, किन बितेका कुराले षोड्छी ॥७२॥

त्यसपछि उनलाई महासत्त्वले 'यी अति नै अन्धबाल हुन् । पुरुषको विशेषता जान्दैनन् । अलि क्लान्त पारेर पछि उनका आधार हुनेछु' भनी विचार गरेर घने -

७३. "अतीतं मानुसं कर्म, दुष्करं दुरभिसम्भवं ।
न तं सक्कोपि मोचेतुं, त्वं पजानस्सु खलियि ॥

अतीतका मानिसहरूका कर्म, दुष्कर्म भएया सम्भवबाट टाढिन्छ ।
त्यसलाई मुक्त गर्न सकिँदैन, तपाईं आफै जानुहोस् सत्रिय ॥७३॥

७४. "सन्ति वेहायसा नागा, इद्धिमन्तो यसस्सिनो ।
तेपि आदाय गच्छेय्युं, यस्स होन्ति तथाविधा ॥

छन् आकाश मार्गबाट जाने हात्तीहरू, ऋद्धिवान् यसस्वीका ।
तिनीहरूलाई नै लिएर जानेछन्, जसको हुन्छ त्यसप्रकारका ॥७४॥

७५. "सन्ति वेहायसा अस्सा, इद्धिमन्तो यसस्सिनो ।
तेपि आदाय गच्छेय्युं, यस्स होन्ति तथाविधा ॥

छन् आकाश मार्गबाट जाने घोडाहरू, ऋद्धिवान् यसस्वीका ।
तिनीहरूलाई नै लिएर जानेछन्, जसको हुन्छ त्यसप्रकारका ॥७५॥

७६. "सन्ति वेहायसा पक्खी, इद्धिमन्तो यसस्सिनो ।
तेपि आदाय गच्छेय्युं, यस्स होन्ति तथाविधा ॥

छन् आकाश मार्गबाट जाने पन्थीहरू, ऋद्धिवान् यसस्वीका ।
तिनीहरूलाई नै लिएर जानेछन्, जसको हुन्छ त्यसप्रकारका ॥७६॥

७७. "सन्ति वेहायसा यक्खा, इद्धिमन्तो यसस्सिनो ।
तेपि आदाय गच्छेय्युं, यस्स होन्ति तथाविधा ॥

छन् आकाश मार्गबाट जाने यलहरू, ऋद्धिवान् यसस्वीका ।
तिनीहरूलाई नै लिएर जानेछन्, जसको हुन्छ त्यसप्रकारका ॥७७॥

७८. "अतीतं मानुसं कम्पं. दुक्कं दुग्भिसम्भवं।
न तं सक्कोमि मोचेतुं. अन्तलिक्खेन खत्तिया ति ॥

अतीतका मानिसहरूका कर्म, दुष्कर्म भएमा सम्भवबाट टाढिन्छ।
त्यसलाई मुक्त गर्न सकिँदैन, अन्तरिक्षबाट पनि सत्रिय ॥७८॥

राजा त्यो सुनेर निश्शब्द भएर बसे। त्यसपछि सेनकले विचार गरे - 'अब राजा र हाम्रा पण्डित बाहेक अन्य शरण छैन। राजाले उनको कुरा सुनेर मरणभयले त्रसित भएर केही भन्न सकेनन्। म पण्डितलाई याचना गर्नेछु।' उनले याचना गर्दै दुई गाथा भने -

७९. "अतीरदम्सी पुगिसो, महन्ने उदकण्णवे।
यत्थ सो लभते गाधं, तत्थ सो विन्दते सुखं ॥

अकिनार वेल्ने^१ पुरुषले, महासमुन्द्रको पानीमा।
जहाँ उसले पाउँछ, टेक्ने ठाउँ त्यहाँ नै उसले सुख अनुभव प्राप्त गर्छ ॥७९॥

८०. "एवं अफ्फञ्च रज्जो च. त्वं पतिट्ठा महोसधं।
त्वं नोसि भन्निनं सेट्ठो. अम्हे दुक्खा पमोचया ति ॥

यसरी हामी र राजा, तपाईंमा प्रतिष्ठित छौं महोषध।
तपाईं नै हो हामी भन्थीमा श्रेष्ठोत्तम, हामीलाई दुःखबाट मुक्त गराइविनुहोस् ॥८०॥

त्यसपछि उनलाई निग्रह गर्दै महासत्त्वले गाथाद्वारा अगाडि भने -

८१. "अतीतं मानुसं कम्पं. दुक्कं दुग्भिसम्भवं।
न तं सक्कोमि मोचेतुं. त्वं पज्जानस्सु सेनका ति ॥

अतीतका मानिसहरूका कर्म, दुष्कर्म भएमा सम्भवबाट टाढिन्छ।
त्यसलाई मुक्त गर्न सकिँदैन, तपाईं आफै जान सेनक ॥८१॥

^१ किनार नरेछे

राजाले कुनै उपाय नदेखेर परणभयले त्रसित भएर महासत्त्वसित बोल्न सकेर 'कहिलेकाहीं सेनकले पनि कुनै उपाय जान्न सक्दछ' भनी सोधै गाथा भने -

८२. "सुणोहि मेतं वचनं. पस्स सेनं महत्थयं।
सेनकं दानि पुच्छामि. किं किच्चं इध मज्जसी"ति ॥

सुन मेरो यो वचन, हेर सेना महाभयको।
सेनकलाई अब सोध्नु, यहाँ के गर्नुपर्छ भनी सोच ॥८२॥

त्यो सुनेर सेनकले 'भलाई राजाले उपाय सोधै छन्। राम्रो होस् वा नहोस्, भन्दिछु, एउटा उपाय' भनी विचार गरेर गाथा भने -

८३. "अग्गि वा द्वारतो देम. गण्हामसे विकन्तनं।
अज्जमज्जं वधिन्वान, खिप्पं हिम्साम जीवितं।
मा नो राजा ब्रह्मदत्तो. चिरं दुक्खेन मारयी"ति ॥

ढोका बन्द गरेर जागो लगायौं, समाप्तौं शस्त्रहरू।
एकअकलि मारेर, छिट्टै त्यागी ज्यान।
हामीलाई राजा ब्रह्मदत्तले, विरसम्प दुःख गराएर धार्न नदिउँ ॥८३॥

त्यो सुनेर राजा असन्तुष्ट भएर "आफ्नो छोरा र स्वास्नीको पनि यस्तो वित्ता बनाऊ" भनेर पुक्कुसादिसित सोधे। तिनीहरूले पनि आफूलाई उचित भएको पूर्र्ख कषणद्वारा नै भने। तिनीहरूले भनेका -

८४. "सुणोहि मेतं वचनं. पस्स सेनं महत्थयं।
पुक्कुसं दानि पुच्छामि. किं किच्चं इध मज्जसि ॥

सुन मेरो यो वचन, हेर सेना महाभयको।
पुक्कुसलाई अब सोध्नु, यहाँ के गर्नुपर्छ भनी सोच ॥८४॥

८५. "विसं खादिन्वा मीयाम. खिप्पं हिम्साम जीवितं।
मा नो राजा ब्रह्मदत्तो. चिरं दुक्खेन मारयि ॥

बिष खाएर मरीं, छिट्टै त्यागी ज्यान।
 हापीलाई राजा ब्रह्मदत्तले, चिरसम्म दुःख गराएर मारन नदिऊँ ॥८५॥

८६. "सुणोहि मेतं वचनं, पस्स सेनं महत्थयं।
 कामिन्दं दानि पुच्छामि, किं किच्चं इध मज्जसि ॥

सुन मेरो यो वचन, हेर सेना महामयको।
 कामिन्दलाई अब सोध्नु, यहाँ के गर्नुपर्छ भनी सोच ॥८६॥

८७. "रज्जुया वज्ज मीयाम, पपाता पपतामसे।
 मा नो राजा ब्रह्मदत्तो, चिरं दुक्खेन मारयि ॥

श्रीमा बाँधेर मरीं, पपातबाट छर्तीं।
 हापीलाई राजा ब्रह्मदत्तले, चिरसम्म दुःख गराएर मारन नदिऊँ ॥८७॥

८८. "सुणोहि मेतं वचनं, पस्स सेनं महत्थयं।
 देविन्दं दानि पुच्छामि, किं किच्चं इध मज्जसि ॥

सुन मेरो यो वचन, हेर सेना महामयको।
 देविन्दलाई अब सोध्नु, यहाँ के गर्नुपर्छ भनी सोच ॥८८॥

८९. "अग्गि वा द्वारतो देम, गण्हामसे विकन्तनं।
 अज्जमज्जं वधित्वान, खिप्पं हिम्साम जीवितं।
 न नो सक्कोति मोयेतुं, सुखेनेव महोसथो ति ॥

ढोका बन्द गरेर आगो लगायीं, सपार्तीं शस्त्रहरू।
 एकजर्काले मारेर, छिट्टै त्यागी ज्यान।
 हापीहरू पुक्त हुन सक्दैनौं, सुखपूर्वक महोषण ॥८९॥

त्यो सुनेर राजाले पहिले बोधिसत्त्वलाई भनेको दोषलाई सम्झेर उनीसित
 बोल्न नसकेर उनका कुरा सुन्दै परिदेव गर्दै भने -

९०. "यथा कदलिनो सारं, अन्वेसं नाधिगच्छति।
 एवं अन्वेसमाना नं, पज्जं नज्जगमामसे ॥

जस्तै केराको डोँठमा सारातत्व छोर्दिवा पनि भेटिँदैन।^{१०}
यसरी नै त्यसलाई छोप्दा प्रश्नको उत्तर प्राप्त गर्न सकिँदैन।।१०।।

११. “यथा सिम्बलिनो सारं, अन्वेसं नाधिगच्छति।
एवं अन्वेसमाना नं, पञ्चं नज्झगमामसे।

जस्तै सिमलवृत्तको डोँठमा सारातत्व छोर्दिवा पनि भेटिँदैन।
यसरी नै त्यसलाई छोप्दा प्रश्नको उत्तर प्राप्त गर्न सकिँदैन।।११।।

१२. “अदेसे वत नो बुद्धं, कुञ्जरानं वनोदके।
सकासे दुम्भनुस्सानं, बालानं अविजानतं।

देशी नभएको ठाउँमा बसेकोछौं भयो हामी, जस्तै निर्जल बनमा हातीहरूकोछौं।
बुट्ट मानिसहरू र भूखहरूको अगाडि बुझ्ने गाह्रो छ।।१२।।

१३. “उब्बेधति मे हृदयं, मुखञ्च परिसुस्सति।
निव्वुत्तिं नाधिगच्छामि, अग्गिदद्दोव आतपे।

मेरो हृदय काट्यै छ, मुख सुक्दै छ।
ज्ञान्ति पाउन सकिन्न, बलेको आगोछौं घाममा।।१३।।

Dhamma.Digital

१४. “कम्मरानं यथा उक्का, अन्तो झायति नो बहि।
एवमपि हृदयं मयं, अन्तो झायति नो बहि ति।

जस्तै सुनारहरूको आगो भित्र बल्छ बाहिर होइन।
यसरी नै मेरो हृदयभित्र जल्दै छ बाहिर होइन।।१४।।

त्यो सुनेर पण्डितले ‘यी राजा अति नै बलान्त भए। यदि उनलाई आश्रवासन दिइने भने हृदय फुटेर मर्नेछन्’ भनी विचार गरेर आश्रवासन दिए। त्यो अर्षलाई प्रकाश पार्टी शास्ताले भन्नुभयो -

“ ‘केराको डोँठमा सारातत्व छोर्दिवा पनि भेटिँदैन।’ भनेको केराको डोँठको तल-तल निकल्यै जाँदा अन्तमा केही भेटाउन नसकेर ‘छोटेको वा छाली मात्र भेटिन्छ’ भनी भन्न छोडिएको हो।

९५. "ततो सो पण्डितो धीरो. अत्यदस्सी महोसधो।
वेदेहं दुक्खितं दिग्वा, इदं वचनमब्रवी ॥

त्यसपठि ती पण्डित मीर, जर्बदसी महोसध।
बिदेहलाई दुक्खित देखे, यो जुरा भने ॥९५॥

९६. "मा त्वं भायि महाराज, मा त्वं भायि रथेसभ।
अहं तं मोचयिस्सामि, राहुग्गहंव वन्दिमं ॥

नउराउनुस् महाराज, तपाईं नउराउनुस् भूपति।
म तपाईंलाई मुक्त गराउनेछु, राहुगृहीत चञ्चमालाईछिं ॥९६॥

९७. "मा त्वं भायि महाराज, मा त्वं भायि रथेसभ।
अहं तं मोचयिस्सामि, राहुग्गहंव सुरियं ॥

नउराउनुस् महाराज, तपाईं नउराउनुस् भूपति।
म तपाईंलाई मुक्त गराउनेछु, राहुगृहीत सूर्यलाईछिं ॥९७॥

९८. "मा त्वं भायि महाराज, मा त्वं भायि ग्थेसभ।
अहं तं मोचयिस्सामि, पङ्के सत्रंव कुञ्जरं ॥

नउराउनुस् महाराज, तपाईं नउराउनुस् भूपति।
म तपाईंलाई मुक्त गराउनेछु, हिलोमा पसिएको हात्तीलाईछिं ॥९८॥

९९. "मा त्वं भायि महाराज, मा त्वं भायि रथेसभ।
अहं तं मोचयिस्सामि, पेक्काबद्धंव पत्रगं ॥

नउराउनुस् महाराज, तपाईं नउराउनुस् भूपति।
म तपाईंलाई मुक्त गराउनेछु, टोकरीमा बुनिएको तर्पलाईछिं ॥९९॥

१००. "मा त्वं भायि महाराज, मा त्वं भायि रथेसभ।
अहं तं मोचयिस्सामि, पक्खि बद्धंव पञ्जरे ॥

नउराउनुस् महाराज, तपाईं नउराउनुस् भूपति।
म तपाईंलाई मुक्त गराउनेछु, पिंजरामा बुनिएको पन्डीलाईछिं ॥१००॥

१०१. "मा त्वं भायि महाराज, मा त्वं भायि रथेसभ।
अहं तं मोचयिस्सामि, मच्छे जालगतरेव ॥

नउराउनुस् महाराज, तपाईं नउराउनुस् भूपति।
म तपाईंलाई मुक्त गराउनेछु, जालमा फसेको माछालाईझैं ॥१०१॥

१०२. "मा त्वं भायि महाराज, मा त्वं भायि रथेसभ।
अहं तं मोचयिस्सामि, सयोग्गबलवाहनं ॥

नउराउनुस् महाराज, तपाईं नउराउनुस् भूपति।
म तपाईंलाई मुक्त गराउनेछु, बलसेनावाहनबाट ग्रहितलाईझैं ॥१०२॥

१०३. "मा त्वं भायि महाराज, मा त्वं भायि रथेसभ।
पञ्चालं वाहयिस्सामि, काकसेनं व लेङ्गना ॥

नउराउनुस् महाराज, तपाईं नउराउनुस् भूपति।
पञ्चाललाई धपाइदिनेछु, कागको बषानलाई बुझालेझैं ॥१०३॥

१०४. "अदु पञ्जा किमत्थिया, अमच्चो वापि तादिसो।
यो तं सम्बाधपक्खन्द, दुक्खा न परिमोचये ति ॥

प्रजा केको निम्ति हो, त्यस्ता मन्त्रीहरूका पनि।
जो त्यो समस्यामा पुग्दा, दुःख परिमोचन गर्दैन भने ॥१०४॥

उनले उनको वचन सुनेर 'अब घेरो ज्यान बच्यो' भनी आश्वासन प्राप्त गरे। बोधिसत्त्वले सिंहनाद गर्दा सबै सन्तुष्ट भए। त्यसपछि उनलाई सेनकले सोधे - "पण्डित, तपाईं हामी सबैलाई लिएर जाँदा कुन उपायद्वारा जानुहुन्छ?" "अलङ्कृत सुरुङ्गबाट लग्नेछु। तपाईंहरू जानको लागि तयार हुनुहोस्" भनी सुरुङ्गको द्वारा छोल्लको लागि योद्धाहरूलाई अहाउँदै गाथा भने -

१०५. "एथ माणवा उट्ठेथ, मुखं सोधेय सन्धिना।
वेदेहो सहमच्चोहि, उमङ्गेन गमिस्सती ति ॥

आजो माणवहरू उठो, लगाइएको सुरुङ्गको द्वार खोले।
विदेह मन्त्रीसहित, सुरुङ्गबाट जानुहुनेछ ॥१०५॥

तिनीहरूले उठेर सुरुङ्गको द्वार खोले। सारा सुरुङ्ग जाज्वल्यमान भएर
अलङ्कृत देवसभासँगै चम्कियो। त्यो अर्धलाई प्रकाश पाउँँ शास्ताले भन्नुभयो -

१०६. "नस्य नं वचनं सुत्वा, पण्डितस्मानुचारिणो।
उमङ्गद्वारं विचारिंस्, यन्नयुने च अगळे ति ॥

उनको त्यो वचन सुनेर पण्डितका अनुचारीहरूले।
सुरुङ्गको द्वार खोले, यन्त्रले युक्त आगलाहरू ॥१०६॥

तिनीहरूले सुरुङ्गको द्वार खोलेर महासत्त्वलाई भने। उनले राजालाई संज्ञा दिए
- "सभ्य भयो, देव, प्रासादबाट ओर्लिनुहोस्।" त्यो सुनेर राजा ओर्लिए।
त्यसपछि सेनकले टाउकोबाट फेटा झिकेर कपडा फुकालेर कम्परमा बाँधे।
त्यसपछि उनलाई महासत्त्वले देखेर "सेनक, के गर्दै हुनुहुन्छ" भनी सोधे।
"पण्डित, सुरुङ्गबाट जानेहरूले फेटा फुकालेर कम्परमा बाँधेर जानुपर्छ।" "सेनक,
'सुरुङ्गमा प्रवेश गर्दा निहुरिएर घुँडाको भरमा प्रवेश गर्नुपर्छ' भनी नसोचुन्स्, यदि
हात्तीबाट जाने इच्छा छ भने हात्ती चढेर जानुस्। यदि घोडा चढेर जाने इच्छा छ
भने घोडा चढेर जानुस्। सुरुङ्ग अठार हात अग्लो उचाइको र विशाल द्वार भएको
छ। तपाईं आफ्नो रुचि अनुसार अलङ्कृतले युक्त भएर राजाको अगाडि
जानुस्" भनी भने। बोधिसत्त्वले सेनकलाई अगाडि जान लगाउने विचार गरेर
राजालाई बिचमा र आफू स्वयं पछाडि बसे। के कारणले? राजाले अलङ्कृत
सुरुङ्ग हेर्दै छिट्टै नजाऊन्। सुरुङ्गमा धेरै मानिसका लागि जाउलो, भोजन
खाद्यपदार्थ आदि अप्रमाण थियो। ती मानिसहरू खाँदै-पिउँदै सुरुङ्ग हेर्दै जान्छन्।
महासत्त्वले "हिँड्नुहोस्! महाराज, हिँड्नुहोस्! महाराज" भन्दै पछाडि जान्छन्।
राजाले अलङ्कृत देवसभासँगैको सुरुङ्ग हेर्दै जान्छन्। त्यो अर्धलाई प्रकाश पाउँँ
शास्ताले भन्नुभयो -

१०७. "पुरतो सेनको यानि, पच्छतो च महोसधो।
मज्जे च राजा वेदेहो, अमच्चपरिवारिणो ति ॥

अगाडि सेनक जान्छन्, पछाडि महोषध।
बिचमा राजा विदेह मन्त्रीहरूद्वारा घेरिएर॥१०७॥

राजा आउनुभएको भाव जानेर ती माणवहरूले राजमाता, देवी, पुत्र र पुत्रीलाई सुरुङ्गबाट बाहिर ल्याएर महाविशाल गोलाकार मञ्चमा राखे। राजा पनि बोधिसत्त्वसित सुरुङ्गबाट निस्किए। तिनीहरूले राजा र बोधिसत्त्वलाई देखेर 'निश्चय नै अरूको हातमा पर्यौं। हामीहरूलाई लिएर आएका पण्डितका पुरुषहरू नै हुनुपर्छन्' भनी भरणभयले त्रसित भएर ठूलो स्वरले कराए। चूडनिराजा पनि वास्तवमा विदेहराजाको पलायनभयले गङ्गाबाट एक कोस जति ठाउँमा बसेका थिए। उनी एकत्रित भएर बसिरहँदापमा रातमा तिनीहरूको कराएको स्वर सुनेर 'नन्दादेवीकोझैं स्वर छ' भनी भन्ने इच्छा भएतापनि 'कहाँ नन्दादेवीलाई देख्नुहुन्छ' भनी निन्दाको भयले केही भनेनन्। महासत्त्वले त्यो ठाउँमा पञ्चालचन्दी कुमारीलाई रत्नको रासमा राखेर अभिषेक गरेर "महाराज, तपाईं यिनकै कारणले आउनुभएको हो। यिनी तपाईंकी अग्रमहिषी हुन्छिन्" भनी भने। तीन सय डुङ्गा नजिक ल्याइयो। राजा विशाल गोलाकारबाट ओर्लिएर अलङ्कृत डुङ्गामा चढे। ती चार क्षत्रिय पनि डुङ्गामा चढे। त्यो अर्धलाई प्रकाश पाउँदा शास्ताले भन्नुभयो -

१०८. "उमङ्गा निक्खमित्थान्, वेदेहो नावमारुहि।
अभिरुद्धञ्च तं जत्वा, अनुसासि महोसधो॥

सुरुङ्गबाट निस्किएर, विदेह डुङ्गामा चढे।
उनी डुङ्गामा चढेको जानेर, अनुशासन गरे महोषधले॥१०८॥

१०९. "अवं ते ससुगे देव, अवं सस्सु जनाधिप।
यथा मानु पटिपत्ति, एवं ते होनु सस्सुया॥

यो तपाईंका ससुगो हो देव, यो सासू जनाधिपति।
जस्तो मातालाई व्यवहार गरिन्छ, त्यस्तै नै तपाईं गर्नुहोस् सासूलाई॥१०९॥

११०. "यथापि नियको भाता, सउदरियो एकमातुको।
एवं पञ्चान्चन्दो ते, दयितव्वो रथेसभ॥

जस्तै साक्खे भाइ हो, सहोदर एकै माताको।
पत्तै पञ्चालचन्द्रलाई तपाईंले, दया राख्नुपर्छ भूपति॥११०॥

१११. "अयं पञ्चालचन्दी ते. राजपुत्री अभिचिन्ता।
कामं करोहि ते नाय. भगिया ते रथेसभा नि॥

यिनी पञ्चालचन्दी तपाईंकी, राजपुत्री अभिचेक भएकी।
कामपोग गर्नुहोस् यिनीसित तपाईं, भार्या तपाईंकी भूपति॥१११॥

राजाले पनि “हुन्छ” भनी स्वीकारे। राजमाताको बारेमा केही भनेनन्। के कारणले? उनी बूढी भएकीले। यो सबै बोधिसत्त्वले किनारामा उभिएर भनेका थिए। त्यसपछि उनलाई राजाले महादुःखबाट मुक्त भएर जाने इच्छा भएर “तात, तिमी किनारामै उभिएर भनिरहेका छौ” भनी गाथा भने -

११२. "आरुज्ज नावं तग्मानां. किं नु तीरग्ग्हि तिड्डसि।
किच्छा मुत्ताम्ह दुक्खेतां. धाम उणि महासधा नि॥

चढ तैरिहेको जुहामा, किन किनारामा उभिएका छौ।
दुःख रुष्टबाट मुक्त हुन्छौं, जाऊँ अब महाशय॥११२॥

Dhamma.Digital

महासत्त्वले “देव, तपाईंसित जानु मेरो अनुचित छ” भनी भने -

११३. "नेस धम्मो महाराज. योह संनाय नायको।
संनङ्गं परिहापेन्था. अनानं परिमांचये॥

यो होइन धर्म महाराज, म जो तेनाको नायक हुँ।
तेनालाई छोडेर, आफू मात्र मुक्त हुनु॥११३॥

११४. "निवंसनम्हि ते देव. संनङ्गं परिहापित्तं।
ते दित्रं ब्रह्मदत्तनेन. आनयिस्सं रथेसभा नि॥

निवेसनमा तपाईंको देव, तेनालाई छोडेर आएको छु।
ती दिएका ब्रह्मदत्तलाई, न्याउनेछु भूपति॥११४॥

“ती मानिसहरूमध्ये कोही टाढाबाट आएका हुनाले थाक्दै सुतिरहेका छन्, कोही छाँदै-पिउँदै हापीहरू निस्किएको भाव पनि जान्दैनन्। कोही विरामी छन्। भसित चार महिना काम गरेका, मलाई उपकार गरेका, मानिसहरू यहाँ धेरै छन्। म एक जनालाई पनि छोडेर जान सकिदैनँ। म फर्केर सबै ती तपाईंका सेना ब्रह्मदत्तलाई दिएकाहरूलाई विना घाइते ल्याउनेछु। तपाईं महाराज, कुनै विलम्ब नगरिकन शीघ्र जानुहोस्। मैले बाटोको बिच-बिचमा हात्ती बाहनादि राखिराखेको नै छु। थाके-थाकेकालाई त्यागेर सपर्यवान्-सपर्यवान्हरूद्वारा शीघ्र भिधिलामा प्रवेश गर्नुहोस्।”

त्यसपछि राजाले गाथा भने -

११५. “अप्पसेनो महासेनं, कथं विग्गय्क टप्पसि।
दुब्बन्तो वक्कवन्नं, विहाज्जिस्ससि पण्डिता ति ॥

अल्प सेनाले महासेनालाई, कसरी युद्ध गरेर टिक्छौं।
दुर्बल बलवान्द्वारा, मारिनेछ पण्डित ॥११५॥

त्यसपछि बोधिसत्त्वले भने -

११६. “अप्पसेनोपि चे मन्ती, महासेनं अमन्तिनं।
जिनानि गजा राजानो, आदिच्चोवुदयं नमन्ति ॥

यदि अल्पसेना भएतापनि बुद्धिवान् छन्, महासेना भएतापनि बुद्धिवान् छैनन्।
जित्नेछन् राजाले राजाहरूलाई, सूर्योदयले अन्यकारलाई ॥११६॥

यो भनेर महासत्त्वले राजालाई “जानुहोस्, तपाईं” भनी अहाए। उनले ‘अभिन्नको हातबाट सौँच्चै मुक्त भए, महोषध भएका कारणले मेरो मनोकामना पूर्ण भयो’ भनी बोधिसत्त्वका गुणहरू विचार गर्दै प्रीतिप्रभोद उत्पन्न हुँदै पण्डितका गुणहरू सेनकलाई भन्दै गाथा भने -

११७. “सुसुखं वन संवासो, पण्डितेहीति सेनक।
पक्खीय पज्जेर वड्ढे, मच्छं जालगतं ग्वि।
अभित्तहत्थत्तगाने, मांचरी नां महोसधो ति ॥

ताँच्यै यो अति सुखको सहवास हो, पण्डितसित सेनक।
 पिंजडामा बन्द पन्धीझैँ, जाल्मा फसेको भाछालाईझैँ।
 अमित्रको हातबाट, मुक्त गराए हामीलाई महोषयले ॥११७॥

त्यो सुनेर सेनकले पनि पण्डितको गुणको बारेमा भन्दै भने -

११८. 'एवमेतं महाराज, पण्डिना हि सुखावहा।
 पक्खीच पञ्जरे बद्धे, मच्छे जालगतैरिव।
 अमित्तहत्थत्तयने, मांचयी नो महांसघो त्ति ॥

यो यस्तै हो महाराज, पण्डितहरू सुखदायक हुन्छन्।
 पिंजडामा बन्द पन्धीझैँ, जाल्मा फसेको भाछालाईझैँ।
 अमित्रको हातबाट, मुक्त गराए हामीलाई महोषयले ॥११८॥

त्यसपछि विदेहराजा नदीबाट उत्रिएर योजन-योजनको बिच-बिचमा महासत्त्वले बनाएका गाउँमा पुगे। त्यहाँ उनीलाई बोधिसत्त्वले राखिराखेका मानिसहरूले हात्तीको बाहनादि र अन्नपानादि दिए। उनले थाकेका हात्ती, घोडा, रथादि राखेर अन्य लिएर तिनीहरू सँगै अर्को गाउँमा पुगे। यस उपायले एक सय योजन मार्ग नाघेर अर्को दिन विहानै भिषिलामा प्रवेश गरे। महासत्त्व पनि सुरुङ्गको द्वारमा गएर आफूले लगाइराखेको छड्ग शिकेर सुरुङ्ग द्वारको बालुवा पन्छाएर राखे। राखेर सुरुङ्गमा प्रवेश भएर सुरङ्गबाट नै नगरमा प्रवेश भएर प्रासादमा चढेर सुगन्धित पानीले नुहाएर विभिन्न परिकारका अग्ररसको भोजन खाएर उत्तम शयनासनमा गएर 'मेरो मनोकामना पुरा भयो' भनी विचार गर्दै पल्टिए। त्यसपछि त्यो रात बितिसकेपछि चूडनिराजा सेनाहलाई विचार गर्दै त्यो नगरमा गए। त्यो अर्धलाई प्रकाश पाउँदा शास्ताले भन्नुभयो -

११९. 'रक्खित्वा कसिणं रत्तिं, चूडनेय्यो महच्चन्द्रो।
 उदेनं अरुणुग्गस्मि, उपकारि उपागमि ॥

रसा गरेर रातभरी, चूडनि महाबली।
 अरुणोदय हुँदा, नजिकै बनाइएको निवेसनको नजिक गए ॥११९॥

१२०. "आरुख पवरं नागं, बलवन्तं सद्धिहायनं।
राजा अवोच पञ्चालो, घूळनेय्यो महव्वलो ॥

वढेर हाती बलवान् साठी बर्षका।
राजाले भने पञ्चालका, वूळनि महाबली ॥१२०॥

१२१. "सन्नद्धो मणिवम्भेन, सरमादाय पाणिना।
पेसिये अज्झभासित्य, पुधुगुब्बे समागते ति ॥

मणिले जनिएका, तरवार लिएर हातमा।
पटाएका अगाडि भने, धैर शिल्पञ्ज समागममा ॥१२१॥

अब तिनका स्वरूप दर्शाउन भने -

१२२. "हत्वारोहें अनीकड्ढे, रथिके पत्तिकारके।
उपासनम्हि कतहत्ये, वालवेधे समागते ति ॥

हाती चढने तिपाही, रथ चढने पैल हिंडने।
धनुषशिल्पमा कुशल, कपालको रीमा विसाना लगाउन सक्ने समागममा ॥१२२॥

अब राजा विदेहलाई जिउँदै समालको लागि अहाउँदै भने -

१२३. "पेसंय कुञ्जरे दन्ती, बलवन्तं सद्धिहायने।
महन्नु कुञ्जरा नगरं, वेदेहेन सुमापितं ॥

पटाओ कुञ्जर दन्तेहातीलाई, बलवान् साठी बर्षका।
मिच लगाओ नगरलाई, विदेहले राप्ररी बनाएका ॥१२३॥

१२४. "वच्छदन्तमुखा सेता, तिक्खग्गा अड्ढिवेधिनो।
पणुत्रा धनुवेगेन, सम्पतन्तुरीतरा ॥

घोडाका बच्चाका दाँतडीं सेता, चुच्चो तिक्खो हाड छेड्ने ॥
धनुषको तौंदोले बाणहरू लगातार बर्षाओ ॥१२४॥

१२५. "माणवा वम्पिनो सूरा, चित्रदण्डयुतावुधा।
पक्खन्दिनो महानागा, हत्थीनं होन्नु सम्मुखा॥

कवचपारी माणव सूरहरू, चित्रदण्डले आयुपले युक्त भएका।
हातीहरूलाई दीडाउँदै, हातीहरूको हुनु सम्मुखमा॥१२५॥

१२६. "सत्तियो तेलघोतायो, अच्चिमन्ता पभस्सरा।
विज्जोतमाना तिड्डन्नु, सतरंसीव तारका॥

तरवारहरू तेलले घोइएका, जागोभारी जाज्वल्यमान भएका।
प्रज्वलित भएका, सयौं रश्मीका ताराहरूसँगै॥१२६॥

१२७. "आवुधबलवन्तानं. गुणिकायूरधारिनं।
एनादिसानं योधानं, सङ्गामे अपलायिनं।
वेदेमो कुतो मुच्चिस्सति, सचे पक्खीव काहिति॥

आयुध र बले युक्त भएका, ढाल र कवचपारीहरू।
यस्ता योद्धाहरू, सङ्गामा पलायन नहुने।
विवेह कहाँ युक्त हुनेछ, पक्खीसँगै उडेना पनि॥१२७॥

१२८. "तिस मे पुरिसनावुत्थो, सव्वेयेकेकनिच्चिता।
येसं समं न पस्सामि, केवलं महीमं चरं॥

उनन्वालित हजार पुरुष सबै एकएक गरी छानेर।
यिनीहरू तमानका देखिँवैन, केवल पृष्ठीमा पुग्दा पनि॥१२८॥

१२९. "नागा ध कप्पिता दन्ती, बलवन्तो सट्ठिहायना।
येसं खन्धेसु सोभन्ति, कुमाग चारुदस्सना॥

वन्तेहाती तयार पारिएको छ, बलवान् साथी बर्षका।
यिनीहरूका काँधमा तोभित छन्, कुमारहरू तुनसँगै देखिन्छन्॥१२९॥

१३०. "पीनालङ्कारा पीतवसना. पीतुत्तरनिवासना।
नागखन्धेसु सोभन्ति, देवपुत्ताव नन्दने॥

पहिलो अलङ्कारका वस्त्र लगाएर बसिहेका।
हात्तीका काँचमा सोभित छन्, देवपुत्राई नन्दनबनमा॥१३०॥

१३१. "पाटीनवण्णा नेतिसा, तेलधोता पभस्सरा।
निद्रिता नरधीरेभि, समधारा सुनिस्सिता ॥

सिंहमाछाई तरबारहरू, तेलले थोडैका जाज्वल्यमान।
पूर्ण नरधीरहरूले, समानभार भएका अति धारिलो॥१३१॥

१३२. "येल्लालिनो वीतमला, सिक्कायसमया दक्का।
गहिता बलवन्नेभि, सुप्पहारप्पहारिभि ॥

तेजिलो मलरहित, सिक्कीले कसिलो पारेर बनाइएको लुगा।
बलवान्हरूले लिइरहेका, राश्री प्रहार गर्न सक्नेहरू॥१३२॥

१३३. "सुवण्णथरुसम्पन्ना, लोहितकच्चुपधारिता।
विवत्तमाना सोभन्ति, विज्जूवध्मघनन्तरे ॥

सुनको किंड भएको, रातो ध्यान भिरेकाहरू।
जाज्वल्यमान भएर सोभित छन्, बादलभित्रको बट्याइ॥१३३॥

Dhamma.Digital

१३४. "पटाका वम्मिनो सूरा, असिचम्मस्स कोविदा।
धनुग्गहा सिक्खितरा, नागखन्धे निपातिनो ॥

पटाकाई कवचधारी सूरारू, तरबार र छालाका झाल चलाउनमा वसहरू।
धनुषमा शिशितहरू, हात्तीको काँचमा बन्नेलाई पनि छसाल्न सक्नेहरू॥१३४॥

१३५. "एतादिसेहि परिक्खितो, नत्थि मोक्खो इतो तव।
पभावं ते न पस्सामि, येन त्वं मिथिलं वजे ति ॥

यस्ताद्वारा घेरिएको छ, छैन पुक्ति यहाँबाट तेरो।
तेरो प्रभाव अहिले देखिंदैन, यहाँबाट निभिला कतरी जान्छु॥१३५॥

चूडनिराजाले विदेहराजालाई तसँउँदै 'अब उसलाई समात्नेछु' भनी
बजिरअङ्गुशले हात्तीलाई सङ्केत दिएर "समातो, फुटाजो, घोचो" भनी अहाएर

नजिकैको नगरमा उखेलनेछैं गरेर नजिक गए। त्यसपछि उनलाई महासत्त्वका नियुक्त गरिएका पुरुषहरूले “कसलाई के बाहा के हुने हो” भनी आफ्ना सेवकहरू लिएर घेरिए। त्यसबेलाया बोधिसत्त्व श्रीशयनबाट उठेर शरीरकृत्य गरेर जलयान छाडिसकेपछि अलङ्कारले युक्त भएको एक लाख मूल्य भएको काशीवस्त्र लगाएर रातो कम्बलले एकाइश गरेर सात रत्न जडिएको लौरो लिएर सुवर्णपादुका लगाएर देवप्सराछैं अलङ्कृत स्त्रीहरूद्वारा चौरीगाईको पुच्छरको रौंको पंखाले हम्किंदै अलङ्कृत प्रासादको सिंहपञ्जर झ्याल खोलेर चूडनिराजालाई आफूले आफैलाई देखाउँदै शक्रदेवराजको लीलाले यत्ताउति हिंडिरहे। चूडनिराजा पनि उनको रूपश्री देखेर चित्त प्रसन्न गर्न नसकेर ‘अब उसलाई समात्नेछु’ भनी छिटो-छिटो हात्तीलाई पठाए। पण्डितले विचार गरे - ‘यी ‘विदेहराजा मलाई प्राप्त भयो’ भनी सहेत गरेर छिटो-छिटो आउँदै छन्। जान्दैनन्, आफ्नो छोरा-स्वास्ती लिएर हाम्रा राजा गरेका भाव! सुवर्ण-ऐना जस्तो भेरो मुख उनलाई देखाएर भन्नेछु’ भनी उनले झ्यालमा उभिएर मधुरस्वर निकालेर उनीसित भन्दै भने -

१३६. “किं नु सन्तरमानांच, नागं पेसेसि कुञ्जरं ।
पद्मरूपो आपतसि, सिद्धत्थोम्मीति मञ्जसि ॥

किन हतारले कुञ्जर हात्तीलाई पठाउँदै हुनुहुन्छ ।
प्रसन्न भएर आउँदै हुनुहुन्छ, सिद्ध भयो भनी विचार गर्दै हुनुहुन्छ ॥१३६॥

१३७. “ओहरेतं धनुं चापं, धुरप्यं पटिसंहारं ।
ओहरेतं सुभं वम्पं, वेकुगियमणिसन्धत नि ॥

छोड्नुस् यो धनुष र बाण, पन्छाइदिनुस् तरवार ।
राम्रो कबचलाई पनि छोड्नुस्, उनिराखेको वेकुगियमणि भएको ॥१३७॥

उनले उनको वचन सुनेर ‘गृहपतिपुत्रले मसित ठट्टा गर्दै छ ।’ “आज तँलाई गर्नुपर्ने म जान्दछु” भनी उनलाई तर्साएर गाथा भने -

१३८. “पसन्नमुखवण्णोसि, म्हितपुव्वञ्च भाससि ।
होति खो मरणकाले, एदिती वण्णसम्पदा ति ॥

तेरो मुखमा प्रसन्न वर्ण छ, मुस्कराउँदै भन्दैछसु।
बुन्छ मरणकालमा, यस्तै वर्णसम्पदा ॥१३८॥

यसरी उनलाई उनीसित भनिरहेका बेलापमा पहाबल सेनाले महासत्त्वको रूपश्रीलाई देखेर “भो! हाभ्रा राजा महोषधसित मन्त्रणा गर्दै छन्। के भन्नुभएका? उहाँहरूका कुरा सुन्नेछौं” भनी राजाको सामु नै गए। पण्डितले पनि उनको कुरा सुनेर “म महोषध पण्डित हुँ” भनी तपाईं जान्नुहुन्न। म आफूलाई धार्म दिनेँ। मन्त्र तपाईंको देव, भेद भइसक्यो। केवट्ट र तपाईंका हृदयले विचार गर्नुभएको हुनेछैन। मुखले भनेको मात्र भयो” भनी प्रकाश पाई भने -

१३९. मोघं ते गज्जितं राज, भिन्नमन्तोसि खतिय।
दुग्गण्होसि तथा राजा, खलुङ्गेनेव सिन्धयो ॥

अर्थ छ तपाईंको गर्जन राज, मन्त्र पनि भिन्न भइसक्यो सत्रिय।
तपाईंले राजालाई समान लक्नुहुन्न, खलुङ्ग भन्ने घोडाले सिन्धव घोडालाई ॥१३९॥

१४०. *तिण्णो हिव्यो राजा गङ्गं, सामच्चो सपरिज्जनों।
हंसराजं यथा धङ्गो, अनुज्जवं पतिस्सती ति ॥

उत्तीण हुनुभयो हिजो राजा गङ्गाबाट, आफ्ना मन्त्री र परिजनसहित।
हंसराजसित कागर्भ, लखेदुनु भयो भने पछारिनुहुनेछ ॥१४०॥

अब उनले निर्भीक सिंहसँग उदाहरण दर्शाउँदै भने -

१४१. *सिङ्गाला रतिभागेन, फुल्लं दिस्वान किंसुकं।
मांसपेसीति मज्जन्ता, परिव्यूढ्हा मिगाधमा ॥

स्याल रातमा, फूलेको देखेर सुगामुखी फूल।
मांसपेशी भानेर, चारैतिर घेरेर अब्रम पशु ॥१४१॥

१४२. *वीतिवत्तासु रतीसु, उग्गतम्मि दिवाकरे।
किं सुकं फुल्लितं दिस्वा, आसच्छिन्ना मिगाधमा ॥

वितिसकेपछि रात, उठेर आउँदा दिवाकर।
सुगामुखी फूल फूलेको बेल्वा, निराश हुन्छन् अघम पशु ॥१४२॥

१४३. "एवमेव तुवं राज, वंदेहं परिवारिय।
आसच्छिन्नो गमिस्ससि, सिङ्गाला कियुके यथा ति ॥

यस्ती नै तपाईं राज, विदेहलाई घेराउनुभयो।
निराश भएर जानुहुनेछ, स्यालहरूसँगै सुगामुखी फूललाई ॥१४३॥

राजाले उनको निर्भीक वचन सुनेर विचार गरे - 'यो गृहपतिपुत्र अति सूर
भएर भन्दछ। निश्चय नै विदेह भागिसकेका हुनपर्छ' भनी। उनी अति नै क्रोधित
भएर 'पहिले म गृहपतिपुत्रको कारणले पेटमा बाँजे वस्त्रको पनि अस्वामी भएँ।
अहिले उसले हाम्रो हातमा आएको शत्रुलाई भगायो। साँच्चै हाम्रो धेरै नै अनर्घ
गयो। दुवैलाई गर्नुपर्ने उसैलाई गर्नेछु' भनी। त्यसको कारण बनाउँदै अहाउँदै भने

१४४. "इमस्स हत्थे पादे च, कण्णनासज्व छिन्दथ।
यो मे अमित्तं हत्थगतं, वंदेहं परिमोचयि ॥

यसको हात-बुद्धा र कान-नाक छिनालिदेओ।
यसले मेरो हातमा आएको अमित्र विदेहलाई मुक्त गर्‍यो ॥१४४॥

१४५. "इमं मंसंघ पातव्वां, सुले कत्वा पचन्नु नं।
यो मे अमित्तं हत्थगतं, वंदेहं परिमोचयि ॥

यसको मासु निकालिदेओ, शूलीमा चढाएर पकाओ यसलाई।
यसले मेरो हातमा आएको अमित्र विदेहलाई मुक्त गर्‍यो ॥१४५॥

१४६. "यथापि आसभं चम्मं, पथव्वा वित्तीयति।
सीहस्स अथो व्यग्घस्स, होति सङ्कुसमाहतं ॥

जस्तै ताँबेको छाला जमिनमा फैलाइन्छ ॥
त्यस्तै सिंह र बाघको पनि टाँक्छिन्छ ॥१४६॥

१४७. "एवं तं वितनित्वान्, वेधयिस्सामि सत्तिया।
यो मे अमितं हत्थगतं, वेदेहं परिभोचयी ति ॥

यसरी त्यसलाई कैलाए, छेड्नेछु तरबारले।
यसले मेरो हातमा आएको अभिन्न विदेहलाई मुक्त गर्‍यो ॥१४७॥

त्यो सुनेर महासत्त्वले हाँसेर 'यी राजा आफ्नी देवी र परिवारलाई मैले मिथिलाया पठाएको भाव जान्दैनन्। त्यसैले मलाई यो दण्ड विचार गरेका छन्। क्रोधको बशमा परेर मलाई तरबारले छेड्ने वा अन्य आफूलाई रुचि अनुसार गर्नेछन्। यिनलाई शोकातुर वेदना प्राप्त भएको बनाएर हात्तीको पिठिउँमा नै बेहोस हुनेगरी पछारिने त्यो कारण बताउनेछु' भनी विचार गरेर भने -

१४८. "सचे मे हत्थे पादे च, कण्णनासञ्च छेच्छसि।
एवं पञ्चालचन्दस्स, वेदेहो छेदयिस्सति ॥

यदि मेरो हात-खुट्टा र कान-नाका छिनाउनुभयो भने।
यसरी नै पञ्चालचन्द्रलाई, विदेहले छिनाउनेछन् ॥१४८॥

१४९. "सचे मे हत्थे पादे च, कण्णनासञ्च छेच्छसि।
एवं पञ्चालचन्दिया, वेदेहो छेदयिस्सति ॥

यदि मेरो हात-खुट्टा र कान-नाका छिनाउनुभयो भने।
यसरी नै पञ्चालचन्दीलाई, विदेहले छिनाउनेछन् ॥१४९॥

१५०. "सचे मे हत्थे पादे च, कण्णनासञ्च छेच्छसि।
एवं नन्दाय देविया, वेदेहो छेदयिस्सति ॥

यदि मेरो हात-खुट्टा र कान-नाका छिनाउनुभयो भने।
यसरी नै नन्दादेवीलाई, विदेहले छिनाउनेछन् ॥१५०॥

१५१. "सचे मे हत्थे पादे च, कण्णनासञ्च छेच्छसि।
एवं ते पुत्तदारस्स, वेदेहो छेदयिस्सति ॥

यदि मेरो हात-सुहा र कान-नाका छिनाउनुभयो भने।
यसरी तिम्ना पुत्र र श्रीमतीलाई, विवेहले छिनाउनेछन् ॥१५१॥

१५२. "सचे मंसंच पातव्यं, सुले कत्वा पचिस्ससि।
एवं पञ्चालचन्दस्स, वेदेहो पाचयिस्सति ॥

यदि मेरो हात-सुहा र कान-नाका छिनाउनुभयो भने।
यसरी नै पञ्चालचन्द्रलाई, विवेहले छिनाउनेछन् ॥१५२॥

१५३. "सचे मंसंच पातव्यं, सुले कत्वा पचिस्ससि।
एवं पञ्चालचन्दिया, वेदेहो पाचयिस्सति ॥

यदि मासु निकालेर, शूलीमा चढाएर पकाउनुभयो भने।
यसरी पञ्चालचन्दीलाई, विवेहले पकाउनेछन् ॥१५३॥

१५४. "सचे मंसंच पातव्यं, सुले कत्वा पचिस्ससि।
एवं नन्दाय देविया, वेदेहो पाचयिस्सति ॥

यदि मासु निकालेर, शूलीमा चढाएर पकाउनुभयो भने।
यसरी नन्दादेवीलाई, विवेहले पकाउनेछन् ॥१५४॥

१५५. "सचे मंसंच पातव्यं, सुले कत्वा पचिस्ससि।
एवं ते पुनदारस्स, वेदेहो पाचयिस्सति ॥

यदि मासु निकालेर, शूलीमा चढाएर पकाउनुभयो भने।
यसरी तिम्ना पुत्र र श्रीमतीलाई, विवेहले पकाउनेछन् ॥१५५॥

१५६. "सचे मं वितनित्वान, वेधयिस्ससि सत्तिया।
एवं पञ्चालचन्दस्स, वेदेहो वेधयिस्सति ॥

यदि मलाई फैलाएर, छेड्नुभयो भने तरबारले।
यसरी पञ्चालचन्द्रलाई, विवेहले छेड्नेछन् ॥१५६॥

१५७. "सचे मं वितनित्वान, वेधयिस्ससि सत्तिया।
एवं पञ्चालचन्दिया, वेदेहो वेधयिस्सति ॥

यदि मलाई फैलाएर, छेड्नुभयो भने तरबारले।
यसरी पञ्चालचन्दीलाई, विदेहले छेड्नेछन् ॥१५७॥

१५८. "सचे मं वितनित्वान्, वेधयिस्ससि सत्तिया।
एवं नन्दाय देविया, वेदेहो वेधयिस्सति ॥

यदि मलाई फैलाएर, छेड्नुभयो भने तरबारले।
यसरी नन्दादेवीलाई, विदेहले छेड्नेछन् ॥१५८॥

१५९. "सचे मं वितनित्वान्, वेधयिस्ससि सत्तिया।
एवं ते पुत्तदारस्स, वेदेहो वेधयिस्सति।
एवं नो मन्तिनं रत्तो, वेदेहेन मया सह ॥

यदि मलाई फैलाएर, छेड्नुभयो भने तरबारले।
यसरी तिष्ठा पुत्र र श्रीमतीलाई, विदेहले छेड्नेछन्।
यसरी शत्रो रहस्यको मन्त्रणा गोप्य एकान्तभा, विवेह र पस्ति ॥१५९॥

१६०. "यथापि पल्लसतं चम्प, कोन्तिमन्तासुनिद्धितं।
उपेति तनुताणाय, सरानं पटिहन्नये ॥

Dhamma.Digital

जस्तै नरम छालालाई, कुटेर ताम्रो बनाइएको।
शरीरलाई रसा गर्नको लागि हुन्छ, बाणहरूलाई रोक्नको लागि हुन्छ ॥१६०॥

१६१. "सुखावहो दुक्खनुदो, वेदेहस्स यसस्सिनो।
मतिं ते पटिहज्जामि, उसुं पल्लसतेन वा ति ॥

सुखवाचक दुःखलाई हटाउने, विवेह यशस्वीको।
तिष्ठा इच्छालाई रोक्दैछु, जस्तै बाणले नरम छालाले ॥१६१॥

त्यो सुनेर राजाले विचार गरे - 'गृहपतिपुत्रले के भन्दै छ! जस्तै म उसलाई गर्नेछु, त्यस्तै विदेहराजाले भेरा पुत्र र श्रीमतीलाई दण्ड दिनेछन्। जान्दैन, भेरो पुत्र र श्रीमती कति राम्ररी सुरक्षित भएको भाव! 'अब यरिनेछ' भनी मरणभयले

भन्दछ, उसको कुरामा म विश्वास गर्दिनेँ।' महासत्त्वले "उनले मलाई मरणभयले भन्दै छ' भनी मानेका छन्, 'उनलाई बाहा दिनेछु" भनी विचार गरेर भने -

१६२. 'इह पस्स महाराज, सुञ्जं अन्नेपुरं नव।
आंगेधा च कुमारा च, नव माता च छत्तिय।
उमङ्गा नीहग्ग्वान, वेदेहस्सुपनामिता ति ॥

जानुस्, हेर्नुस्, महाराज, शून्य छ तपाईंका अन्तःपुर।
तपाईंकी श्रीपती र कुमार, मातालाई क्षत्रिय।
तुरुहबाट लगेर, विवेहलाई सुम्पिदिउँ ॥१६२॥

त्यो सुनेर राजाले विचार गरे - 'पण्डितले अत्यन्तै दृढ भएर भनिरहेका छन्। मैले पनि रातमा गङ्गातटमा नन्दादवीकोशैं स्वर सुनेको थिएँ। महाप्रजावान् पण्डितले कतै सत्य त भन्छन्' उनीषा अतितीव्र शोक उत्पन्न भएतापनि स्मृति राखेर शोक नगरेकोशैं गरेर एक मन्त्रीलाई बोलाउन लगाएर जान्नको लागि पठाउँदै यो गाथा भने -

१६३. 'इह अन्नंपुरं मच्छं, गन्वान विचिनाथ नं।
यथा इमस्स वचनं, सच्चं वा यदि वा मुसा ति ॥

आउनुस् मेरो अन्तःपुरमा, गएर नियो गर्नुस् त्यसलाई।
जस्तै उसको वचन, सत्य वा झुटो हो ॥१६३॥

उनी परिवारसहित राजनिवेसनमा गएर द्वार खोलेर भित्र पस्दामा हातखुट्टा बाँधिएका, मुखलाई धुनिदिएका, हात्तीका दाहामा झुण्डाइरहेका अन्तःपुरपालकहरू र लहडा पुड्के आदि; भाँडाकुँडाहरू फुटालेर खाद्यभोज्य पदार्थहरू जताततै यत्रतत्र छरिएका; रत्नकोटाको द्वार खोलेर रत्न लुटेर खोलिएको श्रीगर्भमा खोलिएको झ्यालहरूबाट कागहरू धुभिरहेकाले उजाड गाउँशैं श्मशान भूमिशैं श्रीहीन राजनिवेसनलाई देखेर फेरि आएर राजालाई बिन्ती गर्दै भने -

१६४. 'एवमेतं महाराज, यथा आह महोसधो।
सुञ्जं अन्नेपुरं सच्चं, काकपट्टनकं यथा ति ॥

यस्तौ हो महाराज, जस्तो भनेका छन् महोषधले।
शून्य छ जन्तःप्रा सबै, कागपतन्^{६३} ॥१६४॥

यो सुनेर राजाले चारै जनादेखि प्रियवियोग भएर शोकले काँदै 'यो मेरो दुःख गृहपतिपुत्रको कारणले उत्पन्न भएको हो' भनी लट्टीले हिकाएको गोमन सर्पझैं बोधिसत्त्वप्रति अति नै क्रोधित भए। महासत्त्वले उनको हाउभाउ देखेर 'यी राजा महायशवान् भएकाले कतै क्रोधको वशमा 'मलाई यिनीहरू के काम' भनी सोचेर क्षत्रिय अभिमानले मलाई कष्ट दिनसक्छन्। के म नन्दादेवीको उनले पहिले कहिलै नदेखेकोझैं पारेर उनीको शरीरको सौन्दर्य वर्णन गर्नु! त्यसपछि उनले तिनलाई स्मरण गरेर 'यदि मैले महोषधलाई बाँधे भने यस्तो स्त्रीरत्न प्राप्त हुनेछैन। नपारिकन फेरि उनीलाई प्राप्त गर्नेछु' भनी आफ्नो भार्याको स्नेहद्वारा मलाई केही गर्नेछैनन्' भनी विचार गरेर आफूलाई अनुरक्षा गर्न प्रासादमा उभिँदै नै रातो कम्बलको भिन्नबाट सुवर्ण वर्णको बाहु निकालेर उनी गएको मार्गलाई देखाउँदै वर्णन गर्दै भने -

१६५. "इतो गता महाराज, नारी सब्बङ्गसोभना।
कोसम्बफलकसुम्सोणी, हंसगगरभाणिनी ॥
Dhamma.Digital

यताबाट गइन् महाराज, नारी सर्वाङ्ग सोभित भएकी।
बारुलेकम्पर भएकी, हाँसको गर्वनलेझैं^{६४} स्वर निकाल्ने भएकी ॥१६५॥

१६६. "इतो नीता महाराज, नारी सब्बङ्गसोभना।
कांस्य्यवसना सामा, जातरूपसुमेखला ॥

यताबाट लगियो महाराज, नारी सर्वाङ्ग सोभित भएकी।
रेश्मीवस्त्र लगाएकी श्यामा^{६५}, सुवर्ण वर्णको मेखला^{६६} बाँधेकी ॥१६६॥

^{६३} कागपत्तु खानाको लागि जहिले पनि छर्ने गर्छ, जस्तो - बाउको गन्धले सपुत्रको किनारमा कागपत्तु आएर बस्ने गर्छ

^{६४} कालो र निलो मिसाउँदा हुने रङ

^{६५} कम्पाया बाँध्ने पटुकी

१६७. "सुरत्तपादा कल्याणी, सुवर्णमणिमेखला।
पारेवतक्खी सुतनु, बिम्बोद्वा तनुमज्झिमा ॥

रत्तवर्ण पाउ भएकी कल्याणी, सुवर्ण र मणि भएको पाउजु लगाएकी।
परेवाको आँखाझैं भएर तल्लक परेको शरीर भएकी, गोलाओठ तन मध्यम भएकी ॥१६७॥

१६८. "सुजाता भुजलट्टीव, वेदीव तनुमज्झिमा।
दीघस्सा केसा असिता, ईसकग्गपवल्लिता ॥

सुजात लामा हात भएकी, नरम स्पर्शी तन मध्यम भएकी
काला लामा कपाल भएकी, पुष्पिएर मिलेको ॥१६८॥

१६९. "सुजाता मिंगाछापाव, हेमन्तगिसिखारिव।
नदीव गिरिदुग्गसु, सञ्छन्ना खुदवेदुभि ॥

सुजात बाघकी बच्चीझैं, हेमन्तऋतुको आगोको ज्वाला समान भएकी।
मित्री पहाडको नदी समान भएकी, स-साना निगालोझैं केशले भरिएकी ॥१६९॥

१७०. "नागनासूत कल्याणी, परमा निम्बुरुत्थनी।
नातिदीघा नातिरस्सा, नालोमा नातिलोमसा ति ॥

हातीको सुँड समान कल्याणी जाँप भएकी, परम तिम्बरुको समान स्तन भएकी।
न लामो न छोटो, न धेरै न थोरै रौं भएकी ॥१७०॥

यसरी महासत्त्वले उनीको रूपश्रीको वर्णन गरेका बेलामा उनलाई उनी पहिले कहिले नदेखेकोझैं भयो। अतितीव्र स्नेह उत्पन्न गराए। त्यसपछि उनको स्नेह उत्पत्ति भएको भाव जानेर महासत्त्वले अनन्तर गाथा भने -

१७१. "नन्दाय नून मग्गेन, नन्दासि सिग्गियाहन।
अहञ्च नून नन्दा च, गच्छाम समसाधन न्ति ॥

नन्दाको मरणमा के खुसी हुँदै छन् श्रीवाहन।
के म र नन्दालाई, परिहानि तिर लानुहुन्छ ॥१७१॥

यसरी महासत्त्वले नन्दाको मात्र वर्णन गरे। अन्य तीन जनाको गरेनन्। के कारणले? सत्त्वप्राणीहरू प्रिय भार्यामाझैँ शेष अन्यहरूमा आश्रय लिंदैनन्। मातालाई सम्झिँदा छोराछोरीहरूलाई पनि सम्झिनेछन्। त्यसैले उनीलाई वर्णन गरेका थिए। राजमातालाई बूढी भएकी हुनाले वर्णन गरेनन्। ज्ञानयुक्त महासत्त्वले मधुरस्वरले वर्णन गर्दा नै नन्दादेवी आएर राजाको सामुने उभिएकीझैँ भयो। त्यसपछि राजाले विचार गरे - 'महोषध बाहेक अन्य मेरो भार्यालाई ल्याउन समर्थवान् भन्ने छैनन्।' त्यसपछि उनले उनीलाई सम्झिँदै गर्दामा शोक उत्पन्न भयो। त्यसपछि उनलाई महासत्त्वले "चिन्ता नगर्नुहोस्, महाराज, देवी, तपाईंको पुत्र र माता तीनै जना आउनेछन्, म गएको प्रमाण भएपछि मात्र। त्यसैले तपाईं आश्वस्त हुनुहोस्, नरेन्द्र" भनी राजालाई आश्वासन दिए। त्यसपछि राजाले विचार गरे - 'म आफ्नो नगरलाई सुरक्षित सुगोप्य गराएर यो अभिन्नको नगरलाई यति बालबाहन सेनाले घेरेर नै बस्छु। यी पण्डितले यसरी राम्ररी गोप्य राखेको मेरो नगरबाट देवी, मेरो छोरा र मातालाई लिएर विदेहलाई सुम्पिदिए। हामीहरू यसरी घेरेर बस्दा-बस्दै नै एक जनालाई जान्न नदिएर विदेह सेना-चाहनसहित भगाइदिए। के देव्यमाया जान्दछन् वा आँखालाई छलेको" भनी। त्यसपछि उनलाई सोधै भने -

१७२. 'दिव्यं अधीयसे मायं, अकासि चक्षुमोहनं।
यो मे अभिन्नं हन्थागतं, वेदेहं परिमोचयी तिमि॥

दिव्यमाया अध्ययन गरेका छौ, आँखा छलायी।
तिमीले मेरो हातमा आएको अभिन्न विदेहलाई मुक्त गर्नु॥१७२॥

यो सुनेर महासत्त्वले "म दिव्यमाया जान्दछु। पण्डितहरू दिव्यमायालाई सिकेर भय आउँदा आफू र अन्यलाई पनि दुःखबाट मुक्त गर्ने नै छन्" भनी भने -

१७३. 'अधीयन्ति महाराज, दिव्यमायिध पण्डिता।
ते मांचयन्ति अत्तानं, पण्डिता मन्निनो जना॥

अध्ययन गर्दछन् महाराज, दिव्यमाया यहाँ पण्डितहरू।
ती मुक्त गर्दछन् आफूलाई, पण्डितहरू मन्त्रले जनलाई पनि॥१७३॥

१७४. 'सन्ति माणवपुत्रा मे. कुसला सन्धिछेदका।
येसं कनेन मग्गेन, वेदहो मिथिलं गतो'ति ॥

मसित माणवपुत्रहरु छन्, कुशल छन् सन्धि तोड्नेमा।
तिनीहरूले बनाएको मार्गबाट विदेह मिथिलामा गए ॥१७४॥

त्यो सुनेर राजा अलङ्कृत सुरुङ्गमा गए। 'कस्तो होला, सुरुङ्ग' भनी हेर्ने इच्छा भयो। त्यसपछि उनलाई मन परेको जानेर महासत्त्वले 'राजालाई सुरुङ्ग हेर्ने इच्छा भयो, उनलाई सुरुङ्ग देखाउनेछु' भनी दर्शाउँदै भने -

१७५. "इह पम्स महाराज, उमङ्गं साधु मापितं।
हत्थीनं अथ अस्मानं, स्थानं अथ पत्तिनं।
आलोकभूतं निवृत्तं, उमङ्गं साधु मापितं'ति ॥

पालुहोस्, हेर्नुहोस्, महाराज, सुरुङ्ग राम्ररी बनाइएको छ।
हात्ती, घोडा, रथ र पैदल सेनाहरू।
प्रकाशले युक्त छ, सुरुङ्ग राम्ररी बनाइएको छ ॥१७५॥

यसरी भनेर "महाराज, मेरो प्रज्ञाद्वारा बनाइएको चन्द्र-सूर्य उदय भएको ठाउँमाझैँ प्रफट अलङ्कृत सुरुङ्गमा असी महाद्वार, चौसाठी साना द्वार, एक सय शयनागार कोठा, अनेक सयौँ दिपालय हेर्नुहोस्। मसितै मिलेर कुरा गर्दै आफ्नो बलले नजिकै बनाइएको नगरमा प्रवेश गर्नुहोस्, देव" भनी नगरद्वारलाई खोल्न लगाएर राजासहित एक सय राजाद्वारा घेरिएर नगरमा प्रवेश गरे। महासत्त्व प्रासादबाट ओर्लिएर राजालाई वन्दना गरेर सपरिवार लिएर सुरुङ्गमा प्रवेश गरे। राजाले अलङ्कृत देवसभाझैँको सुरुङ्ग देखेर बोधिसत्त्वको गुण वर्णन गर्दै भने -

१७६. "न्नाभा वन विदेहानं, यस्सिमेदिरा पण्डिता।
घरे वसन्ति विजिते, यथा त्वसि महोसधा'ति ॥

साँच्चै नै यो लाभ हो विदेहको, जहाँ यस्ता पण्डित छन्।
विजित घरमा बस्छन्, जस्तै तिमी महोषध ॥१७६॥

त्यसपछि उनलाई महासत्त्वले एक सय शयनागार कोठा देखाए। एउटा द्वार खोलियो भने यसका सबै खोलिनेछन्। एउटा द्वार बन्द गरियो भने यसका सबै बन्द हुनेछन्। राजाले सुरुङ्ग हेर्दै अगाडि गए, पण्डित पछाडि। सबै सेना सुरुङ्गमा नै प्रवेश गरे। राजा सुरुङ्गबाट निस्किए। पण्डितले उनी निस्किएको भाव जानेर स्वयं निस्किएर अन्यलाई निस्किन नदिएर सुरुङ्गद्वार बन्द गर्ने आग्लो थिचिदिए। त्यसबेला असी महाद्वार, चौसाठी साना द्वार, एक सय शयनागारका द्वार, अनेक सयौं दिपालयका खोपाका द्वार एकैपटकमा नै बन्द भए। सबै सुरुङ्ग लोकान्तर नरकसम्मै जन्धकार भयो। धेरै मानिस भयले त्रसित भए। महासत्त्व हिजो सुरुङ्गमा प्रवेश गर्दा जुन तरवार बालुवामा राखेका थिए। त्यो लिएर जभिनबाट अठार हात आकाशमा उफ्रिएर ओर्लिएर राजाको हात समातेर तरवार नचाउँदै तर्साएर “महाराज, सारा जम्बुद्वीपका राज्य कसको राज्य हो” भनी सोधे। उनले भयभित भएर “तपाईंको नै, पण्डित” भनेर “मलाई अभय दिनुहोस्” भनी भने। “उराउनु पर्दैन, महाराज, मैले तपाईंलाई मार्ने इच्छाले तरवार लिएको होइन। मेरो प्रज्ञाको प्रभाव देखाउनको लागि लिएको थिएँ” भनी तरवार राजालाई दिए। त्यसपछि उनलाई तरवार लिएर उभिरहँदा “महाराज, मलाई मार्ने इच्छा छ भने अहिले नै यो तरवारले मार्नुहोस् अथवा अभय दिने इच्छा भए, अभय दिनुहोस्” भनी भने। “पण्डित, मैले तिमीलाई अभय दिएको नै छु, तिमी चिन्ता नगर।” तरवार राखेर दुवै एकआपसमा अद्वेष गर्ने शपथ गरे।

त्यसपछि राजाले बोधिसत्त्वलाई भने - “पण्डित, यतिका ज्ञानले सम्पन्न भएर पनि किन राज्यलाई लिएनौ?” “महाराज, मैले इच्छा गरेँ भने आजै सारा जम्बुद्वीपमा राजाहरूलाई मारेर राज्य लिन सक्छु, अरूलाई मारेर यश ग्रहण गर्नु भनेको पण्डितहरूद्वारा प्रशंसित छैन।” “पण्डित, धेरै मानिस द्वार नखोलेरिँदा परिदेव गर्दै छन्। सुरुङ्गको द्वार खोलेर धेरै मानिसलाई जीवनदान दिनुस्।” उनले द्वार खोले। सबै सुरुङ्ग प्रकाशमान भयो। धेरै मानिसले आश्वासन प्राप्त गरे। सबै राजाहरू आफ्नै सेनासित निस्किएर पण्डितको सामु गए। उनी राजासित विशाल गोलाकार षड्यमा थिए। त्यसपछि उनलाई ती राजाहरूले भने - “पण्डित, तपाईंले गर्दा नै ज्यान बच्यो। यदि अलिकति अवेर भएर सुरुङ्गद्वार नखोलिएको भए, हामी सबैको त्यहीँ नै मरण हुनेथियो।” “महाराजहरू, अहिले मात्र तपाईंहरूको ज्यान मेरो कारणले बचेको होइन, पहिले पनि बचेको नै थियो।”

“कहिले? पण्डित।” “हाम्रो नगर बाहेक सारा जम्बुद्वीपमा राज्य लिएर उत्तरपञ्चाल नगरमा गएर उद्यानमा जयपान पिउन रक्सीहरू तयार गरेको समय सम्झिनुहुन्छ?” “सम्झिन्छौं, पण्डित।” “त्यसबेला यी राजाले केवट्टसित कुमन्त्रणाद्वारा विष भिसाएको रक्सी र माछा-भासुले तपाईंहरूलाई मार्ने कृत्य गरेका थिए। त्यसपछि मैले ‘म जस्तो पण्डित विद्यमान रहँदा-रहँदै यी अनाथको मरण नहोस्’ भनी आफ्ना योद्धाहरूलाई पठाएर सबै भाडा फुटाउन लगाएर उहाँहरूको मन्त्रणालाई भेद गराएर तपाईंहरूको जीवनदान दिएको थिएँ।”

ती सबै उद्विग्न मन भएर चूलनिराजालाई सोधे - “साँच्चै हो? महाराज।” “हो, मैले केवट्टको कुरा सुनेर गरेको, सत्य नै हो, पण्डितले भनेको।” ती सबैले महासत्त्वलाई आलिङ्गन गरेर “पण्डित, तपाईंले हामी सबैलाई नै प्रतिष्ठित गर्नुभयो। तपाईंकै कारणले हाम्रो ज्यान बच्यो।” सबै प्रसन्न भएर महासत्त्वलाई पुजा गरे। पण्डितले राजालाई भने - “महाराज, तपाईंले चिन्ता नगर्नुहोस्। पापी मित्रको संसर्गको नै यो दोष हो। यी राजाहरूसित क्षमा माग्नुहोस्।” राजाले “मैले असत्पुरुषको कारणले तपाईंहरूलाई यस्तो गरेको थिएँ। यो मेरो दोष हो। मेरो दोषलाई क्षमा गर्नुहोस्। फेरि यस्तो गर्नेछैन” भनी क्षमा मागे। तिनीहरूले एकआपसमा दोष देखाएर मिलेर सुखी भएका थिए। त्यसपछि राजाले धेरै छाद्यभोज्य गन्धमालादि ल्याउन लगाएर सबैसित सप्ताहभरि सुरुङ्गमा नै खेलेर नगरमा प्रवेश गरेर महासत्त्वलाई महान् सत्कार गरेर एक सय राजाद्वारा घेराएर महातलामा बसेर पण्डितलाई आफ्नो सामु बसाउने इच्छा भएर भने -

१७७. “युतिञ्च परिहाञ्च, दिगुणं भक्तवेदनं।
ददामि विपुलं भोगं, भुञ्ज कामं गम्भु ध।
मा विदेहं पच्यगमा, किं विदेहो करिस्सती ति॥

ऐश्वर्य प्रतिष्ठा आरक्षण-सेवा^१, दोब्बर पारेर छानेबस्ने छर्च।
विन्दु विपुल भोग-सम्पत्ति, कामभोग सेवन गरेर रमाऊ।
विदेहमा फर्किएर नजाऊ, विदेहले के गर्नेछनु॥१७७॥

^१ टिका अनुसार गाउँ र निगम दिने

पण्डितले ती कुरालाई प्रतिषेध गर्दै भने -

१७८. "यो चजेथ महाराज, भतारं धनकारणा।
उभित्रं होति गारव्हो, अत्तनो च परस्स च।
याव जीवेव्य वेदेहो, नाञ्जस्स पुरिसो सिया ॥

जसले त्याग्य महाराज, छानेदिनेलाई धनको कारणले।
दुवैलाई हुन्छ निन्दा, आफ्नो र अरुको।
जबसम्म बाँचछन् विदेह, अन्य पुरुषसित बस्नेछैन ॥१७८॥

१७९. "यो चजेथ महाराज, भतारं धनकारणा।
उभित्रं होति गारव्हो, अत्तनो च परस्स च।
याव निद्रुव्य वेदेहो, नाञ्जस्स विजिते वसे ति ॥

जसले त्याग्य महाराज, छानेदिनेलाई धनको कारणले।
दुवैलाई हुन्छ निन्दा, आफ्नो र अरुको।
जबसम्म रहन्छन् विदेह, अन्य पुरुषसित बस्नेछैन ॥१७९॥

त्यसपछि उनलाई राजाले भने - "त्यसो भए, पण्डित, तिम्रा राजा दिवंगतको कालमा यहाँ आउने प्रतिज्ञा देऊ" भनी। उनले "हुन्छ, देव, म बाँचेछु भने आउनेछु" भनी भने। त्यसपछि उनलाई राजाले सप्ताहसम्म महान् सत्कार गरेर सप्ताह बितिसकेपछि फेरि सामुन्ने सोधेको बेलामा "म तिमीलाई, पण्डित, यो-यो दिन्दु" भनी भन्दै गाथा भने -

१८०. "दम्मि निक्खुसहस्सं ते, गामासीतिञ्च कासिसु।
दासिसतानि चत्तारि, दम्मि भगियासतञ्च ते।
सव्वं संनञ्जमादाय, सोत्थिं गच्छ महोसथा नि ॥

दिन्दु तिमीलाई हजार सुवर्ण, कासीका असी गाउँ।
चार सय वासी, दिन्दु एक सय भार्या तिमीलाई।
सबै तेनालाई लिएर, स्वस्तिपूर्वक जाऊ महोषध ॥१८०॥

उनले पनि राजालाई भने - "महाराज, तपाईंका बान्धवका बारेमा चिन्ता नगर्नुहोस्। मैले भैरा राजा गएका बेलामा नै 'महाराज, नन्दादेवीलाई माताको

स्वानमा राख्नुहोस्, पञ्चालचन्द्रलाई सानो भाइको ठाउँमा' भनी तपाईंकी पुत्रीलाई अभिषेक दिनलगाएर राजालाई अहाएको थिएँ। माता, देवी र पुत्रलाई शीघ्र नै पठाइदिनेछु।" उनले "हुन्छ, पण्डित" भनी आफ्नो पुत्रीलाई दिनुपर्ने "दासीदास, वस्त्रालङ्कार, सुवर्ण, अलङ्कृत हात्ती, घोडादि यी तिनीलाई दिइदिनु" भनी महासत्त्वलाई सुम्पिदिएर सेनावाहनको गर्नुपर्ने कृत्य विचार गर्दै भने -

१८१. "वाच वदन्तु हर्षानं. अस्मानं दिगुणं विधं।
तप्यन्तु अन्नपानेन, रथिके पत्निकाके त्ति ॥

जति चाहिन्छ दिनु हात्तीहरूलाई घोडाहरूलाई दुगुणा गरी।
तिप्त गर्नु अन्नपानले, रथ र पैदलबाट हिँड्नेलाई ॥१८१॥

यस्तो भनेर पण्डितलाई अहाएर भने -

१८२. "हत्थी अस्से रथे पत्ती, गच्छेवादाय पण्डित।
पम्सतु तं महाराजा. वंदेहो मिथिलं गतं नि ॥

हात्ती, घोडा, रथ र पैदल हिँड्नेहरूलाई, लिएर जानू पण्डित।
देखू तिम्रीलाई महाराजा, विदेहले मिथिला पुगेको ॥१८२॥

Dhamma.Digital

यसरी उनले पण्डितलाई महान् सत्कार गरेर पठाए। ती एक सय राजाले महासत्त्वलाई सत्कार गरेर धेरै उपहार दिए। तिनीहरूसित नियुक्त गरिएका पुरुषहरूले पनि पण्डितलाई नै घेरे। उनी महापरिवारले घेरिएर मार्गारूढ भएर बाटोको बिचमा नै चूढनिराजाले दिएका गाउँहरूबाट कर लिनको लागि पुरुषहरूलाई पठाएर विदेहराष्ट्रमा पुगे। सेनकले पनि किन मार्गको बिचमा पुरुष राखेका थिए? "चूढनिराजा फेरि आउँछन् कि आउँदैनन्" भनी जान्नको लागि र जो कोहीको आगमन मलाई भन्नु" भनी। उसले तीन योजन अगावै महासत्त्वलाई देखाएर आएर "पण्डित त! महान् परिवारका साथ आउँदैछन्" भनी सेनकलाई भन्यो। उनले त्यो सुनेर राजकुलमा गए। राजाले पनि प्रासादको तलामा उभिएर झ्यालबाट हेर्दापनि महान् सेनालाई देखेर 'महोषध पण्डितका सेना थोरै थिए। यो धेरै नै महान् सेना देखिन्छ! के चूढनिराजा आएको हो कि' भनी भयले त्रसित भएर यो कुरा सोध्दै भने -

१८३. "हत्थी अस्सा तथा पत्ती, सेना पदिस्सते महा।
वतुरङ्गिणी भीसरूपा, किं नु मज्झसि पण्डिता ति ॥

हात्ती, घोडा, रथ, पैदल सेना देखिन्छन् महा।
वतुरङ्गिणी सेनाको मयानक रूप छ, के विचार छ पण्डित ॥१८३॥

त्यसपछि उनलाई सेनकले त्यो अर्ष बताउँदै भने -

१८४. "आनन्दो ते महाराज, उत्तमो पटिदिस्सति।
सव्वं सेनङ्गमादाय, सांत्थि पत्तो महोसधो ति ॥

आनन्द हुनुहोस् तपाईं महाराज, उत्तम देखिन्छ।
सबै सेनाहरूलाई लिएर, स्वस्तिपूर्वक महोषध ॥१८४॥

त्यो सुनेर राजाले भने - "सेनक, पण्डितका सेना वारे लिए, यो महान् छ?" "महाराज, चूढनिराजा उनीसित प्रसन्न भएका हुनुपर्छ। त्यसैले उनलाई प्रसन्न भएर दिएको हुनुपर्छ।" राजाले नगरमा झ्याली पिटाउन लगाएर 'नगरलाई अलङ्कृत पारेर पण्डितलाई स्वागत गर्नु' भनी। नागरिकहरूले त्यस्तै गरे। पण्डित नगरमा प्रवेश गरेर राजकुलमा गएर राजालाई बन्दना गरेर एक ठाउँमा बसे। त्यसपछि उनलाई राजाले उठेर आलिङ्गन गरेर उत्तम फलडतिर गएर कुशलक्षेम गर्दै भने -

१८५. "यथा पेनं सुसानम्मि, छड्ढुत्वा वतुरो जना।
एवं कपिलय्ये त्यम्ह, छड्ढुत्वा इधागता ॥

जस्तै मृतकलाई श्मशानमा छोडेर, चारै जना आउँछन्।
यसरी नै कपिललाई छोडेर यहाँ, तिमी जायो ॥१८५॥

१८६. "अथ त्वं केन वण्णं, केन वा पन हेतुना।
केन वा अत्थजानेन, अत्तानं परिमोचयी ति ॥

के कारणले के हेतुले।
के अर्बले आफूलाई मुक्त मरायो ॥१८६॥

त्यसपछि महासत्त्वले भने -

१८७. "अथ अथेन वेदेह. मन्तं मन्नेन खलिय।
परिवारयि राजानं, जम्बुदीपं च सागरो नि ॥

अर्धते अर्धलाई विवेह, मन्त्रले मन्त्रलाई कत्रिय।
घेरियो राजाहरूलाई, जम्बुद्वीपलाई सागरलेझैं ॥१८७॥

त्यो सुनेर राजा अति नै खुसी भए। त्यसपछि पण्डितले चूडनिराजाले आफूलाई दिएका उपहार बताउँदै भने -

१८८. "दित्रं निक्खसहस्सं मे. गामासीनि च कासिसु।
दासिसतानि चत्तारि. दित्रं भगियासतञ्च मे।
सब्बं सेनङ्गमादाय, सोत्थिनाम्हि इधागतो नि ॥

विनुभयो मलाई हजार सुवर्ण, कासीका असी गाउँ।
चार सय दासी, विनुभयो एक सय भार्या मलाई।
सबै सेनाहरूलाई लिएर, स्वस्तिपूर्वक यहाँ आएको छु ॥१८८॥

त्यसपछि राजा अत्यन्त सुखी भएर महासत्त्वको गुणलाई वर्णन गर्दै त्यो नै उद्दानबाट उद्गार गरे -

१८९. "सुसुखं वत संवासो. पण्डितेहीति सेनक।
पक्खीव पञ्जरे बद्धे मच्छं जालगतोरिव।
अमित्तहत्थत्तगते. पोचयी नो महोसधो नि ॥

साँच्चै यो अति सुखको सहवास हो, पण्डितसित्त सेनक।
फिंजडामा बन्द पक्खीझैं, जालमा फसेको माछालाईझैं।
अमित्तको हातबाट, मुक्त गराए हामीलाई महोषधले ॥१८९॥

सेनकले पनि उनको वचन सुनेर स्वीकार गर्दै त्यही गाथा भने -

१९०. "एवमेतं महाराज, पण्डिता हि सुखावहा।
पक्खीव पञ्जरे बद्धे, मच्छे जालगतैरिव।
अमित्तहत्थत्तगते, मोचयी नो महोसधो ति ॥

यो यस्तै हो महाराज, पण्डितहरू सुखवायक हुन्छन्।
पिंजडामा बन्द पन्छीझैं, जालमा फलेको माछालाईझैं।
अभिन्नको हातबाट, मुक्त गएर हामीलाई महोपधले ॥१९०॥

त्यसपछि राजाले नगरमा उत्सवको झ्याली पिटाउन लगाएर "सप्ताहभरि महाउत्सव बनाओ, जसको हामीप्रति स्नेह छ, ती सबैले पण्डितलाई सत्कार सम्मान गरेको" भनी अह्राएर भने -

१९१. "आहञ्जन्तु सक्खवीणा, भेरियो दिन्दिमानि च।
धमेन्तु मागधा सङ्ग, यग्गु नदन्तु दुन्दुभी ति ॥

बजाओ सबै वीणाहरू र ढोलहरू बजाओ।
मागधको शङ्ख नाद गरेको, बाजा बजाएर सभूहमा नाचो ॥१९१॥

Dhamma.Digital

त्यसपछि ती नगर र जनपदका धानिसहरूले स्वभाविकरूपले नै पण्डितलाई सत्कार गर्ने कामना गरेकाहरूले बाजाको आवाज सुनेर झन् सत्कार गरे। त्यो वर्षलाई प्रकाश पार्दै शास्ताले भन्नुभयो -

१९२. "ओरोधा च कुमारा च, वेसियाना च ब्राह्मणा।
बहुं अन्नञ्च पानञ्च, पण्डितस्साभिहारयुं ॥

जन्तःपुरका स्त्रीहरू र कुमारहरू, वैश्यहरू र ब्राह्मणहरूले।
धेरै अन्नपान, पण्डित तामु पठाए ॥१९२॥

१९३. "हत्यारोहा अनीकद्धा, रथिका पत्तिकारका।
बहुं अन्नञ्च पानञ्च, पण्डितस्साभिहारयुं ॥

हाती चढनेहरू, योढाहरू रथमा चढनेहरू पैदल हिंडुनेहरूले।
धेरै अन्नपान, पण्डित तामु पठाए॥१९३॥

१९४. "समागता जानपटा. नेगमा य समागता।
बहुं अन्नञ्च पानञ्च. पण्डितस्साभिहाग्युं॥

जनपदबाट समागम भएका, र निगमबाट समागम भएकाले।
धेरै अन्नपान, पण्डित तामु पठाए॥१९४॥

१९५. "बहुजनो पसत्रांसि. दिम्वा पण्डितमागतं।
पण्डितस्मि अनुप्यन्ते. वंतुक्त्तपो अवत्तथा ति॥

बहुजन प्रसन्न भए, देखेर पण्डित आएका।
पण्डित पुग्दासा, चोला हुन्थ्याए॥१९५॥

त्यसपछि महासत्त्वले उत्सवको अवसानमा राजकुलमा गएर "महाराज, चूढनिराजकी माता, देवी र पुत्रलाई शीघ्र पठाउनु उचित छ" भनी भने। "हुन्छ, तात, पठाऊ।" उनले ती तीनै जनालाई महान् सत्कार गरेर आफूसित आएका सेनालाई पनि सत्कार सम्मान गरेर ती तीनै जनालाई महान् परिवारका साथ आफ्नै पुरुषहरू सितै पठाए। राजाले आफूलाई दिएको एक सय भार्या र चार सय दासी नन्दादेवीसित पठाए। आफूसित आएका सेनालाई पनि तिनीहरूसित नै पठाए। तिनीहरू महान् परिवारका साथ उत्तरपञ्चाल नगरमा पुगे। त्यसपछि राजाले मातालाई सोधे - "के माता विदेहराजाले तपाईंलाई संग्रह^{११} गर्नुभयो?" "के, तात, भनेको? मलाई देवताको स्थानमा राखेर सत्कार गरे। नन्दादेवीलाई माताको स्थानमा राखे। पञ्चालचन्द्रलाई सानो भाइको स्थानमा राखे।" त्यो सुनेर राजा अति नै सुखी भएर धेरै उपहार पठाए। त्यसबेलादेखि ती दुवै भिल्दै रमाउँदै बसे।

महाउपमङ्गल समाप्त।

^{११} तपो जावरण, व्यवहार गर्नु

जलराक्षस-प्रश्न

पञ्चालचन्दी विदेहराजाकी प्रिय र घनपर्ने भइन्। उनीले दोस्रो वर्षमा पुत्र जन्माइन्। उसको दस वर्षको उमेरमा विदेहराजा कालगतिले बिलुभयो। बोधिसत्त्वले उसलाई छत्र ओढाएर “देव, म तपाईंको बाजे चूडनिराजा सामु जानेछु” भनी सोधे। “पण्डित, म सानोलाई छोडेर नजानुहोस्। म तपाईंलाई पिताको स्थानमा राखेर सत्कार गर्नेछु।” पञ्चालचन्दीले पनि उनलाई “पण्डित, तपाईं गएको बेलामा अन्य शरण छैन, नजानुहोस्” भनी याचना गरिन्। उनले “भैले राजालाई प्रतिज्ञा दिएको छु, म नजान सक्दिनँ” भनी धेरै मानिसलाई शोकाकुल र परिदेव गराउँदै आफ्ना सेवकहरूलाई लिएर नगरबाट निस्किएर उत्तरपञ्चाल नगरमा गए। राजाले उनको आगयन सुनेर स्वागत गर्न गएर महान् सत्कारले नगरमा प्रवेश गराएर महान् गृह दिएर राखेर पहिले दिएका असी गाउँ बाहेक अन्य भोग सम्पत्ति दिएनन्।

उनले ती राजालाई सेवा गरे। त्यसवेला भेरी भन्ने परिव्राजिका राजगृहमा छान्धिन्। तिनी पण्डितनी वक्ता थिइन्। उनीले पहिले महासत्त्वलाई देखेकी थिइनन्, ‘महोषध पण्डितले राजालाई सेवा गर्छन्’ भन्ने शब्द मात्र सुनेकी थिइन्। उनले पनि उनीलाई पहिले देखेका थिएनन्, ‘भेरी भन्ने परिव्राजिकाले राजगृहमा छान्धिन्’ भन्ने शब्द मात्र सुनेका छन्। नन्दादेवीको ‘प्रियवियोग गराएर हामीलाई क्लान्त पारेका थिए’ भनी बोधिसत्त्वप्रति असन्तोष थियो। उनीले पाँच तय प्रिय स्त्रीलाई अहाइन् - “महोषधको एउटा दोषलाई छोडेर राजाको विचमा फुटाउन मेहनत गरौं।” तिनीहरू उनको विचमा हेर्दै विचरण गर्दछन्।

त्यसपछि एकदिन ती परिव्राजिका छाएर राजगृहबाट निस्किरहँदामा बोधिसत्त्व राजाको उपस्थानमा आइरहेकालाई राजप्राङ्गणमा देखिन्। उनले उनीलाई बन्दना गरेर बसे। उनीले ‘यी पण्डित हुन्, जान्छु उनको पण्डितभाव वा अपण्डितभाव’ भनी हस्तमुद्राले प्रश्न गर्दै बोधिसत्त्वलाई हेरेर हातको हत्केला पसारिन्। उनीले

‘कस्तो छ, पण्डित, राजाले तिमीलाई परदेशबाट ल्याएर अहिले पालिरहेका छन् कि पालिरहेका छैनन्’ भनी मनमनै प्रश्न सोधिन्। बोधिसत्त्वले उनीले ‘हस्तमुद्राद्वारा मलाई प्रश्न सोधिरहेकी छिन्’ भन्ने जानेर प्रश्नको उत्तर दिँदै हातमुट्टी पारे। उनले ‘आर्य, मेरो प्रतिज्ञा लिएर बोलाएर अब राजाको दरिलो मुट्टीभित्र परें, मलाई अहिले केही दिएका छैनन्’ भनी मनमनै प्रश्नको उत्तर दिए। उनीले त्यो कारण जानेर हात उचालेर आफ्नो टाउकोमा छोड्नु। यसबाट यो दर्सिन्छ – ‘पण्डित, यदि तिमी क्लान्त छौ भने मजस्तै किन प्रव्रजित भएनौ?’ त्यो जानेर महासत्त्वले आफ्नो पेट छोए। यसबाट यो दर्सिन्छ – ‘आर्य, मैले पाल्नु परेका पुत्र, स्त्रीहरू परें छन्। त्यसैले प्रव्रजित भइन्।’ यसरी उनीले हस्तमुद्राद्वारा प्रश्न सोधेर आफ्नै जावासमा नै गइन्। महासत्त्वले पनि उनीलाई बन्दना गरेर राजाको उपस्थानमा गए।

नन्दादेवीले नियुक्त गरेका प्रिय स्त्रीहरूले सिंहपञ्जरमा उभिएर त्यो क्रिया देखेर चूलनिराजाको सामु गएर “देव, महोषध र भेरी परिव्राजिका एक भएर तपाईंको राज्य लिने कामना छ। तपाईंको शत्रु हुन्” भनी फुटाए। राजाले भने – “के तिमीहरूले देखेका कि सुनेका हो?” “महाराज, परिव्राजिका खाएर ओर्लिरहँदामा महोषधलाई देखेर ‘राजालाई हत्केला र खलोको मण्डलसँगै सम्म पारेर राज्य आफ्नो हातमा पार्न सक्नुहुन्छ’ भनी हातको हत्केला पसारेकी थिइन्। महोषधले पनि तरवार लिएको आकारसँगै देखाएर ‘केही दिनपछि टाउको काटेर राज्यलाई आफ्नो हातमा पार्नेछु’ भनी मुट्टी पारे। उनीले ‘टाउको मात्र काट्नुहोस्’ भनी हात उचालेर टाउकोमा छोड्नु। ‘महोषधले विचमा नै काट्नेछु’ भनी पेटमा छोए। महाराज, अप्रमाद हुनुहोस्। महोषधलाई मार्नु उचित छ।” उनले तिनीहरूको कुरा सुनेर विचार गरे – ‘पण्डितले मलाई दुषित’ पार्न सक्दैनन्। परिव्राजिकालाई सोच्नेछु।’

उनले अर्को दिन परिव्राजिका खाइरहेकी बेलामा उनी नजिक गएर सोधे – “आर्य, के तपाईंले महोषध पण्डितलाई देल्नुभयो?” “हो, महाराज, यहाँबाट खाएर निकिँदामा देखें।” “के तपाईंहरूका विचमा कुराकानी भयो?” “महाराज, कुराकानी भएन। ‘उनी पण्डित हुन्’ भनी सुनेर ‘यदि पण्डित हुन्’

११ विगानं सक्दैनन्।

भनी 'यो जान्नेछन्' भनी हस्तमुद्राद्वारा उनलाई प्रश्न सोध्दै 'पण्डित, के तपाईं राजाका पसारेका हात ही कि नपसारेका हात ही?'^{११} के तपाईंलाई संग्रह गर्दछन्' भनी हात पसारेकी थिएँ। पण्डितले - 'राजाले मेरो प्रतिज्ञा लिएर बोलाएर अहिले केही दिएका छैनन्' भनी हात मुट्टी पारे। त्यसपछि मैले 'यदि क्लान्त छौ भने मझैँ किन प्रव्रजित नभएका' भनी टाउकोमा छोएँ।' उनले 'मेरा पाल्नुपर्ने पुत्र र स्त्रीहरू धेरै छन्। त्यसैले प्रव्रजित भइनैँ' भनी पेटमा छोए।" "पण्डित, आर्ये, महोषध हो?" "हो, महाराज, यो पृथ्वीमा प्रज्ञामा उनी समानका छैनन्।" भनिन्। राजाले उनीको कुरा सुनेर उनीलाई बन्दना गरेर पठाए। तिनी गएकी समयमा पण्डित राजाको उपस्थानमा प्रवेश गरे। त्यसपछि उनलाई सोधे - "के पण्डित, तिमीले भेरी भन्ने परिव्राजिकालाई देख्यौ?" "हो, महाराज, हिजो यहाँबाट निस्किरहेँदा देखेँ। उनीले हस्तमुद्राद्वारा यसरी मलाई प्रश्न सोधिन्। मैले पनि उनीलाई त्यस्तै नै उत्तर दिएँ" भनी उनीले भनेको अनुसारमा नै भने। राजा त्यो दिनमा प्रसन्न भएर पण्डितलाई सेनापतिको स्थान दिए। सबै कृत्य^{१२} सुम्पिदिए। उनको यश महान् भयो।

राजाले यश दिएको अन्तरमा नै उनले विचार गरे - 'राजाले एकैपटकमा नै अति महान् ऐश्वर्य दिनुभयो। राजाहरूले मार्ने कामना गरेर यस्तो गर्दछन् नै, के 'मेरा उनी सुहृदयी हुन् कि होइनन्' भनी राजालाई परीक्षा गर्नु पर्‍यो। अन्यले जान्न सक्दैनन्। भेरी परिव्राजिका ज्ञानले सम्पन्न भएकी छिन्। उनीले एउटा उपायद्वारा जान्नेछिन्।' उनी धेरै सुगन्धमालादि लिएर परिव्राजिकाको आवासमा गएर उनीलाई पुजा गरी बन्दना गरेर "आर्ये, तपाईंले राजालाई मेरो गुणकथा भन्नुभएको दिनदेखि नै राजाले अधिक शक्ति लगाएर मलाई अति महान् यश दिनुभयो। 'त्यो स्वभाविक रूपले दिएका कि अस्वभाविक रूपले' भनी जान्दिनैँ। राम्रो हुनेछ यदि एउटा उपायले राजाको मेरोप्रति स्नेहभावलाई जानिदिनुहोस्" भनी भने। उनीले "हुन्छ" भनी स्वीकारेर अर्को दिन राजगृहमा जाँदै गर्दामा जलराक्षस-प्रश्नलाई विचार गरिन्। उनीले यसरी विचार गरिन् - 'म गुप्तचरझैं भएर उपायद्वारा राजालाई प्रश्न सोधेर 'पण्डितका सुहृदयी हुन् कि होइनन्' भनी जान्नेछु।' उनी गएर भोजन सकाएर बसिन्। राजाले पनि उनीलाई बन्दना गरेर

^{११} पण्डित के तपाईंप्रति राजाको उदार मन छ कि सहृदयित मन छ ?

^{१२} क्रिमेवादी

एक ठाउँमा बसे। उनीलाई यस्तो भयो - 'यदि राजाको पण्डितमाथि दुहृदय रहेछ भने प्रश्नलाई सोध्दा आफ्नो दुहृदयको भाव धेरै मानिसको माझमा भन्नेछन्। त्यो उचित कुरा होइन। एक ठाउँमा उनलाई प्रश्न सोच्नेछु।' उनीले "म एकान्तको प्रतिक्रिया छु, महाराज" भनी भनिन्। राजाले मानिसहरूलाई फर्काउन लगाए। त्यसपछि उनलाई उनीले भनिन् - "महाराज, त्यो प्रश्न सोधू?" "सोध, आर्ये, जान्दछु भने भन्नेछु।" त्यसपछि उनीले जलराक्षस-प्रश्नको प्रथम गाथा भनिन् -

सचे वां युक्मानानं, सतत्रं उदकण्णवे।
मनुस्सवत्तिमंसानो, नावं गण्हंघ्य रक्खसो।
अनुपुच्चं कथं दत्त्वा, मुच्चंसि दकरक्खसा ति ॥

यदि तपाईंहरू तैरिरहनुभएका सात^{१७} जना समुन्द्रमा।
मनुष्यबली छोर्दै गरेको, जुहालाई समात्यो भने राक्षसले।
कर्मानुसार कसरी दिएर मुक्त हुनुहुनेछ जलराक्षसबाट ॥

त्यो सुनेर राजाले आफ्नो अध्याशय^{१८} पोछ्दै यो गाथा भने -

मातरं पटमं दज्जं, भरियं दन्वान भातरं।
ततो सहायं दन्वान, पच्चमं दज्जं ब्राह्मणं।
छद्दाह दज्जमनान, नव दज्जं महोसध न्ति ॥

मातालाई प्रथम दिनेछु, भार्यालाई दिएर भाइलाई।
त्यसपछि साथीलाई दिएर पाँचौं दिनेछु ब्राह्मणलाई।
छेटीं म आफूलाई दिनेछु नविइकनै महोषधलाई ॥

यसरी परिव्राजिकाले जानेर 'राजाको महासत्त्वप्रति सुहृदय नै रहेछ। यति मात्रले नै पण्डितको गुण चन्द्रमाझैँ प्रकट हुनेछैन।' त्यसैले उनीलाई यस्तो भयो - 'म धेरै जनसमूहका माझमा तिनीहरूका गुण बताउनेछु। राजाले तिनीहरूका अगुण बताउन लगाएर पण्डितका गुण बताउनेछन्। यसरी पण्डितको गुण आकाशमा पूर्णचन्द्रझैँ प्रकट हुनेछ।' उनीले सबै अन्तःपुरका जनलाई एकत्रित

^{१७} माता, नन्दादेवी, भाइ तिष्ठिणमन्ति जुम्पार, मनुसेख मित्र, पुरोहित, महोषध तथा राजा स्वयं गरी सातबन्दा

^{१८} विचार

पारेर अगाडिदेखि फेरि राजालाई त्यही प्रश्न सोधेर उनले त्यस्तै भन्दा “महाराज, तपाईंले ‘मातालाई प्रथम दिनेछु’ भनी भन्नुहुन्छ, माता भनेकी महान् गुणी हुन्। तपाईंकी माता अन्य माताझैं हुनुहुन्न। तपाईंलाई धेरै उपकार गर्नुभएकी तिनी हुन्’ भनी तिनका गुणको वर्णन गर्दै दुई गाथा भनिन् -

“पोसेता ते जनंती च, दीघारत्तानुकम्पिका।
छठ्ठीं तथि पदुस्सति, पण्डिता अथवस्सिनी।
अञ्जं उपनिसं कन्वा, वधा तं परिमोचयि ॥

पोषण गर्नुभएकी तपाईंलाई जन्माउनुभएकी, दीर्घरातसम्म अनुकम्प्या राख्नुभएकी।
छठ्ठीं^{१५}ते तपाईंलाई प्रदुषित गर्दा, पण्डिता अर्बदशिताले।

^{१५} बूढकको महान्बुद्धि बन्ने पिता बिए। उनीले बूढनि बालककालको अबस्थामा छठ्ठी पुत्रोदितसित मैनुन गोर राजालाई विश्वले मान्ने लगाएर ब्राह्मणलाई छत्र ओझारए उसको अग्रभरिथी हुँदा एकदिन “श्रामा म भोकाएको छु” भनी भन्दा पुत्रलाई सूर्यसित पुत्री दिनलगाएकी भिइन्। त्यसमा श्रिंगाहक भन्कियो, उनले ‘यो श्रिंगा भयाएर जान्छु’ भनी अतिक्रमि सारै भुईया सूपका बोपाहक कसालेर आफूसितका श्रिंगाहकलाई पिटेर भयाइदिए। ती गएर अरूको सूपमा घेरिए। उनले श्रिंगा नभएको पारेर खाना खाएर हात बोएर मुख कुत्सा गरेर गए। ब्राह्मणले उनको त्यो क्रिया देखेर विचार गरे - ‘यो बच्चाले अहिले नै श्रिंगालाई भयाएर सूप खान्छ। बढेपछि मलाई राज्य दिनेछैन। अहिले नै यसलाई मार्नेछु’ भनी उताले देवीसित त्यो कुरा भन्यो। उनीले “दुग्ध, देव” भनेर “मैले तपाईंप्रतिको स्नेहले आफ्नो स्वाधीलाई मारे। यो बच्चा मलाई के अर्थ? महाराज, कसैलाई पनि बाधा नदिएर रहस्यरूपले उतालाई मार्नेछु” भनी ब्राह्मणलाई छोडेर “छ यस्तो एउटा उपाय” भनी पण्डित उपायकुशल भएको मान्छेलाई बोलाउन लगाएर “साथी मेरो पुत्र बूढनिकुमार तिमी पुत्र भनुलेखकुमार एकैदिनमा जन्मेका एकैठउँमा बढेका शिष्य सहाकहरू हुन्। छठ्ठी ब्राह्मणले मेरो पुत्रलाई धार्ने दुग्धा गरेको छ। तिमीले उतालाई जीवन्तान दिनु” भनी भन्दा “दुग्ध, देवी, के गर्छ” भनी सोध्दा “मेरो छोरो तँभै तिमीको धरमा राख्। तिमीले तिनीहरूलाई केही दिन निरासंकाभावको निम्ति पान्छामा नै पुताउनु। त्यसपछि जाशंकराशित भाव जानेर तिमी हुत्ने ठाउँमा भेडाका इडीहरू राखेर मानिसहरू हुत्नेका बेलामा पान्छामा आगे बालेर कसैलाई नमान दिएर मेरो छोरा र तिमी छोरालाई लिएर अग्रबाराबाट निस्किएर बाह्य राख्दा गएर मेरो पुत्रलाई तजपुत्रको भाव नभनेर ज्ञानलाई सुरक्षा गरिदिनु” भनी भनिन्।

उताले “दुग्ध” भनी स्वीकार भन्यो। त्यसपछि उतालाई उनीले त्यसहरू विइन्। उताले त्यस्तै गोर कुमारा र पुत्रलाई लिएर मह राष्ट्रको सागल नगरमा गएर राजालाई सेवा भन्यो। उनले पुत्रको मान्छेलाई बढलेर उतालाई त्यो ठाउँ दिए। दुवै कुमाराहरू ऊसित नै राजनिवेशनमा जान्छन्। राजाले “कतका यी कुमारा पुत्रहरू” भनी सोधे। मान्छेले “मेरा छोराहरू” भनी भन्यो। “दुवै समान छैनन्?” “दुई स्वीका पुत्रहरू, देव” तिनीहरू सपथ दितै जाँदासा बिस्वासीला गएर मह राजाकी पुत्री तँभै राजनिवेशनमा छेन्दछन्। त्यसपछि बूढनिकुमारा र तजपुत्री दिवदिनी देखेकाले एकआपसमा भन भिन्यो। छेत्ने ठाउँमा कुमारालाई तजपुत्रीले छेत्ने बल र पासा न्याउन लगाइविच्छिन्। न्याइविइन् भने टाउकोमा पिटिदिन्छन्। उनी हन्छिन्। उनीको अर्थ बुनेर राजाले “कतले मेरो छोरीलाई पिटेको” भनी भन्दछन्। बाईहरू आएर सोच्छन्। कुमारीले ‘यदि मैले उताले पिटेको भनिदिउँ भने मेरा पिताले उतालाई तजपुत्र दिनेछन्’ भनी स्नेहले भनिन्छन्। “मलाई कसैले पिटेको छैन” भनी भन्छिन्।

त्यसपछि एकदिन महाराजले उनीलाई पिटिदिएको देखे। देखेर उनले यस्तो विचार गरे - ‘यो कुमारा मान्छे यस्तो को छैन? अपिरूप पनि राम्रो, प्रसन्नबालको, अति नै नडराउने, यो उसको छोरा होइन’ भनी। उनले

अरु प्रतिरूप गरेर तपाईंलाई पारिनुबाट मुक्त गराएकी॥

“तं तादिसिं पाणददिं. ओरसं गवधारिणि।
मातरं केन दोसेन. दज्जासि दकगक्खिनो ति ॥

त्यस्ती माता प्राणदाता, औरस गर्भधारण गर्नुभएकी।
के दोषले मातालाई, विनुबुद्ध जलरासतलाई॥

त्यो सुनेर राजाले “आर्ये, मेरी माताका धेरै गुण छन्। मैले उनीको उपकारभाव जान्दछु। यी भन्दापनि मेरा गुण नै धेरै छन्” भनी माताको अवगुण बताउँदै यी दुई गाथा भने -

“दहग विपलङ्कारं. धारंति अपिठन्धनं।
दोचारिकं अर्नीकडं. अनिवेळं पजग्घति ॥

तरुनीश्रीं अलङ्कृत गर्नुबुद्ध, धारण गर्नुबुद्ध सिंजापटार गर्न नहुने।
डारपालमा बस्ने तेनासित, अबेरसम्म उताउलो पारले भस्किनुबुद्ध॥

“अथापि पटिगजूनं. सयं दूनानि सासति।
मातरं मेन दोसेन. दज्जाहं दकगक्खिनो ति ॥

त्यसबेलादेखि उनलाई परीक्षा गरौं। घाईहरूले खेल्ने ठाउँमा छात्रा त्याएर राजपुत्रीलाई लिन्छन्। उनीले बच्चाहरूलाई पनि लिन्छिन्, ती विधुरिएर लिन्छन्। बूढनिकुमारले उभिएर उनीको हस्तबाट बोसेर लिन्छन्। त्यसले त्यो क्रिया पनि देखे। त्यसपछि एकदिन बूढनिकुमारको खेल्ने बल तपाको सानो सुत्ने छाटको तल परयो। कुम्वारले त्यसलाई छिक्न छोड्दा आफ्नो ऐश्वर्यमानले ‘यो छिमेकी राजाको छाटको मुनि पत्थिन’ भनी बललाई लट्टीले बाहिर निकाले लिए। त्यसले त्यो क्रिया पनि देखे। ‘निश्चय नै यो भान्सेको छोरा होइन’ भनी उतालाई बोलाउन लगाएर “कसको त्यो पुत्र हो” भनी सोधे। “मेरो पुत्र हो, देव।” “य तेरो पुत्र र अयुष जान्छु। जस्तो छ त्यस्तै भन्, यदि भनिनसु भने तेरो ज्यान कच्चेछैन” भनी तारबार निकाले। उसले मरणपयले पराभित पाएर “भन्नु, देव, एकान्तको प्रतिष्ठा गर्नु” भनी भन्दा त्यसले एकान्त ठाउँ दिएपछि अभय मागेर यथाभूतरूपले बसाइदियो। त्यसले तत्त्व-तथ्यरूपले जानेर आफ्नो छोरीलाई अलङ्कृत पारे। उनको पाठपरिचारिका बनाइदिए।

विनीहरू पागेका विनया “भान्से, बूढनीकुमार र भान्सेको छोरो भान्साया जलेर भरे” भनी तारा नगरमा हत्याखत्या भयो। बलाकदेवीले त्यो कुरा सुनेर ब्राह्मणलाई भनिनु - “देव, तपाईंको मनोकामना पूर्ण भयो। ती तीनै जना भान्साया नै जले।” ऊ धेरै खुसी भयो। बलाकदेवीले “बूढनिकुमारको हड्डी” भनी भेडाका हड्डीहरू ल्याउन लगाएर ब्राह्मणलाई देखाएर फाल्न लगाइनु। यो कुराको सचबर्षया पछिजिकाले ‘अरु प्रतिरूप गरेर तपाईंलाई पारिनुबाट मुक्त गराएकी’ भनी भनिनु। उनीले ‘भेडाको हड्डीलाई मानिसको हड्डी’ भनी देखाएर उनलाई पारिनुबाट बचाएकी भिइनु।

केरि अन्य राजाहरूको, ब्रूतहरूसित आफैँ शासित^{११} गर्नुहुन्छ।
मातालाई त्यो दोषले, म विन्नु जलराजसलाई॥

त्यसपछि परिव्राजिकाले “महाराज, मातालाई त यी दोषले गर्दा दिनुहुन्छ, तपाईंकी भार्या त धेरै उपकारी छिन्” भनी उनीको गुणको वर्णन गर्दै दुई गाथा भनिन् -

“इत्थिगुम्बस्स पवरा, अच्चन्तं पियभाणिनी।
अनुग्गता सीलवती, छायाय अनपायिनी ॥

स्त्री समूहमा उत्तम, जत्यन्त प्रियभाषी।
अनुग्रही शीलवती, छाया समान पछिलगने॥

“अक्कोधना पुञ्जवती, पण्डिता अत्यदस्सिनी।
उच्चरिं केन दोसेन, अज्जासि दकरक्खिनो ति ॥

अक्रोधी पुण्यवती, पण्डिता अर्बदशी।
मार्चालाई के दोषले, दिनुहुन्छ जलराजसलाई॥

उनले उनीको अवगुण बताउँदै भने -

“खिड्ढारतिसमापन्नं, अनत्यवसमागतं।
सा मं सकान पुतानं, अयाचं याचते धनं ॥

छित्तिले र रमाउनेमा युक्त भएकी, अनर्बकारीको बशमा जाने।
उनीले आफ्ना पुत्रहरूसित माग्नु अनुचित धन माग्छिन्।

“सोहं ददामि सारन्तो, बहुं उच्चावचं धनं।
सुदुच्चजं वजित्वान, पच्चा सोचामि दुम्पनो।
उच्चरिं तेन दोसेन, दज्जाहं दकरक्खिनो ति ॥

^{११} अन्य राजाहरूलाई मेरो बचनद्वारा आफैँ विधी लेखेर ब्रूतहरू पठाउनुहुन्छ। “मेरी माता कम्म-परिपोष गर्ने कैलाश नै हुनुहुन्छ। कलानो राजा आएर ‘उनीलाई तिनुहोस्।’ ती ब्रूतहरूले ‘हामी राजाका सेवक हौं, किन हामीहरूलाई बस्ती भन्नुभएको हो’ भनी विधी पठाउनुहुन्छ। ती विधीहरू परिष्कृत भएपछि यद्यपि पुनर्जन्म मेरो राजको काटिएरै हुन्छ। माताको ती दोषले जलराजसलाई दिई द्यु।

म विन्सु मन परेर, धौं वा कम धनसम्पत्तिहरु।
ती राम्नी-नराम्नी त्याग गरिसकेपछि सोच्दाभा मन खिन्न हुन्छ।
भायाँलाई त्यही दोषले, म विन्सु जलरासतलाई॥

त्यसपछि उनलाई परिव्राजिकाले “उनीलाई त यी दोषले गर्दा दिनुहुन्छ, तपाईंको भाइ तिखिणमन्ति कुमार उपकारी हुनुहुन्छ, उनलाई के दोषको कारणले दिनुहुन्छ” भनी सोधै भनिन् -

‘येनोचिना जनपदा. आनीना च पटिग्गहं।
आभतं परग्ज्जंभि. अभिद्वाय वहुं धनं॥

जसले याचना गरेर जनपदबाट, त्याग्यो बाहिर बसेका तपाईंलाई।
त्याइदिनुभयो अन्य राज्यबाट, धेरै धनसम्पत्ति जितेर॥

धनुग्गहानं धवरं. सूं तिखिणमन्तिनं।
भातरं केन दोसेन. दग्जासि दकगस्सिखनो ति॥

धनुषारीहरूमा उत्तम, सूरवीर तिखिणमन्तिलाई।
भाइ^{१००}लाई के दोषले, दिनुहुन्छ जलरासतलाई॥

^{१००} तिखिणमन्ति कुमार माता ब्राह्मणतिल बसिरहुनुभएको बेलामा जन्मेका बिए। त्यसपछि उनी ठूलो धनसम्पत्ति ब्राह्मणले तारबार हातमा दिएर “यो लिएर मलाई सेवा गर” भनी भने उनले ब्राह्मणलाई ‘सेरो पिता’ भनी मानेर सेवा गरे, त्यसपछि एकजना भन्थीले उनलाई “कुमार, तपाईं उनको छोरा होइन, तपाईं पेटमा राँदा घलाकरेबीले राजालाई मारेर जसलाई छत्र जोड्नुभएको भिइन्। तपाईं महापुरुषि राजाको छोरा हो” भनी भने। उनी रिसाएर ‘एउटा उपायद्वारा उत्तलाई मान्नु’ भनी तन्त्रकुल्पा प्रवेश गरेर त्यो छद्म एउटा सेवकलाई दिएर अर्कोलाई “तिमी राजद्वारा ‘यो मेरो छद्म हो’ भनी उत्तलित झगडा गर” भनी पत्र पठे। तिनीहरू झगडा गर्न थाले। उनले “यो के-को कलह हो” भनी एकजना पुरुषलाई पठाए। ऊ फर्किएर आएर “छद्मको बारेमा” भनी भन्यो। ब्राह्मणले त्यो सुनेर “यो के हो” भनी सोधे। उनले “तपाईंले मलाई विनुभएको छद्म अरुकोमा पन्यो।” “शत, के भन्यो? त्यस्तो भए त्याउन लगाऊ, म विन्सु त्यो” भनी भने। उनले त्यो त्याउन लगाएर रापबाट निकालेर “हेनुंरोत्” भनी सम्झाउन लागेनँ नजिक गएर एक प्रहारमा नै उत्तको टाउको काटेर आफ्नो बुद्धा मुनि छत्तासिदिए। त्यसपछि राजपुत्रलाई मर्त्य गरेर नगरलाई अलङ्कृत पारेर अभिवेकको विन्ति शहरिदेको बेलामा माताले बृकान्तिमा मह राध्या बसिरहेको माघ बसाउनु। त्यो सुनेर कुमारले सेनाहरू बेराएर त्यहाँ गएर बाइलाई त्याएर राज्य सुम्पिदिए। त्यसबेलादेखि ‘उनलाई तिखिणमन्ति’ भनी चिनियो। परिव्राजिकाले उनलाई ‘धतलो भाइलाई के दोषले जलरासतलाई विनुनुन्छ’ भनी सोधिन्।

राजाले उनको दोष बताउँदै भने -

“येनोचिता जनपदा, आनीता च पटिगहं।
आभतं पररज्जेभि, अभिद्वाय बहु धनं॥

जसले याचना गरेर जनपवबाट, ल्यायो बाहिर बत्तेको।
ल्याइविनुभयो अन्य राज्यबाट, धेरै धनसम्पत्ति जितेर॥

“धनुग्गहानं पवरो, सूरौ तिखिणमन्ति च।
मयायं सुखितो राजा, अतिमञ्जति दारको॥

धनुषधारीहरूमा उत्तम, र सूरवीर तिखिणमन्ति।
उसले म राजालाई सुख दिएको हो, ऊ भन्ना जस्तोले मलाई हेछ।

“उपट्टानमपि मे अय्यं, न सो एणि यथा पुरे।
भातरं तेन दोसेन, दज्जाहं दकरस्खिनो”ति॥

आर्य मेरो उपस्थानमा पनि, पहिलेहीँ ऊ जाउँदैन।
भाइलाई त्यो दोषले, म विन्दु जलराससलाई॥

त्यसपछि परिव्राजिकाले “भाइको त त्यो दोष भयो। धनुसेखकुमार तपाईंप्रति स्नेह गुणले युक्त भएका बहुउपकारी हुनुहुन्छ” भनी उनको गुणको वर्णन गर्दै भनिन् -

“एकरत्तेन उभयो, त्वज्येव धनुसेख च।
उभो जातेत्थ पञ्चाला, सहाया सुसमावया॥

एकैरातमा दुवै, तपाईं र धनुसेख।
दुवै जन्मनुभयो यस पञ्चालमा, सहायक समवयस्कका।

“घरिया तं अनुबन्धित्यो, एकदुस्खसुखो तव।
उत्सुक्को ते दिवारत्ति, सख्बकिच्चोसु व्यावटो।
सहायं केन दोसेन, दज्जासि दकरस्खिनो”ति॥

जहाँ जानुहुन्छ त्यही पश्याउने, दुःखसुखमा एक हुने तपाईंका ।
जत्तुक भइरहने तपाईंमा दिनरात, सबै काममा व्यस्त हुने ।
सहायकलाई के दोषले, विनुहुन्छ जलराससलाई ॥

त्यसपछि उनको राजाले दोष बताउँदै भने -

“घरिया मं अयं अय्ये, पजग्घित्थो मया सह ।
अज्जापि तेन वण्णेन, अतिवेत्तं पजग्घति ॥

ऊ मसितै हिँड्ने आर्ये, मसितै छ्यालठट्टा गर्ने ।
अहिले पनि त्यही स्वभाव गर्छ, धेरै बेरसम्म पनि छ्यालठट्टा गरिरहन्छ ।

“उब्बरियापिहं अय्ये, मन्त्यामि रहोगतो ।
अनामन्नो पविसति, पुक्खे अप्पटिवेदितो ॥

आर्ये म भार्यासित एकान्तमा जुरा गरिहँदा ।
नसोधिकन सिधै जाउँछ, पूर्वसूचना बिना नै ॥

“लद्धद्वारो कत्ताकासां, अहिरिकं अनादरं ।
सहायं तेन दोसेन, दज्जाहं दकरक्खिनो”ति ॥

मौका पायो भने अनादर र लाजै नपानी जाउँछ ।
सहायकलाई त्यही दोषले, म विन्सु जलराससलाई ॥

त्यसपछि परिव्राजिकाले - “महाराज, तपाईंको साथीको त यस्तो दोष भयो ।
पुरोहित तपाईंका बहुउपकारी छन्” भनी उनको गुणको वर्णन गर्दै भनिन् -

“कुसलो सव्वनिमित्तानं, रुतञ्जू आगतागमो ।
उप्पाते सुपिने युत्तो, निव्व्याने च पवेसने ॥

कुशल सबै निमित्तहरूमा, सर्वस्व ज्ञाता, आगतका ज्ञाता ।
जत्यातब्रष्टा स्वप्नब्रष्टा, बाहिरिने र आउनेमा शुमाशुभका ज्ञाता ।

“पड्डो भूमन्तल्लिक्खाम्भि, नक्खत्तपदकोविदो ।
ब्राह्मणं केन दोसेन, दज्जासि दकरक्खिनो”ति ॥

बलाह भू-अन्तरिक्षमा, नसत्रका पद विभ्र ।
ब्राह्मणलाई के दोषले, विनुत्तुञ्ज जलराससलाई ॥

राजाले उनका दोष बताउँदै भने -

“परिसायमि मे अय्ये, उम्मीलेत्वा उदिक्खति ।
तम्मा अच्चभमुं लुटं. दज्जाहं दकरक्खिनो ति ॥

परिषदुमा पनि मलाई आर्ये, रिताएर्यैँ औँखा तर्छन् ।
त्यसैले औँखीभीँ उचाल्ने भयानकलाई, म विन्दु जलराससलाई ॥

त्यसपछि परिव्राजिकाले “महाराज, तपाईँले ‘मातादि गरी यी पाँच जनालाई जलराससलाई दिन्दु’ भनी भन्नुभयो। ‘यस्तो श्रीदेभवलाई छ्याल नराखेर आफ्नो जीवन पनि महोषधलाई दिनेछु’ भनी भन्नुभयो। के उनका गुण देख्नुभयो” भनी सोध्दै यी गाथाहरू भनिन् -

“ससमुट्टपरियायं, महिं सागरकुण्डलं ।
वसुन्धरं आवसति, अपच्चपरिचारितो ॥

महासमुन्द्रले युक्त पृथ्वीलाई महासागरले घेरिएको छ ।
वसुन्धारामा अधिकार जमाएर बसिरहनुभएको छ, मन्त्री भरिएको छ ।

“चातुरन्तो महारुद्रो, विजितावी महब्बलो ।
पयव्या एकराजासि, यसो ते विपुलं गतो ॥

गुरै महाराष्ट्रका विजयीता महाशक्तिशाली ।
पृथ्वीमा एकराज गरी, तपाईँको यश विपुल भएका ॥

“सोळसिच्चिसहस्सानि, आमुत्तमणिकुण्डला ।
नानाजनपदा नारी, देवकञ्चूपमा सुभा ॥

सोह हजार स्त्रीहरू, मोति-मणि-कुण्डले युक्त भएका ।
बिभिन्न जनपदका नारी, देवकन्याश्रीँ शुभा ॥

“एवं सख्यसम्पन्नं, सख्यकामसमिद्धिनं ।
सुखितानं पियं दीघं, जीवितं आहु खत्तियं ॥

यसरी सर्वाङ्ग सम्पन्न, सबै कामना समृद्धि भएका ।
सुखी भएकालाई प्रिय दीर्घजीवि हुन चाहन्छन् भनिन्छ, ऋषिय ॥

“अथ त्वं केन वण्णेन, केन वा पन हेतुना ।
पण्डितं अनुरक्खन्तो, पाणं वजसि दुच्चजं न्ति ॥

जनि तपाईं कुन कारणले, कुन हेतुले ।
पण्डितलाई अनुरक्षा गर्दै, बुझ्दाज्य प्राणलाई त्याग्नुहुन्छ ॥

राजाले उनीको कुरा सुनेर पण्डितको गुण वर्णन गर्दै यी गाथाहरू भने -

“यतोपि आगतो अय्ये, मम हत्थं महोसधो ।
नाभिजानामि धीरस्स, अणुमल्लम्पि दुक्कटं ॥

जब आए जाय्, मेरा हस्तमा महोबध ।
जान्दिनै धीरको, अणु मात्रको दुक्कटलाई ॥

“सचे च किम्मिचि काले, मरणं मे पुरे सिया ।
सो मे पुत्ते पपुत्ते च, सुखापेय्य महोसधो ॥

यदि कुनै कालमा मेरो मरण अगाडि पयो भने ।
उनले मेरा पुत्र र प्रपुत्रलाई, सुख गर्नेछन् महोबधले ॥

“अनागतं पच्चुप्पन्नं, सख्यमत्थाम्पि पस्सति ।
अनापगाधकम्मन्तं, न दज्जं दकरक्खिनो ति ॥

अनागत र अर्तमान, सबै ठाउँमा देख्छन् ।
निरपराधीलाई, म विनै जल्दालसलाई ॥

यसरी यो जातकको सन्दर्भ मिलाइएको छ। त्यसपछि पश्चात्तिका विचार गरिनु - 'यतिले मात्र पण्डितको गुण प्रकट हुनेछैन। सारा नगरवासीका बिचमा सागरको पिठिउँमा तेल छर्किँदा तैरिएको तेलझैं उनका गुण प्रकट गर्नेछु' भनी। राजालाई लिएर प्रासादमा घडेर राजाङ्गनमा आसन बिछ्चाइएर त्यहाँ बस्न लगाएर नागरिकहरूलाई एकत्रित पारेर फेरि राजालाई अगाडिदेखि जलराक्षस-प्रश्न सोधेर उनीद्वारा तल^{१०१} भने अनुसार नै भनिएको बेलामा नागरिकहरूलाई आमन्त्रणा गरेर भनिनु -

*‘इदं सुणाथ पञ्चाल, वृढनेप्यस्स भासितं।
पण्डितं अनुरक्खन्तो, पाणं वजति दुच्चजं ॥*

*यी सुन पञ्चालहरू, वृढनिले भन्नुभएका।
पण्डितलाई अनुरक्षा गर्दै, दुष्यान्व प्राणलाई त्याग्नुहन्छ ॥*

*‘मातु भगियाय भातुच्च, सखिनो ब्राह्मणस्त व।
अन्नो चापि पञ्चालो, छत्रं वजति जीवितं ॥*

*माता भार्या भाइ, साथी र ब्राह्मणलाई।
आफूलाई पनि पञ्चालले, छ जनाले नै त्याग्नु ज्ञान ॥*

Dhamma.Digital

*‘एवं महत्थिका पञ्जा, निपुणा साधुचिन्तिनी।
दिद्दधम्महितथाय, सम्परायसुखाय वा ति ॥*

*यसरी महान् अर्थ भएको प्रज्ञा, निपुण शुभचिन्तक।
यस जन्ममा हितका लागि अर्को जन्ममा सुखका लागि ॥*

यसरी उनीले रत्नगृहको मणिरत्नको चुचुरो लिएरै महासत्त्वको देशना गुणहरूको चुचुरो ग्रहण गरिनु।

जलराक्षस-प्रश्न समाप्त

^{१०१} नेपाली बलनबली अनुसार 'मावि' भने हुन्छ।

शास्ताले यो धर्मदेशना ल्याएर “भिक्षाहरु अहिले मात्र तपासत प्रसावान्
होइनन् पहिले पनि प्रसावान् नै थिए” भनी जातकलाई सन्दर्भ मिलाएर अबसान
गाथा भन्नुभयो -

“भेरी उप्पलवण्णासि, पिता सुद्धोदनो अहु।
माता आसि महामाया, अमरा बिम्बसुन्दरी ॥

भेरी उप्पलवर्णा चिइन्, पिता शुद्धोवन थिए।
माता चिइन् महामाया, अमरादेवी बिम्बसुन्दरी ॥

“सुयो अहोसि आनन्दो, सारिपुत्तो च वृळ्णी।
देवदत्तो च केवट्टो, चलाका थुल्लनन्दिनी ॥

सुगा थिए आनन्द र सारिपुत्र वृळ्णी।
देवदत्त केवट्ट, चलाकदेवी थुल्लनन्दा ॥

“पञ्चालचन्दी सुन्दरी, साळिका मल्लिका अहु।
अम्बट्टो आसि कामिन्दो, पोडुपादो च पुक्कुसो ॥

पञ्चालचन्दी सुन्दरी, साळिका मल्लिका चिइन्।
अम्बट्टो थिए कामिन्द र पोडुपाद पुक्कुस ॥

“पिलोतिको च देविन्दो, सेनको आसि कस्सपो।
उदुम्बरा मङ्गलिका, वेदेहो कालुदायको।
महोसधो लोकनाथो, एवं धारेथ जातक न्ति ॥

पिलोतिक देविन्द र, सेनक भए काश्यप।
उदुम्बरदेवी मङ्गलिका, विदेह हो कालुदायी।
महोदध लोकनाथ, एवं धारण गर्नुहोस् जातक ॥

उपाङ्गजातक वर्णन समाप्त।

सन्दर्भ-ग्रन्थ

विषयना विशेषण विन्यास, जातक अडकबा (छट्टो भागो), इगतपुरी ई. सं. १९९८
 भवन्त आनन्द कौसल्यायन, जातक (हिन्दी), हिन्दी साहित्य सम्मेलन, प्रयाग
 दुण्डबहादुर कजाचार्य, जातक भाग-६ (नेपाल-भाषा), वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय, ललितपुर,
 वि. सं. २०६८

भवन्त आनन्द कौसल्यायन, पाठि-हिन्दी कोष, राजकमल, ई. सं. १९७५
 नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, नेपाली ब्रह्म शब्दकोश, कपलादी काठमाडौं, वि. सं. २०६९
 वामन शिवराम आष्टे, संस्कृत-हिन्दी कोश, मोतीलाल बनारसीदास, नई दिल्ली, ई. सं.
 २००१

धिसु धर्मगुप्त महास्वविर, अभियन्तत्वसङ्ग्रहो, धिसु धर्मगुप्त, बौद्ध जन विहार, मुनाकोटी,
 ललितपुर, वि. सं. २०६८

T. B. Yastawa, Litanyga Jataka (The story of the Tanna), Luzac & Co, 1898 A. D.

B B COWELL, The Jataka vol. VI Cambridge University Press, 1907 A.D.

T. W. RHYS DAVIDS, Pali-English Dictionary, The Pali Text Society's, 1921-1925 A. D.

A. P. BUDDHADATTA MAHATRERA, Cassian Pali-English Dictionary, U. Chandradass
 De Silva, Colombo, 1968 A.D.

G. P. MALALASEKERA, Dictionary of Pali Proper Names, Oriental Books Reprints Co, 1937
 A. D.

P. A. Payutto, Dictionary of Buddhism, Thailand, B.E. 2045

धन लखको छयाया, वस्छन् वा सुखन्
दुख त्यसको होंगा भौंजु, मित्रद्रोही नै कपी

गोप्य कुरालाई गोप्य राख्नु राम्रो हो,
गोप्य कुरालाई प्रकाश पारी पोख्नु राम्रो होइन।
काम पुरा नमएसम्म सहन्छन् धीरजनहरूले,
पुरा मएपछि मात्र आफ्नो सुखपूर्वक मन्नेछन्॥

जतको घरमा छान्छन्, परिभोग गर्दछन्।
त्यसैको अर्थ हितको लागि पुरुषले चर्या गर्नुपर्छ॥

यो होइन धर्म महाराज, म जो सेनाको नायक हुँ।
सेनालाई छोडेर, आफू मात्र मुक्त हुनु॥

अध्ययन गर्दछन् महाराज, दिव्यभाषा यहाँ पण्डितहरू।
मुक्त गर्दछन् आफूलाई, पण्डितहरू मन्त्रले जनलाई पनि॥

अल्पसेना भएतापनि बुद्धिवान् छन्, महासेना भएतापनि बुद्धि
जित्नेछन् राजाले राजाहरूलाई, सूर्योदयले अन्धकारलाई॥

अर्थले अर्थलाई विदेह, मन्त्रले मन्त्रलाई शक्ति।
धेरियो राजाहरूलाई, जन्मुद्धीपलाई मन्त्र॥